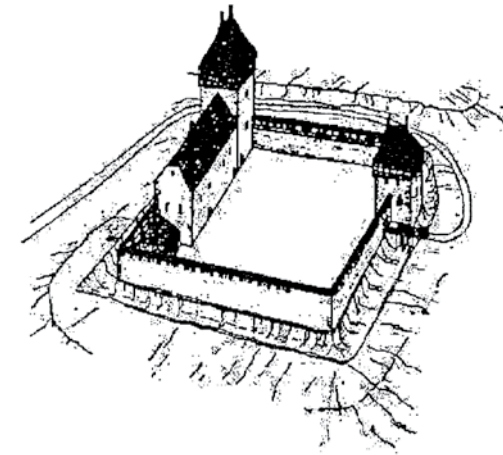

Castrum

2013/1-2

A Castrum Bene Egyesület folyóirata

A tartalomról:

BAKONYI REGINA

A disznajói udvarház kutatása

HEGYI DÓRA-KOPPÁNY ANDRÁS-RAINER PÁL

Kutatások Csobánc várában

K. NÉMETH ANDRÁS

Adatok a pincehelyi török párkány lokalizálásához

KOMJÁTI ZOLTÁN IGOR

.....Isten tudja, leszen-e ebből a nyavalyából valaha felvirradásunk...”

Terbóts István szádvári tisztartó levelei

Koháry István füleki főkapitánynak 1678-ban

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

16. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

16. szám

Budapest, 2013

E számunk munkatársai

BAKONYI REGINA, régész, Budapest, BELJAK, JÁN régész, a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Zólyomi Kirendeltsége, BOZÓKI LAJOS, művészettörténész, Budapest, CZAJLIK ZOLTÁN, régész, ELTE Régészettudományi Intézet, D. MEZEY ALICE, művészettörténész, Budapest, FELD ISTVÁN, régész, ELTE Régészettudományi Intézet, FÜLÖP ANDRÁS, régész, MNM-NŐK, Budapest, GÁL-MLAKÁR VIKTOR, régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, GYÖRFI ZALÁN, régész, Maros megyei Múzeum, Marosvásárhely, HÉCZEY-MARKÓ ÁGNES, régész, MNM-NŐK, Budapest, HEGYI DÓRA, BA, régész, ELTE Régészettudományi Intézet, HOROGSZEGI TAMÁS, művészettörténész, Belügyminisztérium, Örökségvédelmi Főosztály, KARCZAG ÁKOS, Budapest, K. NÉMETH ANDRÁS, régész, Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd, KOMJÁTI ZOLTÁN IGOR, történész, Debreceni Egyetem, KOPPÁNY ANDRÁS, régész MNM-NŐK, Budapest, LUPESCU, RADU, történész-művészettörténész, Kolozsvár, ORHA ZOLTÁN, régész, Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, PAŽINOVÁ, NOÉMI, régész, Konstantin Filozófus Egyetem Nyitra, Régészeti Tanszék, RAINER PÁL régész-történész, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, , SÓFALVI ANDRÁS, régész, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, SOÓS ZOLTÁN régész, múzeumigazgató, Maros megyei Múzeum, SZABÓ TIBOR, Budapest, VÁNDOR LÁSZLÓ, régész, Zalaegerszeg

Szerkesztette

Feld István

A szerkesztő munkatársa

Nagy Szabolcs Balázs

Technikai szerkesztő

Domokos György

Koordinátor

Terei György

Folyóiratunk e száma a

NARVER
Narmer Építészeti Stúdió

és

Schlosser András

támogatásával jelent meg

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

BAKONYI REGINA

A DISZNAJÓI UDVARHÁZ KUTATÁSA

Disznajó, románul Vălenii de Mureș, Romániában, Erdély területén fekszik, Maros megyében, a Maros folyó jobb partján, Szászrégentől (Reghin) 17 km-re északra. Az itt emelkedő, egyszerű téglalap alaprajzú késő középkori udvarház egyedülálló emlék a Kárpát-medence területén. (1. kép) Bár több szakember is felfigyelt már az épületre, az eddigi szakmunkák csak érintőlegesen foglalkoztak vele, alaposabb vizsgálatára nem vállalkoztak. Régészeti feltárássra több mint egy fél évtizede, 2005 őszén került itt sor, Soós Zoltán marosvásárhelyi régész vezetésével, s e munkában magam is részt vettem. Az ásatás kisebb lélegzetű volt, összesen két szelvényt sikerült feltárnunk, a kutatás tervezett folytatása azonban sajnálatos módon a mai napig várat magára. A 2005. évi munkálatok során igen sokszínű, tág időintervallumot átölelő leletanyag került napvilágra, amit főként cserépedények és kályhacsempék alkotnak. Nemrégiben elvégeztük az udvarház felmérését és beható leírását is, ehhez kapcsolódóan számba vettük a közelében található objektumokat, amelyek egykor az udvarházhoz tartozhattak. A kúria ugyan pillanatnyilag magánkézen van, a tulajdonos szíves engedelmével azonban a belső részeket is sikerült megvizsgálnunk. Az épülettől 30 m-re déli irányban található a település nagymértékben átalakított középkori plébániatemploma. Jelen tanulmány az ELTE BTK Régészettudományi Intézetében 2012-ben megvédett szakdolgozatom¹ egy részének átdolgozott, illetve rövidített változata.

Történeti adatok

A falu először a 14. század elején tűnik fel az okleveles anyagban, s a rá vonatkozó adatok a 15. századtól kezdődően sokasodnak meg. Legalább hétszáz esztendő múltja során Disznajó számtalan birtokos tulajdonát képezte, akik közt több országos hírű családot is találunk.

Az írott források tanúsága szerint a Felső-Maros völgye eredetileg királyi birtok volt, később azonban a vidéket III. Béla vagy II. András Kacsics nembeli Simon bánnak adományozta. 1228-ban a Gertrúd királyné elleni merényletben való részvétele miatt az utóbbi uralkodó elvette a bántól birtokait, és Tomaj-nembeli Dénes tárnokmesternek (későbbi nádornak) adta az itteni területeket.² Ez a birtokosváltás igen fontos számunkra, mert Dénes nádor nem volt más, mint a Losonci család őse, amely kiemelkedő szerepet töltött be a későbbiek során a térség életében.

1 BAKONYI 2012.

2 PALKÓ 1995. 20., CSÁNKI 1986. 640., KÖPECZI 1986. 288.

1. kép Légi felvétel a templomról és az udvarháziról (Soós Zoltán felvétele)

A Disznajó elnevezés először 1319-ben bukkan fel az írott forrásokban, „Gyznoyo” alakban. Az oklevélben foglaltak szerint Losonci III. Dénes fiai, Tamás, István és Dezső osztották fel maguk között az uradalmi központjukhoz, Régenhez (ma Szászrégen) tartozó birtokaikat. Ennek eredményeképpen Disznajó Dezső kezébe került,³ akit a Losonciak Dezsőfi ágának megalapítójaként tartanak számon.⁴

1323-ban már egy másik birtokos, Talmácsi Miklós ispán neve tűnik fel egy forrásban, aki eszerint öröklött házat Disznajó városban („domum suam in civitate Gyznoyo”) nővére férjének, Péternek adományozza.⁵ Hogy hogyan került Talmácsi birtokába Disznajó, vagy annak legalább egy része, arról nincs adat, de egy 1322-ben kelt oklevélben az uralkodó hű szolgálataiért – ugyanis részt vett a Kán László fiai által vezetett erdélyi lázadás leverésében – új birtokokat adományozott neki.⁶ Ezek közt ugyan nem szerepel Disznajó, de elképzelhető, hogy ehhez hasonló módon kapta meg ezt a települést is. Problematiszus azonban, hogy az előbb idézett forrás szerint „örökli” a házat, de hogy kitől, arra sajnos nem derül fény. A Talmácsi család egy gazdag szász eredetű, Nagyszeben környékén birtokos geréb család volt,⁷ amely nem sokkal később, 1340-ben – valószínűsíthetően Miklós halálával – férfiágon kihal.⁸ Miklós örökösei azonban később is megjelennek a források-

3 KRISTÓ 1998. 246., KÖPECZI 1986. 391.

4 CSÁNKI 1986. 792., ENGEL 1996. 148.

5 ENTZ 1994. 89.

6 KRISTÓ 2000. 722.f.

7 KÖPECZI 1986. 333.

8 ENGEL 1996. 236.

ban. Egy 1324. évi oklevélből az is kiderül, hogy Miklós lánytestvérének neve Katalin volt, férje pedig Mihály fia Péter geréb,⁹ későbbi adatok alapján pontosabban Cseh Péter,¹⁰ a 15. században nagy hatalomra szert tett Vingárti Geréb család megalapítója.¹¹

1332-ben és 1333-ban Disznajó szerepel a pápai tizedjegyzékben, templomának papja, Kuczmann előbb 7 régi banálist és ismét 3 régi banálist, majd 1333-ban 1 garast fizet.¹²

A következő adat 1364-ből származik, amikor is Disznajói Cseh Péter fia János geréb neve tűnik fel.¹³ Ezek szerint a Vingárti Geréb család továbbra is birtokol a faluban. 1411-ben Váradjai János mester alvajda özvegye, Margit – aki nem más, mint Vingárti Geréb János lánya – tiltakozik az ellen, hogy testvére, Geréb II. János volt alvajda tudta és hozzájárulása nélkül hospeseknek adta el Disznajón és Kelneken fekvő minden örökségét, házáat, szőlőjét, malmát, szántóit és legelőjét.¹⁴ Az oklevélből mindenesetre arra következtethetünk, hogy továbbra is állt egy nemesi ház Disznajón. 1411 után azonban nem halunk többet a Vingártiakról.

A továbbiakban, egészen a 15. század végéig kizárólag a Losonci Dezsőfiak szerepelnek az oklevelekben mint disznajói birtokosok. Nem tudni, hogyan került vissza hozzájuk a birtok, elképzelhető, hogy házasság révén, ugyanakkor az is lehetséges, hogy a 14. század eleje óta mindvégig párhuzamosan voltak birtokosok Talmácsi Miklóssal és örököseivel, annak ellenére, hogy az oklevelek 1319 óta nem említették őket. Úgy tűnik, a 15. században a rezidenciájuk is itt volt, erre számos jel utal. Valószínűleg sokat tartózkodott itt Losonci Dezső erdélyi vajda (1438–1440, †1456), aki több levelet is Disznajón keltez, először 1436-ban,¹⁵ majd vajdasága idején 1439-ben¹⁶ és 1440-ben¹⁷ is innen küld utasításokat a kolozsmonostori konventnek. 1455-ben feleségével, Margittal öregségükre és betegségükre hivatkozva disznajói lakóházuknál ügyvédet vallott.¹⁸

1465-ben Losonci Dezső halála után már fia, Losonci László (1451-ben ország-nagy, 1456–1457-ben asztalnokmester)¹⁹ keltezi egyik levelét Disznajón.²⁰ Két évvel később, 1467-ben íródott Mátyás király egy utasítása, amely a két Dezsőfi László, továbbá Zsigmond és János, valamint a dési polgárok közti konfliktus rendezésére irányult. Ez azért fontos számunkra, mert megnevezik benne a Dezsőfi család idézett tagjainak központjait. E szerint Disznajó Losonci Dezső fiainak, Lászlónak és Zsigmondnak, Vécs (ma Marosvécs) az előbbieket unokatestvérének, Lászlónak, Szentmargita pedig egy további unokatestvérük, János lakóhelye volt.²¹ Ugyanebben az évben az erdélyi lázadásban való részvételük miatt a Dezsőfiak egyéb birtokaikkal együtt elveszítették Disznajót is, s ezek a javak Mátyás király akaratából annak kedvelt hívére és hadvezérére, Nádasdi Ongor Jánosra szálltak.²² Ennek ellenére László testvére, Zsigmond 1470-ben kelt levelé-

9 MOL DL. 2227.

10 MOL DL. 1979.

11 KÖPECZI 1986. 323.

12 LÉSTYÁN 2000. 156., VÁRSZEGI-ZOMBORI 2000. 107., 109.

13 MOL DL. 1979.

14 „omnes hereditates, puta domos, vineas, molendina, terras arabiles et prata, eisdem Kelnek et Dyznnioyo”, Mályusz–Borsa 1993. 780.r. Geréb János felesége Anna, tehát Margit anyja Kelneki Mihály lánya volt, valószínűleg az ő révén kerülhetett Margit birtokába Kelnek. KÖPECZI 1986. 323.

15 MOL DL. 74067.

16 MOL DL. 44283.

17 MOL DL. 27471.

18 JAKÓ 1990a. 1196.r.

19 ENGEL 1996. 148.

20 IVÁNYI 1928. LXII.r.

21 IVÁNYI 1928. LXXI.r.

22 CSÁNKI 1986. 642.

ben Disznajót kifejezetten mint mindkettejük lakóhelyét említi („datum loco habitacionis nostre Dyžno Iio”).²³ Kubinyi András szerint, aki összegyűjtötte a főúri rezidenciák meghatározásának kritériumait, pontosan az utal a legbiztosabban rezidenciára; ha valaki egy helységet lakóhelyeként jelöl meg.²⁴

A következő adat 1475-ből való, amikor Losonci László kijelenti, hogy magtalan halála esetén Nádasdi Ongor Jánosra hagyja több birtokát, amelyek közt Disznajót is megnevezi.²⁵ László ekkor nyilván a királynak engedelmességgel tette meg annak hű emberét örökösévé, aki azonban hamarabb elhalálozott, mint a végrendelkező, így Disznajó János örököseire száll.²⁶ De Losonci László unokatestvére, Mihály, valamint az utóbbi fiai is lakhattak itt korábban, mert egy 1491. évi forrásban Disznajói Dezsőfi Mihály fia János és Imreként idézik őket.²⁷ Nádasdi Ongor János vajda özvegye, Alsólendvai Bánfi Margit, valamint fiai, János és Miklós nevében Pókai Szilágyi Imre 1492-ben tiltakozik az ellen, hogy II. Ulászló király Báthori István erdélyi vajdának adományozza néhai Disznajói Dezsőfi László Disznajó nevű egész birtokát.²⁸ Az adományozás azonban néhány nap múlva mégis megtörtént.²⁹

Losonci Mihály fia János és testvére, Imre önerejükben nem tudták visszaszerezni elődeik, László és Mihály birtokait, amelyek a 15. század végén különböző megyékben idegen kézre jutottak. Ezek közt egy 1495. évi oklevélben felsorolták a disznajói kúriát is („curiam etiam Dyžnojo”).³⁰ E forrás szerint egyezséget kötöttek Bethlen Miklóssal,³¹ hogy amennyiben utóbbi jogi úton vagy más módon vissza tudja szerezni László és Mihály számára az említett birtokokat, ezekből részesedést kap. Továbbá abban is megállapodtak, hogy ha a felek valamelyike utódok nélkül halna meg, akkor annak birtokai a másik félre szállnak. Bethlen Miklós ifjúkorában Mátyás király seregében szolgált, s az uralkodó többek közt rábízta az alsó-ausztriai Retz várának és városának parancsnokságát. Bethlen, miután később visszatért Erdélybe, leginkább birtokainak gyarapításával foglalatoskodott, amihez jelentősen hozzájárult a Nádasdi Ongorokkal kötött megállapodása. 1501-ben ugyanis ennek alapján több birtokot, köztük Disznajót is sikerült megszereznie Nádasdi Ongor Jánostól és Miklóstól, a birtokában lévő vécsi és görgényi vár és összes tartozékaik fejében. Ezeket a birtokokat ekkor Ongor János és Miklós Bethlen Miklósnak, fiainak, Vitalisnak és Jánosnak, valamint leányainak, Losonci Bánfi Jánosnének és Erzsébetnek adják.³² Valószínűnek tűnik tehát, hogy az 1495. évi egyezség alapján Bethlen a segítség fejében megtartotta magának Disznajót, bár arra nézve nem ismerünk adatot, hogy valóban sikerült-e visszaszereznie a Dezsőfi testvérek birtokait, s ha igen, valóban visszaadta-e egy részüket nekik. Nincs adatunk továbbá arról sem, hogy Báthori Istvántól mikor és milyen úton kerülhetett vissza Disznajó a Nádasdi Ongorok kezébe.

1508-ban Bethlen Miklós disznajói várnagyát említik („castellanus seu officialis de Dyznayo”).³³ 1511-ben, még Bethlen Miklós életében családi osztozkodásra kerül sor,

23 ENTZ 1996. 277.

24 KUBINYI 1991. 216., a rezidenciák kritériumainak újabb összefoglalására l. továbbá: Virágos 2004. 672.

25 JAKÓ 1990a. 2188.r.

26 Ongor Jánost 1482-ben már néhaiként említik. DL. 36395.

27 JAKÓ 1990b. 2744.r.

28 JAKÓ 1990b. 2781.r.

29 CSÁNKI 1986. 794.

30 MOL DL. 30306., Iványi 1928. CCLXX.r.

31 Akinek nagyanyja nem mellékesen Dezsőfi Ilona volt, tehát rokoni szálak fűzték össze a szerződő feleket.

32 IVÁNYI 1928. CCCIV.r., LUKINICH 1927. 21.

33 CSÁNKI 1986. 699.

még hozzá az egész birtokállományra vonatkozóan. Ekkor Disznajót Bethlen fiatalabb lánya, kecskeméti Patócsi Miklós felesége, Erzsébet kapta meg,³⁴ ez utóbbi 1514-ben kelt levele szerint több más birtokkal együtt leánynegyedként.³⁵ Később, 1537-ben egy Erzsébet és Bánfi Miklós közt zajló per kapcsán ismét várnagyot, valamint castellumot is említenek Disznajón („castellanus domine... de castello suo Dyznayo”).³⁶ 1554-ben Kendi Ferenc erdélyi vajda vetett szemet az I. Ferdinánd által elkobzott Patócsi birtokokra, s urbáriumot készített azokról.³⁷ A Patócsiak azonban 1556-ban Izabella királynétól visszakapták birtokaikat, s így 1576-ig rendelkeztek Disznajóval, amikor is hűtlenségük miatt Bornemisza Boldizsár lett az új tulajdonosa. Ezzel párhuzamosan, házasság révén a Bánfi, valamint a Kornis család is megjelenik a településen, és mindhárom család elég hosszú ideig marad birtokos egymás mellett Disznajón.³⁸

A 17. században, szintén házasság révén felbukkan a Rédei család is, amely egyre fontosabb szerepet tölt be a település életében. Kornis Ferencné Bornemisza Judit, aki özvegyiségét Disznajón töltötte, 1636-ban itt is halt meg, ebből az évből fennmaradt a temetése költségeit összesítő irat.³⁹ Halála után, Csósz Irma levéltári kutatásai szerint, lánya, Kornis Margit, aki korábban Rédei Jánoshoz ment feleségül – nászhozományáról, 1627-ből szintén fennmaradt egy összeírás – és fia, Rédei István lakták a kúriát. Őket István fia, Ádám (1680–1726), majd unokája, Rédei Pál (1716–1764) követte, utóbbi itt született és itt is halt meg.⁴⁰ Sírköve, valamint az általa készíttetett 1754-es szószékkorona ma is megtalálható a református templomban.⁴¹ Rédei Pál magtalan halála után a család másik ágához kerül a birtok, s ekkor gazdatiszt költözik az udvarházba. Az utolsó a Rédeiek sorában Disznajón Rédei Lajos (1798–1880). Unokája, Fráter Béla új kastélyt épített a településen, a gödörháti magaslaton, ezt az épületet azonban 1947-ben lebontották. Rédei Lajos halála után a korábbi kúriát egy gazdag polgár, Reichel Alfréd vette meg, aki 1913-ig lakott itt. Tőle Éltető József vásárolta meg az épületet.⁴² Az udvarház a II. világháborút követő kollektivizálás után a közös gazdaság székhelye lett, s végül 1998-ban az Éltető család visszakapta az ingatlant.

Az udvarház kutatástörténete

Az udvarházat a 2005. évi feltárást megelőzően régészeti módszerekkel nem kutatták, önálló tanulmány sem készült róla. Először 1992-ben Entz Géza említi meg röviden az erdélyi udvarházakkal foglalkozó cikkében, s több történeti adatot is közöl róla. Ezek alapján tévesen a Bánfi családot nevezi meg építtetőként.⁴³ Az általam az előzőekben tárgyalt 1537. évi oklevélből kiindulva – mint láttuk, itt kastélynak nevezik –, feltételezi, hogy „a XVI. század elején az épület legalább erődítve volt.”⁴⁴ A késő középkori erdélyi

34 LUKINICH 1927. 22.

35 MOL DL. 62998.

36 ENTZ 1996. 277.

37 PALKÓ 1995. 52.

38 Csósz 2000. 22–23.

39 KOMÁROMY 1885. 399.

40 Csósz 2000. 27.

41 LÁNGI-MIHÁLY 2004. 31.

42 Csósz 2000. 28.

43 ENTZ 1992. 110.

44 ENTZ 1992. 110.

építészetéről 1996-ban megjelent monográfiájában csak egy meglehetősen szűkszavú leírást találunk az udvarházzal, amelyet a helyszínen nem vizsgált, s így csupán fényképekről ismert, s ezek alapján szerinte „a 15. század végén vagy a század fordulóján épült”.⁴⁵

Palkó Attila helytörténész egy szomszédos faluról, a Maros bal partján elhelyezkedő Magyaróról 1995-ben kiadott könyvében foglalkozott a disznajói kúriával. Az épületet a Losonci Dezsőfi családhoz köti, s a 15. század közepét jelöli meg mint építési idejét. Elképzelése szerint a 15. századi török betörések elleni védekezés céljából emelték az itteni birtokosok.⁴⁶

Koppány Tibor a középkori magyarországi kastélyokról 1999-ben megjelent munkájának adattárában is szerepel néhány sor a disznajói kúriáról. Itt a szerző a castellum építését az írott források alapján a 16. század elejére valószínűsíti és Bethlen Miklóshoz köti. Mint a történeti adatok áttekintése során láttuk, az utóbbi ekkor szerzi meg a birtokot.⁴⁷

Csős Izma egy 2000-ban megjelent munkájában viszont az udvarház létrehozását korábbra, 1420 körülre teszi, építetőként pedig Dezsőfi László erdélyi vajdát jelöli meg. Kérdéses azonban, hogy állítását mire alapozza. Ugyanis az általa tárgyalt okleveleket (amelyekben szerinte ekkor castellumot emlegetnek Disznajón) én nem találtam, erre vonatkozó hivatkozás pedig nem szerepel a könyvben.⁴⁸ A történeti adatok mellett ugyanakkor megtaláljuk itt az épület meglehetősen felületes, rövidebb lélegzetű leírását is.⁴⁹

Egy székelykeresztúri udvarház régészeti kutatása kapcsán az erdélyi középkori nemesi kúriákról 2008-ban kiadott könyvében Benkő Elek is megemlíti a disznajói udvarházat. Helyszíni megfigyelései alapján ő már kiemelte, hogy az épület egykor a mostaninál egy helyiséggel hosszabb volt, s hogy megmaradt részét az újkorban jelentősen átalakították.⁵⁰

Végül egy konferenciakötetben közölt, 2009. évi cikkem zárja a sort, amelyben röviden ismertettem a kúria, valamint a templom régészeti kutatásának előzetes eredményeit, ekkor még komolyabb épületfelmérés nélkül, továbbá összefoglaltam a történeti adatok egy részét.⁵¹

Amint az áttekintésből kitűnik, igen kevés kutató foglalkozott eddig a disznajói udvarházzal, alapvetően mindegyikük munkája az írott forrásokra támaszkodik, magát az épületet nem vizsgálták. Az oklevelek alapján egymástól eltérő következtetéseket vontak le, ami abból adódhat, hogy sok esetben különböző forrásokat használtak fel vagy tartottak fontosnak.

Az udvarház leírása

A disznajói udvarház ma álló épülete téglalap alaprajzú, tájolása északnyugat-délkeleti irányú. Hosszabb oldala 18,35 m, rövidebb oldala 12,1 m hosszúságú. Körülötte a terep észak és kelet felé egyaránt lejt. Az épületnek egy lakószintje van, amit a déli oldalról, egy külső fafolyosóról lehet megközelíteni. A lakószint alatt két pinceszint helyezkedik

45 ENTZ 1996. 205.

46 PALKÓ 1995. 31.

47 KOPPÁNY 1999. 135–136.

48 CSÓSZ 2000. 18–19.

49 CSÓSZ 2000. 19–20.

50 BENKŐ 2008. 54.

51 BAKONYI 2009. 80–86.

2. kép Az udvarház déli homlokzata és a tőle nyugatra lévő falcsonkok (a szerző felvétele)

el, ezek bejárata szintén a déli oldalon található.⁵² Az udvarház északnyugati sarkához egy modern kori, téglából falazott fészker épült. Csósz Irma adatai szerint a ház tetőzetét utoljára 1987-ben javították meg.⁵³ Az ezt megelőző, valamivel meredekebb kialakítású tetőzet jól látható egy korábbi, Palkó Attila könyvében megjelent fotón, bár itt nincs megjelölve, hogy pontosan mikor készült a felvétel.⁵⁴

Kifejezett kutatás nélkül is megállapítható, hogy az udvarházat patakmederből bányászott görgetegkőből építették, vegyesen tört homokkővel.⁵⁵ Az eredeti sarokarmírozás és a faragványok anyaga ugyancsak homokkő. A kőfalazat habarcsa világosszürke, benne sötét, vulkáni eredetű homokkal és kavicssal készült. Az északkeleti sarok teljes magasságig kváderekkel armírozott. A középkorinak meghatározható falazatban elvétve téglajavítások találhatóak.⁵⁶ Az épületet később számos átalakítás érte, ezekre az egyes homlokzatok és belső szintek sorrendjében térek ki.

Déli homlokzat (2. kép)

A déli homlokzaton végigfutó fafolyosó lépcsőfeljárója a homlokzat nyugati részén található, itt a folyosó magassága a talajszinttől mérve átlagosan 1,6 m. Innen a lakószintre két bejárat nyílik, az egyik a nyugati, a másik a keleti részen. Ezen a szinten két ablak is található. Az ajtók és az ablakok egyaránt téglalap alakúak, egyenes záródásúak. A fafolyosó alatt helyezkedik el a pincelejárata. A járószintről két kőlépcső vezet egy pihenőhöz, ahonnan szemközt nyílik a felső pince szegmensíves kiképzésű lejárata, amely a lakószint nyugati bejárata alatt van és további négy fa lépcsőfok vezet le hozzá. A lépcsőfordulóból

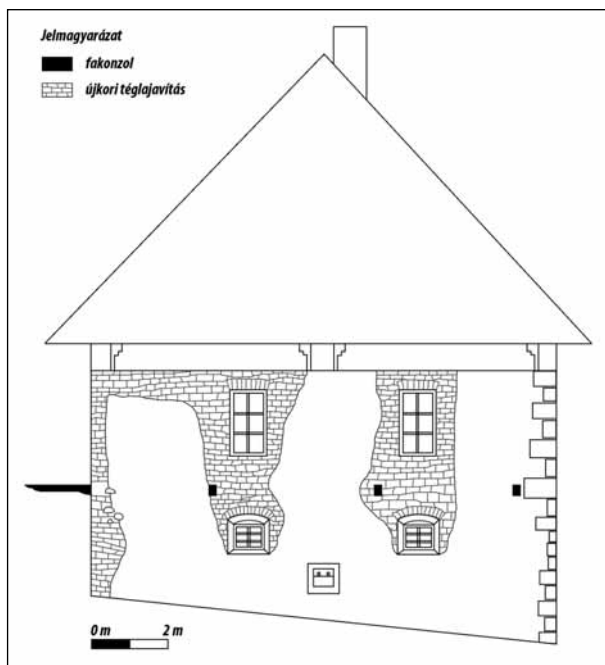
52 Tulajdonképpen egy szint alá mélyülő földszintről, illetve egy alatta elhelyezkedő mély pincéről van szó, azonban mivel jelenleg mindkettő pinceként funkcionál, a továbbiakban ezt a megnevezést fogom alkalmazni rájuk, s a „felső” és „alsó” jelzőkkel különítem el őket.

53 Csósz 2000. 30.

54 PALKÓ 1995. 51.

55 Ez utóbbi aránya kb. 10%.

56 Többnyire nem egész téglák, leginkább egyesével fordulnak elő. Ezek a falszövetben lévő téglák bordó színűek és kis méretűek.

3. kép Az udvarház keleti homlokzatának felmérése

jobbra indul az alsó pincéhez vezető falépcső. A bejárat az előzőhöz hasonlóan itt is szegmensíves. A lakószint két ablaka alatt helyezkedik el két, ugyancsak szegmensíves ki-képzésű pinceablak.

Falkutatás nélkül is megállapítható, hogy a déli homlokzat összes ajtó- és ablaknyílása az eredeti kőfalazathoz képest utólagos téglafalazatban helyezkedik el, s ez az anyaga a homlokzat teljes szélességében a lakószint ablakai feletti sávnak is. Maga a délkeleti sarok teljes magasságában, 60-100 cm szélességben téglából rakott, hasonlóan a délnyugati sarok felső részéhez. A homlokzat legfelső, 70 cm magas részén a fal-korona síkban visszaugrik. Ez az ugyancsak téglából készült

falrész egy későbbi átépítés, magasztás eredménye, középen és a két sarokban egy-egy, lizéna szerű tagolóelem díszíti. Mint látni fogjuk, ez a magasztás az összes homlokzaton megfigyelhető. Hogy egyidős-e az alatta és a nyílások körül látható téglafalazattal, az nem egyértelmű, mivel a homlokzat nagy részét a fafolyosó felett vakolat takarja.

Az udvarház mai délnyugati sarkánál a déli homlokzat síkjának folytatásában északnyugat felé induló, kb. 50-80 cm széles falcsonk jelentkezik a talajtól 60 cm magasságig. A falcsonk egyértelműen beköt a középkorinak meghatározható falazatba, tehát eszerint az épület nyugat felé eredetileg hosszabb lehetett. Egy másik, szintén a középkori falazatba bekötő, azonban a homlokzatra merőleges falcsonk található a keleti pinceablaktól 15 cm-re keletre. Magassága 79 cm, szélessége 90 cm, anyaga megegyezik a középkori falazatával. A homlokzathoz csatlakozó részén a csonk magassága eléri a fafolyosót. Az itt állt egykori fal eredeti magassága nem ismert. A fafolyosó szintje felett csorbázat nem látszik, de mivel ezen a részen újabb vakolatot találunk, így ezt a kérdést csak egy esetleges falkutatás tisztázhatná. Lehetséges, hogy eredetileg is csak a fafolyosó szintjéig ért fel, ha viszont magasabb volt, talán azért nem bontották le teljesen, mert ma a folyosó egyik tartóoszlopa támaszkodik rá, tehát gyakorlati funkciója van.

Keleti homlokzat (3. kép)

A déli homlokzaton leírt fafolyosóval egy szintben itt három fakonzol jelzi, hogy ez a szerkezet korábban itt is folytatódott. A konzolokat egyértelműen egy későbbi téglafalazatba ágyazták. A lakószinthez e keleti homlokzaton két egyenes záródású ablak tartozik, ezek alatt pedig két szegmensíves pinceablak található. Az ablakok az eredeti

4. kép Középkori pinceablak a déli homlokzaton (a szerző felvétele)

kőfalazathoz képest a déli homlokzathoz hasonlóan itt is utólagos, 25-75 cm széles téglafalazatban helyezkednek el. A későbbi falazat világosabb színű, nagyobb, 19×6×15 cm méretű téglából készült.

Alul közepén egy téglalap alakú, rézsús kiképzésű, egyetlen homokkő tömbből faragott pinceablak található a középkori falazatban. (4. kép) Mint már említettem, az épület délkeleti sarka újonnan épített. Falazatának anyaga téglá, a fafolyosó alatt egy homokkő tömb figyelhető meg. Itt a terepszinttől 2,2-3 m közötti magasságban a saroktól számítva 70-90 cm távolságban csorbázat-szerűen kiálló, feltehetőleg a falszövethez tartozó kövek vannak. Ezen a részen a talajszinten is megfigyelhető néhány görgetegkő, ami alapján elképzelhető, hogy a délkeleti saroktól, a keleti homlokzatra merőlegesen egykor egy fal indult. Sokkal valószínűbb azonban, hogy egy támpillérről lehet szó. Az északkeleti sarok teljes magasságában kváderarmírozás látható, amely a középkori falszövet szerves részének tűnik. (5. kép)

Északi homlokzat (6. kép)

Az északi homlokzaton összesen két, az előző homlokzatokon leírttal egyező ablak található a lakószinten. A kelet felé eső ablak alatt földig lefutó repedés látható, a repedés két oldalán azonban nem látható különbség a falszövetben. A homlokzat nyugat felé eső ablaka alatt, az emeleti padlószinttől a terepszintig húzódó, kb. 170×180 cm méretű falkiromlás látható. Ebben egy befalazott, de már bizonyára újkori kialakítású, világos

5. kép Az északkeleti sarok kváderarmírozása
(a szerző felvétele)

téglából készült ablak kávéjának maradványa figyelhető meg. Az ablak egykor a felső pincébe nyílt. A befalazás valószínűleg többször kiomlott, mert felette attól eltérő anyagú, azóta részben szintén lepusztult javítás is látható.

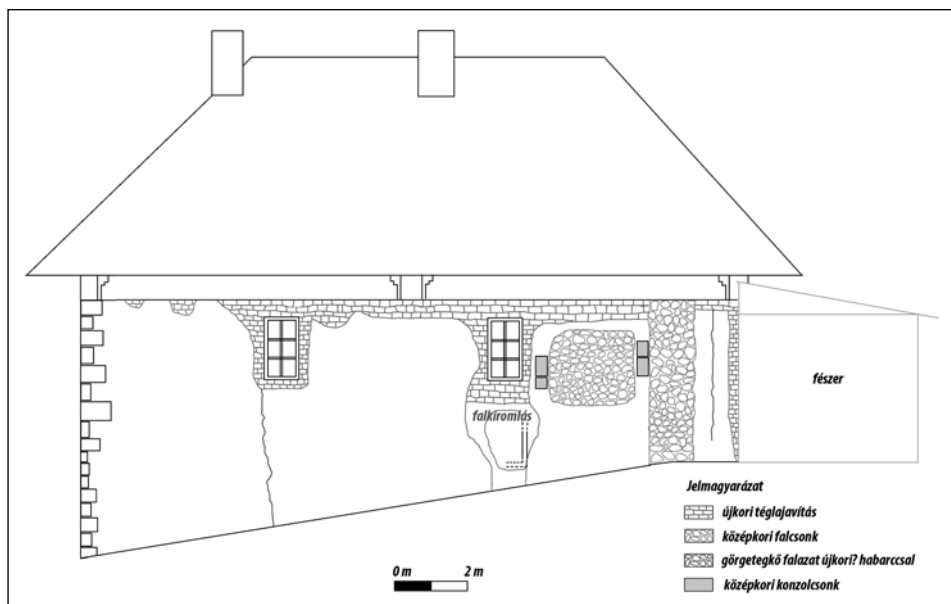
A mai emeleti ablaktól nyugatra mintegy 90 cm távolságban homokkőből faragott konzol két, 30 cm széles réteggövednek csonkja helyezkedik el egymás felett, összmagasságuk 85 cm. Ezekről tovább nyugatra, kb. 250-260 cm távolságra két újabb konzol réteggöved lefaragott csonkja látható. A keleti réteggövedek közül a felső magassága egyezik meg a nyugati alsóéval. Ezek is 30 cm szélességűek, magasságuk pedig 93 cm. A konzolok között a többi falszakasztól eltérő, többnyire görgetegköből álló, néhol téglajavításokat mutató falazatot találunk, melynek habarcsa az előbb leírt elfalazáshoz.

hasonlóan szürke fővenyből és sok mészből készült, nagy mésszárványokkal. Ez a falazat a jelenlegi járószinttől 180 cm magasságtól figyelhető meg, összmérete 2,5×2 m. (7. kép)

A nyugatra eső konzol mellett közvetlenül a falsíkból 30-50 cm-re kiugró, 90-120 cm széles falcsont található, ez az alapozástól majdnem a falkorona magasságáig megmaradt. (8. kép) Láthatóan beköt az álló középkori falba, építőanyaga és habarcsa azonos a középkori épületrészekével. Benne nemcsak a falsíkokon, hanem a falmagban is a sötétvörös középkori téglák vannak (25,5×14×4,5-5 cm). A falcsonttól tovább nyugatra 1 m távolságra a falkoronától a földig (90 cm) terjedő repedés húzódik. A két oldalon a falazóanyagban és a habarcsban azonban különbség nem látható. A homlokzat nyugati sarkának szélére, amely az épület délkeleti és délnyugati sarkához hasonlóan téglából rakott, rátakar egy modern kori, téglából épült fészer.

Nyugati homlokzat

A nyugati homlokzat több mint felét is eltakarja a fészer épülete. Ettől délre a többi homlokzathoz hasonlóan egy emeleti és egy szegmensíves pinceablak helyezkedik el egymás fölött, egységesnek tűnő téglafalazatban. A homlokzat déli sarkán a már említett, nyugatra futó falcsont látható.

6. kép Az udvarház északi homlokzatának felmérése

7. kép Konzolszokok az északi oldalon (Soós Zoltán felvétele)

8. kép Falcsonk az északi homlokzaton (a szerző felvétele)

szélén azonban nem tüntették el a hézagot. Ugyanez a magasság látszik a délnyugati helyiség nyugati falán is, a délnyugati saroktól az ablakig terjedő szakaszon, azzal a különbséggel, hogy itt nem húztak téglasort a szélére, így ez a falbeugrás teljes hosszában látható. A vastag alsó falazat és a mostani földem szintje közti különbség megfelel a kívül megfigyelt téglamagassításnak. Így elég valószínűnek tűnik, hogy ez lehetett az udvarház eredeti magassága, erre utal az is, hogy az udvarház északkeleti sarkát alkotó kváderek is eddig a szintig érnek fel.

Ugyanebben a délnyugati helyiségben a falakon és a padlón is megfigyelhető két elbontott fal helye. Mindkettő a déli homlokzatra merőlegesen húzódott. Az egyik közvetlenül a bejárattól keletre szeli át a szobát. Ez egy keskenyebb válaszfal volt, több hasonló is van ilyen a szinten, főleg a keleti oldalon. A másik egy kb. 40 cm széles fal nyoma, az előbbitől keletebbre, amelynek a szomszédos hátsó helyiségben még áll a folytatása. Megfigyeléseink alapján a lakószint mai beosztása modern kori átalakítások eredménye, a középkori elrendezést csak egy falkutatás deríthetné fel. A keleti és az északi oldal mai ablakfülkéi elég nagyok, magasságuk 2,5 m körüli, szélességük pedig 1,2-1,7 m közt változik, lezárásuk szegmensíves.

Felső pince

A felső pincét egy 82 cm vastag észak-déli irányú osztófal választja el két részre, mégpedig úgy, hogy a keleti helyiség valamivel nagyobb, mint a nyugati. A tereket

Lakószint

A tulajdonos szíves engedelmével lehetőségünk volt az udvarház belsejét is felmérni. A kúria lakószintjének mai beosztása viszonylag bonyolult, kilenc kisebb helyiségre van felosztva. A falak ugyan festve-tapétázva vannak, ennek ellenére kivehető több fontos részlet. Az udvarház nyugati felében, az itteni bejárattól keletre megfigyelhető volt az épület feltételezhető eredeti falmagassága; a délnyugati helyiség déli falának bejárat felé eső végében a felső kb. 76 cm magas falszakasz ugyanis üreges. Eddig tart a feltételezhető középkori falazat, amelyre egy későbbi átépítés során a szoba belseje felé eső szélére egy egyetlen téglasorból álló magasztást húztak, a fal bejárat felé eső

hosszában három-három boltív tagolja tovább. Az osztófal keleti oldalán a pince padlójától mért 1,5 m magasságban egy padka található. A külső falak belső oldalán összesen 4 konzol maradványa is megfigyelhető, a padlószinttől kb. 110 cm magasságban. Az egyik a déli bejárattól keletre, ennek csupán a csonkja maradt meg, formája már nem kivehető. Az épület délkeleti sarkában, ugyancsak a déli falon lévő konzol is némileg lepusztult, azonban jól látszik még az eredeti formája, s ennek alapján a többi konzolt is rekonstruálni lehet. (9. kép) Az északkeleti sarokban, a keleti falon egy nagyméretű görgetegkő áll ki a falból, elképzelhető, hogy ez is konzolként funkcionált. A negyedik konzolcsonk az északi falon található, megközelítőleg a keleti helyiség a közepén.

9. kép A felső pince délkeleti sarkában található konzolcsonk (a szerző felvétele)

Alsó pince

Az alsó pincének a felsőhöz képest kissé keletebbre található bejárata a többi nyíláshoz hasonlóan újkori téglából van falazva, de valószínű, hogy ezen a helyen lehetett a középkori bejárat is, mert máshol nincs nyoma az itt vakolatlan középkori falazatban ajtónyílásnak. Az alsó pince ma négy, nagyjából egyforma helyiségre van felosztva. A válaszfalak nagyméretű téglával vegyes görgetegkőből épültek, s a lakószint kialakításához hasonlóan szintén egy késői, újkori vagy modern átépítés alkalmával készülhettek. Az épület déli falában, a délkeleti saroktól kb. 3,5 m-re, a középkori falazatban egy 40 cm magas, 66 cm széles falfülke helyezkedik el. Homokkőből készült szárköveit egy egyenes homokkő tömb zárja le.

További középkori építmények az udvarház környékén

Az épülettől nyugatra, kb. 11 m távolságban két nagy falcsonk helyezkedik el, amelyek az udvarház délnyugati sarkából induló, az előzőekben említett falcsonkkal együtt egyértelműen arra utalnak, hogy egykor erre a részre is kiterjedt az udvarház épülete. A két nyugati falcsonk közel eléri (a későbbi magasítást leszámítva) a mai kúria magasságát. Az így itt valószínűsített egykori nyugati helyiségből a két falsarok maradt meg, az északra eső falcsonkban, a saroktól keleti irányban egy szegmensíves nyíláskeret felső része látszik.

10. kép Földmű az udvarháztól északra (a szerző felvétele)

Az udvarháztól kb. 11 m-re északi irányban egy további, kb. 60-80 cm magas falcsontot fedezhetünk fel, amelynek falazata megegyezik az épület falazatával. A falcsont egy síkban van az udvarház északi homlokzatából induló, már tárgyalt falcsontokkal. Elképzelhető, hogy egy középkori kerítőfal maradványai lehetnek, bár nem zárható ki az sem, hogy egy további helyiséget jeleznek.

Lehetséges, hogy ennek a falnak a folytatásához tartozhat az a kb. 30-40 cm magas falrészlet is, amely az udvarház északkeleti falsarkától 8,2 m-re található délkeleti irányban. Itt a falcsont iránya nem egyértelmű. Ásatás és falkutatás nélküli megfigyeléseink alapján annyi bizonyos, hogy a disznajói udvarház eredetileg a mai épületnél jelentősen nagyobb kiterjedésű volt, s legalább nyugati részét a későbbiek során visszabontották.

Valószínű továbbá, hogy sáncsal is körül volt véve, ugyanis az udvarháztól északra, a szomszéd telken ma is látható egy földmű. (10. kép) Ennek átvágásában, amelyet a jelenlegi tulajdonosok építkezése eredményezett, az udvarház falazatához hasonló görgetegkövek, valamint középkori kerámiatöredékek mutatkoztak. Délen, tehát a templom felőli oldalon, illetve a templom körül további falcsontokat nem találtunk, és egyéb védőműnek, sáncnak vagy ároknak sem látszik nyoma.

A kúria déli homlokzata előtti udvaron, az épülettől 26 m-re a templom irányában egy görgetegkövből épített, ma is működő kút áll, amely akár középkori eredetű is lehet.

Az udvarház régészeti kutatása

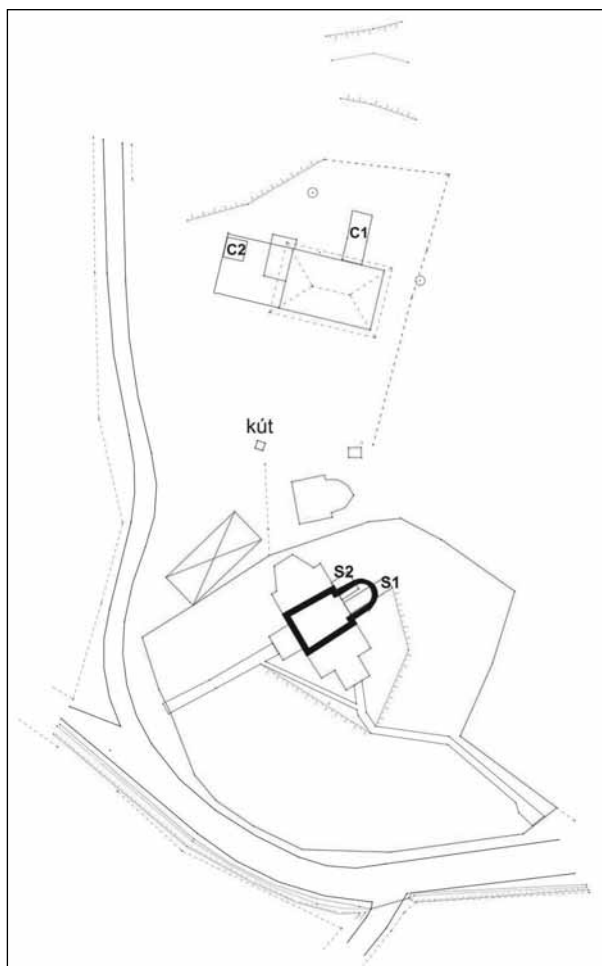
2005 októberében Soós Zoltán vezetésével két szelvényt nyitottunk az udvarház mellett. A 7×3,5 m kiterjedésű, az északi homlokzathoz csatlakozó, arra merőleges C1 szel-

vény az udvarház északkeleti sarkától 3 méterre nyugatra helyezkedett el. A másik, C2 szelvény 4×4 m-es volt, s az udvarház és a tőle nyugatra elhelyezkedő falcsonkok között jelöltük ki, az északnyugati falcsonk északi síkjától 30 cm-re délre, közvetlenül a kúria egykori nyugati fala mellett. (11. kép)

A C1 szelvényben a falazathoz kapcsolódó rétegeket szerettük volna megfigyelni. A sárga agyagos szűzföld 1,65 m mélyen jelentkezett. Felül egy 40 cm vastag, modern kori, 19. századi töltésréteg helyezkedett el, ez alatt pedig egy 1 m vastagságú, 17–18. századi töltésréteget találtunk. Ez utóbbiból jelentős építési törmelék került elő, ami arra utal, hogy a kúriát ebben az időszakban felújították vagy átépítették. A szelvény középső részén, 1,4 m mélységben egy kb. 20 cm vastag, kerek égésfolt mutatkozott, amit talán külső kemenceként értelmezhetünk, bár egyértelműen erre utaló nyomok nem kerültek elő. Ez a benne talált cserépedény-töredékek alapján

16. század első felére keltezhető. Ezek mellett piskóta formájú padlótégla-töredékeket is találtunk. Mivel ez a szelvény sajnálatos módon nem lett teljes mélységében feltárva, csak annyi derül ki biztosan, hogy az udvarháztól északra eső területen a középkori szinthez képest jelentős feltöltődés figyelhető meg, s hogy számolnunk kell egy 17–18. századi építési periódussal.

A C2 szelvényt azzal a céllal jelöltük ki, hogy megállapíthassuk, hogyan kapcsolódnak az előzőekben tárgyalt északnyugati falcsonkok az épülethez. A szűzföld itt 4,5 m mélységben jelentkezett, de ezt csak a szelvény délnyugati sarkában értük el, mivel a nagy mélység következtében csak lépcsőzetesen tudtunk ásni. A legfelső réteg, amely a felszíntől 76 cm mélységig húzódott, egy kevert barna, 20. századi betöltés volt. Ez alatt egy 65 cm vastag, a C1 szelvényben talált építési réteghez hasonló, 17–18. századi, meszes réteg helyezkedett el, jelentős számú görgetegkövel. Ez a törmelék réteg valószínűleg az udvarház átalakításakor keletkezett, ekkor bonthatták le az épület nyugati részét.

11. kép Az udvarház és a templom topográfiai felmérése az ásatási szelvényekkel (László Gellért felmérése nyomán)

12. kép Középkori pinceablak a C2 szelvény meghosszabbításában (Soós Zoltán felvétele)

A következő réteg egy homokos jellegű betöltés, amely 1,96 m mélységig tartott, alatta pedig egy agyagos töltést figyeltünk meg, 30 cm vastagságban. Innen, azaz 2,26 m-es mélységtől kezdődően egy 1 m-es homokos, görgetegköves betöltést találtunk, alatta pedig egy ettől eltérő, 90 cm vastag réteget. 4,4 m mélységben tűnt elő egy erősen égett, döngölt agyag felület, kevés, általam közelebről nem ismert leletanyaggal, amelyet az ásátás vezetője feltételelesen a 15. századból eredeztetett.⁵⁷ Az égett réteg valószínűleg az itt azonosítható pince földemének leégésére utalhat. A járószint mélysége ugyanis megegyezik az udvarház jelenlegi alsó pincéjének padlószintjével. A 10 cm vastag agyagos réteg alatt már a sárga agyagos szűzföld jelentkezett.

A viszonylag épen megmaradt középkori falazat, tehát az udvarház egykori nyugati fala a szelvény nyugati felében a mai felszíntől egész a szelvény aljáig megfigyelhető. A falazat az épület középkori falazatához hasonlóan görgetegkövből készült, elvéve téglák láthatóak benne, s a kötőanyaguk is megegyezik. A felszínen látható északnyugati falcsontok északra eső oldalán, azaz az északi falban, mint láttuk, egy nyíláskeret szegmensíve volt megfigyelhető, ezért erre a részre rábontottunk a C2 szelvény északnyugati sarkát északi irányban egészen a falig meghosszabbítva. Egy viszonylag keskeny, 50 cm széles és kb. 1,2 m magas pinceablak került itt felszínre. (12. kép) Az ablak alsó része mellett 20 cm-re keleti irányban egy lefaragott konzol csonkját találtuk meg, amely közel egy szintben van egy másik, a nyugati falazatban megfigyelt konzolcsontokkal, valamint az udvarház belsejében megfigyelt konzolokkal is. Az általuk jelzett középkori földem

57 Az adat Soós Zoltán 2005. évi ásátási jelentésében szerepel.

helye azonban éppen keresztbe vágja az ablaknyílást, s mivel ez utóbbi nem volt elfalazva, azt kell feltételeznünk, hogy ez az ablak későbbi kialakítású, amit az is alátámaszt, hogy a még álló keleti rész jelenlegi szintjeihez illeszkedik. Ha ez így van, akkor ez azt is jelentené, hogy az épület szintjeinek átalakítására még a nyugati épületrész elbontása előtt, tehát valamikor a 17–18. század folyamán került volna sor. Ennek viszont az mond ellent, hogy a nyugati részben nincs nyoma szinteltolódásnak a falazatban, tehát ez a kérdés egyelőre nyitott marad.

A szerény kiterjedésű ásatásból tehát annyi derült ki bizonyosan, hogy valamikor a 17–18. század folyamán került sor az udvarház átépítésére, valószínűleg nyugati szakaszát is ekkor bontották el. Hogy ennek mi lehetett az oka, az egyelőre kérdéses, de elképzelhető, hogy a pince alján talált égésréteg magyarázatot adhat erre – esetleg egy tűzvész tehetett tönkre az épületnek ezt a felét, s emiatt kerülhetett sor egy nagyobb átalakításra. Több átépítésre utaló nyomot nem találtunk, a kúria pontosabb építési idejére utaló lelet pedig nem került elő.

Az ásatás leletanyaga

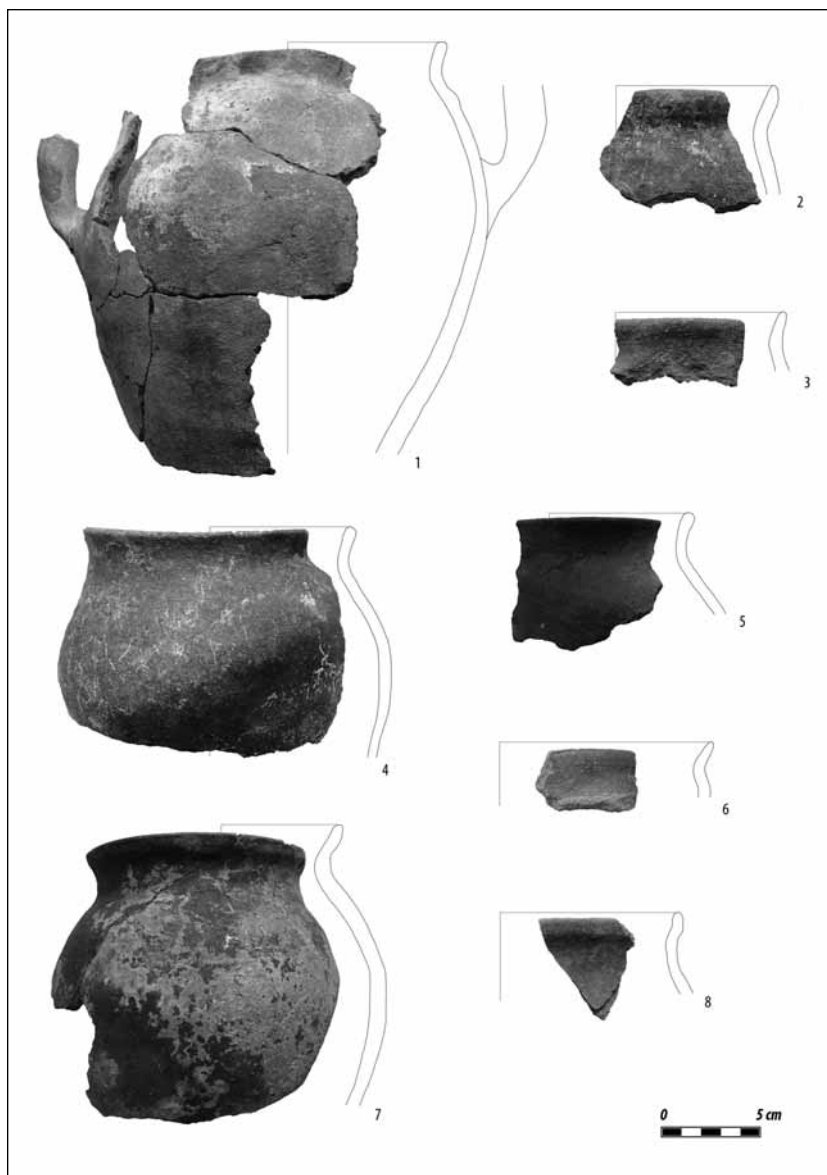
A két szelvény kutatása során jelentősebb leletanyag került napvilágra, melyből most csak a középkorra helyezhető cserépedényeket kívánom bemutatni. A keltezés szempontjából kizárólag két, a késő középkorra tehető leletcsoport érdemel figyelmet, bár sajnos ezek korhatározása is igen tág keretek közt mozog.

Archaikus barna és szürke cserépedények

Az első csoport eléggé homogén összetételű. Jellegzetes, feltűnően rossz minőségű, lassúkorongolt vagy néhány esetben kézzel formált edények képezik. Ebbe a csoportba kizárólag fazekak tartoznak, más edénytípus nem fordult elő köztük. A fazekak formája egyszerű, kissé szabálytalan alakú, általában zömökebb, válluk erősen domborodó (13. kép 1.) vagy gömbölyded alakú. (13. kép 4., 7.) Színük jellemzően barna, szürkésbarna, szürke vagy barnászörös, égetésük elég egyenetlen. Falvastagságuk 0,4–0,9 cm közt változik. A legtöbb esetben folyami üledékkel, aprókaviccsal erősen soványítottak. Díszítés egyetlen töredéken sem figyelhető meg. Az edények pereme általában egyszerű, tagolatlan, enyhén vagy közepesen kihajló. Több fültöredék is előkerült, ezek közül azoknak a daraboknak a fülindítása, amelyek peremmel együtt kerültek elő, közvetlenül a peremüknél figyelhető meg. Egy esetben jól megfigyelhető, hogy a fül vége az edény vállához csatlakozik. (13. kép 1.) Az edényfülek formája főként lapos, lekerekített téglalap átmetszetű, két esetben hornyolt, de előfordul oválisabb, valamint kerek átmetszetű, belül üreges forma is.

Ezek a cserépedények nagy valószínűséggel helyi gyártmányok lehettek. A Disznajótól nem messze fekvő, a középkorban szintén mezővárosként említett Görgényszentimre várának feltárásából is kerültek elő hasonló jellegű edények. Itt az archaikus, lassú korongon készült, sőt esetenként kézzel agyaghurkából készített töredékek a környéken jellegzetes 14–15. századi, gyorskorongolt cserépedényekkel azonos kontextusból származnak.⁵⁸ Ez utóbbiak színük, peremkiképzésük, illetve falvastagságuk alapján külön-

58 Soós 2005. 94.

13. kép Kerámialeletek az ásatásból

bőznek a korábbi, 13. századi anyagtól, de a 14–15. századon belül pontosabb korhatározásuk a kutatás mai állása szerint egyelőre nem lehetséges.⁵⁹

Disznajó és Görgényszentimre ilyen jellegű leletanyaga nem egyedülálló jelenség, mert ebben az időszakban Délkelet-Erdélyben és Moldvában is egyaránt gyakori az archaikus elemek használata.⁶⁰ Adrian Andrei Rusu a barcasági Feketehalom (Codlea) vá-

⁵⁹ Gyórfi Zsolt szíves szóbeli közlése alapján, amelyért ezúton is köszönetet mondok.

⁶⁰ Rácz 2006. 130.

rának leletanyagával kapcsolatosan hívta fel a figyelmet arra, hogy az éppen divatban lévő kerámiatípusokkal párhuzamosan sokáig használják a régebbi technikájú, más műhelyekben készült archaikus formákat is. Itt a lassúkorongolt edényeket a 13. és 14. század közepe közé keltezte.⁶¹ Ugyanilyen helyi gyártmányú, kézzel formált, lassúkorongolt, archaikus formákat őrző, 14. századra datált kerámiaanyag került elő Moldvában, a Suceava megyei Moldvabányán (Baia) is.⁶² Ez a leletcsoport tehát meglehetősen tág időhatárok közt mozog, így nem alkalmas konkrét keltezésre, illetve messzemenőbb következtetések levonására.

Gyorskorongolt edények

A másik csoportot a gyorskorongolt edények alkotják. Ide tartozik két 14. századra datálható töredék, amelyek csak részben vörös színűek, viszont az első csoporttal ellentétben nem archaizáló jellegűek, hanem inkább a tágabbi környék tipikus 14. századi leletanyagába illeszkednek. Peremtöredékekről van szó, amelyek kívül sűrű, belül vörösre égett, folyami üledékkel soványított, gyorskorongolt fazéktöredékek, galléros peremmel, kis méretük miatt azonban óvatosan kell kezelnünk őket. Nagyon hasonló edények kerültek elő többek közt Székelykeresztúron, Bálványosváron, Medgyesen és Sepsiszentgyörgyön is.⁶³

15. századi eredet merülhet fel egy fedő és egy lábos esetében. Az egyik darab egy kúpos fedő viszonylag kis, jellegtelen töredéke. Ez a fedőtípus az ország középső részén a késő középkor folyamán vált általánossá.⁶⁴ A 15. század második feléből származik egy hasonló, Keresztúr-szék területén előkerült darab,⁶⁵ ugyanakkor a marosvásárhelyi várban talált kúpos fedőt, amely egy személgödörből került elő, kontextusa, elsősorban egy jellegzetes ezüstkanál alapján Soós Zoltán a 16. század első felére keltezte.⁶⁶ Ez a forma tehát elég sokáig él, ezért esetünkben önmagában nem lehet pontosabban eldönteni, hogy mikori a töredék.

Előkerült továbbá egy lábas lábának és peremének a töredéke, amelynek belső felét zöldesbarna máz borítja. Lábosokat Budán a 15. századtól kezdődően gyártanak.⁶⁷ Az ország más területein a mázazás és a lábasok csak a század utolsó harmadától terjedtek el.⁶⁸ Benkő Elek szerint a Székelyföldön a 16. század első felétől kezdve fordulnak elő mázas edények, köztük a zöldmázás lábasok.⁶⁹ A marosvásárhelyi várban a kolostor bontási rétegeből, Drágfi-címeres és évszámú (1515) csempetöredékek, 16. századi fazéktöredékek, valamint egy I. Ferdinánd-érme által keltezett együttesből is előkerült egy lábas, ez azonban mázatlan.⁷⁰ Ezen közelebbi analógiák alapján elképzelhető, hogy a disznajói töredék inkább már a 16. században készülhetett.

61 RUSU 2008. 184.

62 NEAMȚU ET AL. 1980. 97.

63 RÁ CZ 2006. 124., 128.

64 PARÁDI 1958. 158.

65 BENKŐ 1992. 51., 1. tábla

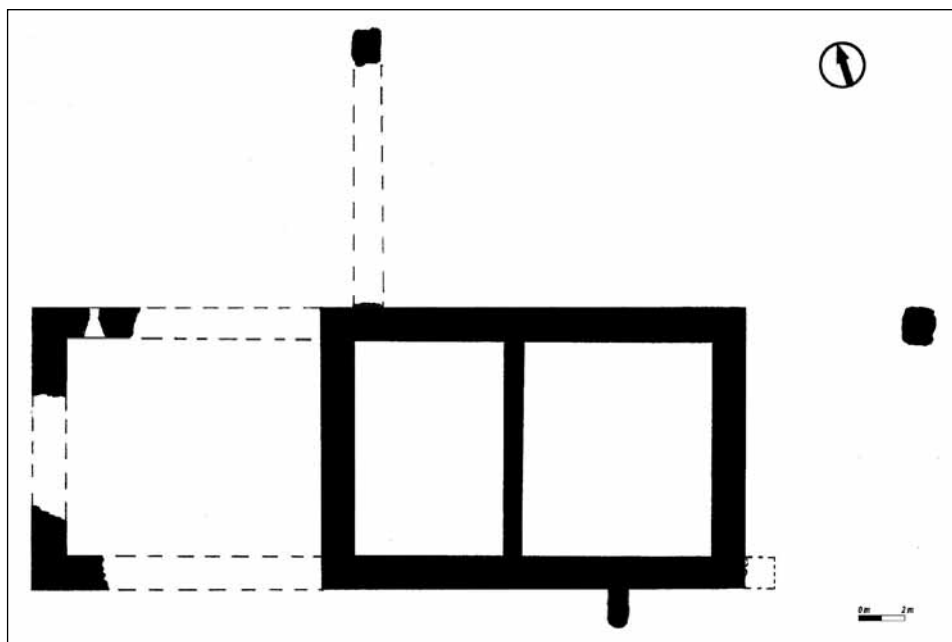
66 Soós Zoltán szíves szóbeli közlése alapján, amiért ezúton is köszönetet mondok. A fedő még közöletlen, jelenleg a marosvásárhelyi Kapubástyában van kiállítva.

67 HOLL 1963. 345.

68 FELD 1987. 267.

69 BENKŐ 1992. 37.

70 Györfi Zsolt szíves szóbeli közlése alapján, amiért ezúton is köszönetet mondok. A lábas egyelőre közöletlen, a marosvásárhelyi Kapubástya kiállításában tekinthető meg.

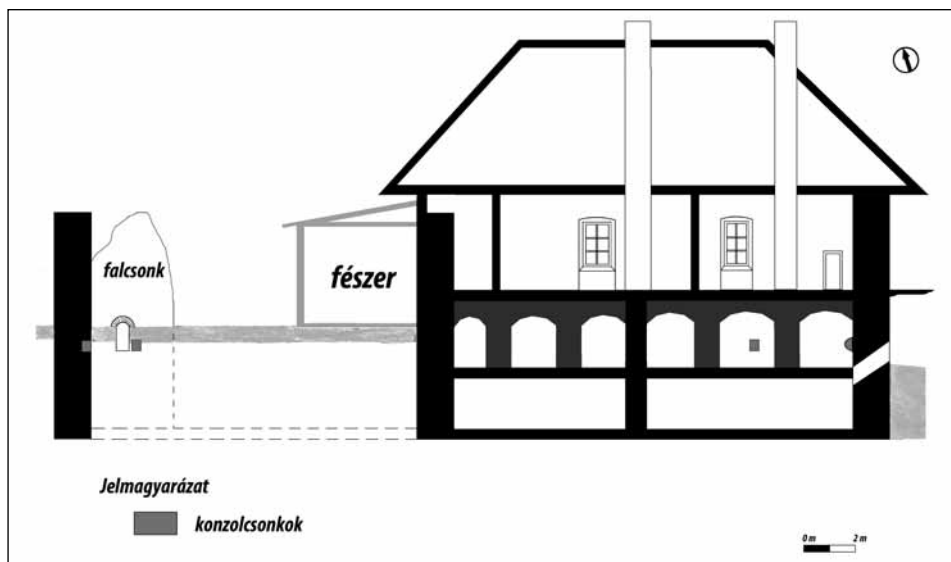
14. kép Az udvarház összesítő alaprajza

Összefoglalás

Az írott forrásokból úgy tűnik, hogy a 14. század elején, pontosabban 1323-ban már állt egy nemesi ház Disznajón. Elképzelhető, hogy ekkor még csak egy faépületről lehetett szó, legalábbis erre utalnak az Entz Géza által összegyűjtött további erdélyi példák.⁷¹ Feltételezhetjük, hogy az említett ház a ma álló udvarház előzménye lehetett, bár erre vonatkozóan még nincsenek adataink. A bemutatott leletanyag a tág korhatározás miatt nem cáfolja, de egyértelműen nem is támasztja alá ezt a lehetőséget. Az archaikus formákat mutató cserépedények akár ebből az időszakból is származhatnak. Az idézett oklevélből kiderül az is, hogy a ház nem egy egyszerű faluban, hanem egy „városban” helyezkedett el, Disznajó tehát már ekkor jelentős település lehetett.

A ránk maradt udvarhárról vizsgálataink alapján elmondható, hogy a mai épületnél nagyobb kiterjedésű volt, alapterülete eredetileg 31×12 méterre tehető. (14. kép) A tőle nyugatra álló falcsonkok, illetve a feltárások tanúbizonysága alapján eredetileg valószínűleg háromszatát lehetett, bár falkutatás híján egyelőre nem egyértelmű, hogy a mostani épületben hol húzódott a középkorban válaszfal. A szintviszonyok a mai felső pincében mutatkozó konzolmaradványok szerint a jelenlegitől eltérőek voltak. A középkori síkfödém megközelítően a mostani felső pince magasságát oszthatta ketté, azaz a jelenleg háromszintes épület eredetileg csupán kétszintes volt. (15. kép) Valószínűleg a konzolokra hosszanti irányban helyezték rá a mestergerendát, amely a keresztirányú födémgerendákat tarthatta. A C2 szelvényben előkerült két lefaragott konzol maradványa arra

71 ENTZ 1996. 45.

15. kép Az udvarház nyugat-kelet irányú metszete

utal, hogy az egykori nyugati helyiségben is hasonló földem lehetett, a keleti résszel megegyező szintben.

Csak egy középkori ablaknyílás maradt meg a keleti homlokzaton. A lakószint keleti, illetve északi oldalán elhelyezkedő ablakfülkék esetében elképzelhető, hogy a középkorban is ugyanitt lehettek a nyílások. Egy további ablaknyílás az ásatás során került elő az elbontott nyugati helyiség északi falában, ez azonban ma még nem értelmezhető.

Kérdéses, hogy hol lehetett az egykori bejárat, erre nézve ugyanis nem találtunk kellő bizonyítékot. Az alsó pince esetében valószínűsíthetjük, hogy a középkorban is ugyanott nyílhatott a lejárát az egykori alsó szintre, mert a falazatban nincs olyan későbbi átalakítás, amely ettől eltérő egykori bejáratra engedne következtetni. A mai alsó pince nyugati falán nincs átjáró, ezért az egykori alsó szint nyugati részébe egykor bizonyosan külön bejárat vezetett, azonban helyét ennek sem ismerjük. Nagyobb kérdés a középkori lakószint bejáratának elhelyezkedése, ennek tisztázása azonban csak falkutatással lehetséges. Akár az is elképzelhető, hogy az elbontott nyugati traktusba nyílt volna a bejárat, amely lehetett akár a déli, akár az északi oldalon.

Egyelőre nem lehet tudni azt sem, hogy az épület északi homlokzatán megfigyelt konzolszokok minek a részét képezhették. A két konzolpár közti távolság (2,5 m) árnyékszéknek túl nagy, így talán egy zárterkélyről lehet szó, bár a konzolok és a középkori falakörön között csupán 1,2 m a távolság.⁷²

Ami az udvarház közelében talált falcsonkokat illeti, elképzelhető, hogy egy kerítőfal maradványai lehetnek, amely az északi homlokzaton megfigyelt falcsonknál csatlakozhatott az épülethez. Ennek a kérdésnek a tisztázása a jövőbeni kutatások feladata lesz. Az

72 Egy komplikáltabb megoldás lehet továbbá, hogy az északi oldal konzoljai nem árnyékszék vagy erkélyt, hanem egy rácsos kapuszerkezetet tartottak volna. Ez illeszkedne is a középkori szinthez, azonban ez esetben a konzolok közötti javítás alatt nem találhatnánk zárt középkori falazatot.

udvarház tehát bizonyára védőművekkel is rendelkezett. Mint láttuk, nem kizárt, hogy északi és keleti részét kerítőfal és sánc vette körül.

A kőből épült kúria pontosabb építési idejét egyelőre nem tudjuk megállapítani, csupán annyit valószínűsíthetünk, hogy a 15. század végénél, illetve a 16. század elejénél korábban épülhetett. Erre elsősorban az írott adatok utalnak, amelyek 1495-ben egy udvarházat, 1508-ban pedig castellanust említenek Disznajón, tehát az épület valószínűleg még ezek előtt készülhetett. Az 1537-től előforduló castellum megnevezés továbbá jelentheti akár azt is, hogy az udvarházat átépítették, de legalábbis megerősítették volna, bár egyelőre sem az épület felmérése, sem a feltárás alapján nem tűnik úgy, hogy több periódusban húzták volna fel, tehát inkább az erősítés jöhetne szóba. A leletek legnagyobb része a 16–17. századból származik, s csak annyit támasztanak alá, hogy ebben az időszakban élte az udvarház a virágkorát.

IRODALOM

- BAKONYI 2009 BAKONYI REGINA: Egy késő középkori udvarház Disznajón. In: *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. Főszerk.: N. Kis Tímea, Budapest, 2009. 80–86.
- BAKONYI 2012 BAKONYI REGINA: Késő középkori udvarház és templom Disznajón. Budapest, 2012. Szakdolgozat az ELTE BTK Régészettudományi Intézetében
- BENKŐ 1992 BENKŐ ELEK: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiaja. Budapest, 1992.
- BENKŐ 2008 BENKŐ ELEK: Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön. Budapest, 2008.
- CSÁNKI 1986 CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában V. Budapest, 1986.
- CSÓSZ 2000 CSÓSZ IRMA: A disznajói Rhédeyek és Fráterek nyomában. Kolozsvár, 2000.
- ENGEL 1996 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. II. Budapest, 1996.
- ENTZ 1992 ENTZ GÉZA: Középkori udvarházak Erdélyben. *Korunk*, 1992/4. 109–111.
- ENTZ 1994 ENTZ GÉZA: Erdély építésze a 11–13. században. Kolozsvár, 1994.
- ENTZ 1996 ENTZ GÉZA: Erdély építésze a 14–16. században. Kolozsvár, 1996.
- FELD 1987 FELD ISTVÁN: Keramika. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1987. 261–280.
- HOLL 1963 HOLL IMRE: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII–XV. század). *Budapest Régiségei*, XX. (1963) 335–382.
- IVÁNYI 1928 IVÁNYI BÉLA: A Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család története. 2. kötet (1458–1526). Budapest, 1928.
- JAKÓ 1990a JAKÓ ZSIGMOND: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I. Budapest, 1990.

- JAKÓ 1990b JAKÓ ZSIGMOND: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. II. Budapest, 1990.
- KOMÁROMY 1885 KOMÁROMY ANDRÁS: Kornis Margit Rhédey Jánosné nászhozománya 1697-ből. *Történelmi Tár*, 1885. 398–401.
- KOPPÁNY 1999 KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. *Művészettörténeti füzetek*, 26. Budapest, 1999.
- KÖPECZI 1986 Erdély története. I. Főszerk.: KÖPECZI BÉLA. Budapest, 1986.
- KRISTÓ 1998 KRISTÓ GYULA: Anjou-kori oklevéltár. V. (1318–1320), Budapest–Szeged, 1998.
- KRISTÓ 2000 KRISTÓ GYULA: Anjou-kori oklevéltár. VI. (1321–1322), Budapest–Szeged, 2000.
- KUBINYI 1991 KUBINYI ANDRÁS: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei*, 2. (1991) 211–228.
- LÁNGI–MIHÁLY 2004 LÁNGI JÓZSEF–MIHÁLY FERENC: Erdélyi falképek és festett fáberendezések. 2. Budapest, 2004.
- LÉSTYÁN 2000 LÉSTYÁN FERENC: Megszentelt kövek. I. Gyulafehérvár, 2000.
- LUKINICH 1927 LUKINICH IMRE: A Bethleni Bethlen család története. Budapest, 1927.
- MÁLYUSZ–BORSA 1993 MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN: Zsigmondkori Oklevéltár. III. (1411–1412). Budapest, 1993.
- NEAMȚU ET AL. 1980 NEAMȚU, EUGENIA–NEAMȚU, VASILE–CHEPTEA, STELA: Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII. Iași, 1980.
- PALKÓ 1995 PALKÓ ATTILA: Magyaró: egy felső-marosmenti falu évszázadai. Bukarest, 1995.
- PARÁDI 1958 PARÁDI NÁNDOR: Középkori cserépfedők. *Folia Archaeologica*, X. (1958) 155–161.
- RÁCZ 2006 RÁCZ TIBOR ÁKOS: Középkori leletek Bálványosvárról és Torjáról. *Archaeológiai Értesítő*, 131. (2006) 115–143.
- RUSU 2008 RUSU, ADRIAN ANDREI: Cetatea Codlea și câteva probleme ale ceramicii medievale din Țara Bârsei. In: *Vasalia Medievalia*. Szerk. Gabriela Rădulescu, Corneliu Gaiu, Beszterce, 2008. 177–199.
- Soós 2005 Soós ZOLTÁN: A görgényszentimrei vár régészeti kutatása és felmérési eredményei (2003–2004). *Castrum*, 1. (2005) 91–95.
- VÁRSZEGI–ZOMBORI 2000 VÁRSZEGI ASZTRIK–ZOMBORI ISTVÁN (szerk.): Vatikáni magyar okirattár. I. Budapest, 2000.
- VIRÁGOS 2004 VIRÁGOS GÁBOR: A late medieval noble residence: new excavations on the Klissza hill in Pomáz. In: „Quasi liber et pictura.” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 663–674.

KUTATÁSOK CSOBÁNC VÁRÁBAN

A vár történetének írott és képi forrásai¹

A Balaton-felvidék a mai Alsó- és Felsőörsnél kezdődő, nyugat felé fokozatosan szélesedő sávja, ahol Csobánc vára is felépült, a 11. század második felére kialakult Zala megye északkeleti részét képezte – egészen 1950-ig. A Tapolcai-medence e jellegzetes bazalthegye lábánál két fontos út torkollott egymásba, a rómaiak által épített, Aquincumból Itáliába vezető és az az út, amely a Káli-medencét átszelve Zánkánál kapcsolódott a Balaton északi peremén húzódó útba.²

A Balaton-felvidék a magyar honfoglalást követően a Zala megyét megszálló Lád, más néven Vérbulcsú nemzetség szállásterületéhez tartozott, melynek tagjai az augsburgi csatavesztés után kivégzett Bulcsútól származtatták magukat és a 13–14. századi források felváltva e két néven említik őket.³ A vidék egy része az államalapítás után a királyi udvarnokoké lett, itt csoportosult az udvari birtokszervezet alá rendelt királyi birtokok többsége. Ezen kívül a királyi alapítású egyházak birtokainak egy tekintélyes hányada eredetileg szintén az uralkodói birtokszervezetek valamelyikéhez tartozott, és az alapításkor vagy utóbb került egyházi kézre. A Balaton-felvidék területén kiváltképp két egyház, a veszprémi püspökség, illetve káptalan és a tihanyi apátság birtokolt földeket. A veszprémi püspökségnek többek között Gyulakeszin is voltak birtokai.⁴ A világi birtokosok közül az Atyusz nemzetség érdemel említést, tagjai a 13. században a későbbi vár körüli falvak közül ugyancsak Gyulakesziben, továbbá Diszelben is birtokoltak.⁵

Csobánc-hegy neve először 1221-ben jelent meg a forrásokban, amikor az Atyusz nembeli Sal comes elajándékozta a hegyen lévő szőlőjét. Eszerint tehát a hegy egy része is a Balaton északi partját Paloznaktól Egregyig és a somogyi partvidéket Berényig birtokló Atyusz nemzetségé volt.⁶ Maga a hegy legjelentősebb része azonban a keszi királyi udvarnokoké lehetett, akik a 13. század első felében azért perelték a diszeli nemeseket, mert azok szőlőt telepítettek a hegyre, sőt azon egy kőház építését is elkezdték. A pereskedő felek 1255-ben egyeztek meg, és egyezségük értelmében a hegy az udvarnokoké maradt, kivéve a diszeli nemesek ott lévő szőlőjét és kőépületét.⁷ A fennmaradt oklevél kifejezett várat sehol sem említ, azonban a kutatás a kőházban sejti Csobánc várának őst.⁸ Az előbb említett oklevélben *edificium lapideum, que est inceptum in eodem monte (Chobanch)* szerepel, amely alapján nem elképzelhetetlen, hogy a vár építése már

1 A fejezet HEGYI DÓRA: A csobánci vár reneszánsz kőfaragványai című, az ELTE BTK Régészettudományi Intézetben 2012-ben megvédett BA-záródolgozata megfelelő részének átdolgozott változata.

2 KOPPÁNY-SÁGI 1965. 10.

3 ZSOLDOS 1996. 38.

4 ZSOLDOS 1996. 39.

5 KOPPÁNY 1972. 223.

6 KOPPÁNY-SÁGI 1965. 6.

7 KOPPÁNY-SÁGI 1965. 6. Ezt egy 1415-ben készült oklevélmásolatból tudjuk, amelynek eredetije az 1255. évi perrel foglalkozott. ZsO V. 793., IVÁNYI-SÁGI 1957. 13.

8 KOPPÁNY-SÁGI 1965. 6.

1. kép A vár légifelvétele (Civertan.hu, 2010)

1255 előtt elkezdődött.⁹ A szomszédos Káptalantóti határjárásában azután 1272-ben már várként említik Csobáncot.¹⁰

A kérdéssel legutóbb foglalkozó Engel Pál szerint a fent említett diszeli nemesekben kereshetjük nem csupán Csobánc várának építetőit, de az azt az egész 14. század folyamán birtokló Rátóti Gyulafiak őseit is.¹¹ A várhoz nem tartozott kifejezett uradalom, de a birtokos család kezében mintegy 15 közeli és távolabbi faluban levő földek és szőlők jövedelme kisebb uradalmi bevételnek számított.¹² Az itáliai eredetű Rátót nemzetség alapítói Kálmán király idejében költöztek Magyarországra, tagjai közül Rátót a Veszprém melletti Gyulafirátótot kapta szálláshelyül, ahol később falut, majd utóda premontrei kolostort alapított.¹³ A nemzetség három ágra tagolható, ezek a nádori-, a felsőörsi- és a Gyulafi-ág.¹⁴ Közülük tehát az utóbbi a Balaton-felvidéken szerzett magának jelentősebb birtokokat, többek között Gyulakeszin.¹⁵ Az ág első ismert őse, Lesták 1190-ben erdélyi vajda volt, fia I. Gyula pedig királyi udvarbíró 1214 és 1239 között. Az ő fiának, I. Balduin főpohárnoknak három fia¹⁶ közül az első Gyula mester, királyi apród, akinek IV. László 1274-ben valószínűleg az 1255-ben tiltakozó királyi udvarnokok Gyulakeszi nevű földjét adományozta malmaival, szőlőivel és minden tartozékával együtt.¹⁷ A harmadik fiú, Rátót nembeli

9 FÜGEDI 1977. 119.

10 KOPPÁNY 1993. 137.

11 ENGEL 1996. 295.

12 ZSOLDOS 1996. 46.

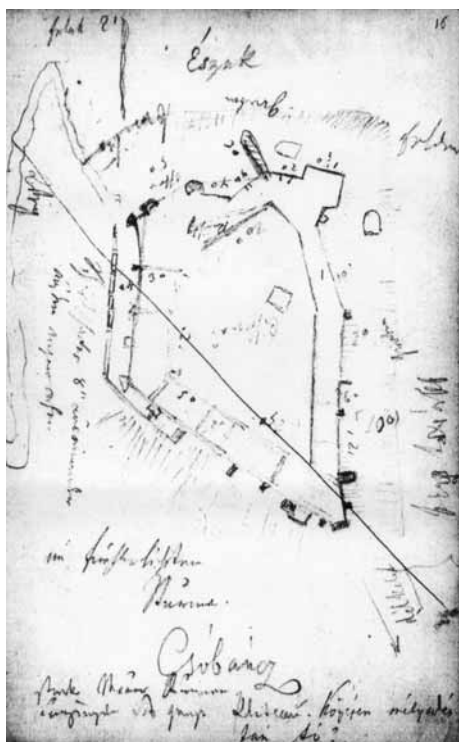
13 KARÁCSONYI 1900. 911.

14 KARÁCSONYI 1900. 911.

15 ZSOLDOS 1996. 40.

16 KARÁCSONYI 1900. 912.

17 RA 2502.

2. kép Rómer Flóris 1860 körül készített alaprajzi vázlata

3. kép Rómer Flóris 1860 körül készített vázlatai és jegyzetei

Lőrinc, aki 1260-ban Gyulakesziben lakott és ugyanebben az évben a szentjakabi pálos kolostort alapította.¹⁸ Valószínűleg ők építették Csobánc várát 1255–1272 között.¹⁹

Az előbb említett I. Balduin főpohárnok testvérének, Gyulának gyermeke, Demeter 1300-ban úgy tűnt fel a forrásokban, mint Csobánc várának ura, akinek birtokain erőszakosságáért a veszprémi püspök egyházi tilalmat rendelt el. Ő 1329 előtt azonban biztosan meghalt, mivel Csobánc vára később Lőrinc leszármazottainak kezén volt, és ők fizettek a Demeter által okozott károkért a veszprémi püspöknek.²⁰ Lőrinc fiai, János és László 1324-ben birtokot adományoztak a távoli remete Szent Pál kolostornak,²¹ 1329-ben pedig kibékültek a veszprémi püspökkel.²² 1378-ban a veszprémi káptalan azért tett panaszt II. Lőrinc unokája, Gyula mester ellen, mert a káptalan Gyulakeszi nevű birtokának 55 holdnál nagyobb részét már régóta jogtalanul elfoglalta és használta.²³ 1383-ban a veszprémi püspök perelte Gyulát, mivel Gyulakesziben lévő birtokáról az elmúlt években elszántott egy részt és szőlőt is elfoglalta.²⁴ A 14. század folyamán a család több hasonló pert is lefolytatott a környező birtokosokkal, azonban a várat egyetlen egy oklevél sem

18 KARÁCSONYI 1900. 913.

19 Engel 1996. 295.

20 KARÁCSONYI 1900 914.

21 Zala I. 127.

22 KARÁCSONYI 1900. 914.

23 Veszp. Reg. 723.

24 Veszp. Reg. 796.

említette.²⁵ Ennek oka valószínűleg az volt, hogy a földesúr székhelye nem lehetett vita vagy per tárgya. Az iratok mindig birtokpereket őriztek meg és soha nem a vár nyilvánvalóan eseménytelen életét.²⁶

A családtörténeti adatokat összefoglalva, Balduinnak három fia volt, Gyula, II. Balduin és Lőrinc. Az első fia Demeter, a középső valószínűleg gyermektelen maradt, az utóbbi János és László volt. János fia, Gyula comesnek első, 1402-ben, Hahóti Katalinnal kötött házasságából három fiú született. Második felesége, Anglis egy lányt és négy fiút szült, akik között volt az 1468 előtt meghalt Gyula László. Az ő fia, László a vár következő birtokosa, akinek felesége pedig Gersei Pethő Katalin volt. Lászlónak, aki 1491 előtt elhunyt, egyetlen gyermeke született, István.²⁷

1490 őszén Habsburg Miksa támadást indított az ország ellen, hogy Mátyással kötött trónörökösödési szerződésének fegyverrel szerezzen érvényt. A Székesfehérvár felé vonuló német sereg ostrom alá vette Veszprémet és valószínűleg Sümegyet is. A két várat Vitéz János, veszprémi püspök átadta Miksa királynak, aki közben Nagyvázsony várát is elfoglalta.²⁸ Minden bizonnyal ennek hatására indult meg a környező várak, Tátika és Rezi a Gersei Pethők, Somló Kinizsi Pál által megkezdett gyors erődítése, és 1491-ben Leányfalusi Ágoston, somlói várnagy megjelenése is ennek tudható be Csobáncon, ahol ekkor Rátóti Gyulafi Lászlóné, özvegy Katalin asszony élt fiával, a kiskorú Istvánnal.²⁹ Ugyanebben az évben, július 22. körül Katalin mint saját várát adta át testvérének, Gersei Pető Jánosnak.³⁰ A vár egyik 16. század eleji birtokosaként az említett László és Katalin fia, Gyulafi István ismert.³¹ Ő 1527-ben országgyűlési követként szerepel.³² Ezen kívül csak annyit tudunk róla, hogy első felesége Rozgonyi Dorottya volt. Testvére, János 1528-ban biztosan a vár birtokosa, mellette Raposka, Gyulakeszi és Tomaj helységek tulajdonosa is volt. Felesége is ismert, devecséri Choron Dorottya.³³

Buda elfoglalását követően a török hódítás északi határa Győr–Esztergom–Eger–Szolnok vonalához került. Az ellenség megállítására szükség volt egy új végvárrendszer kiépítésére.³⁴ Ez a 16. század második felében hét végvidéki főkapitányságra, azaz egy fővár és a köré szerveződött kisebb várak alkotta egységre oszlott – az Adriai-tengertől északkelet felé haladva a horvát, a bán által irányított Kulpa menti, a szlavón, a kanizsai, a győri, a bányavidéki és a felső-magyarországi végvidéki generalátusságokra. Csobánc a győri végvidék várainak (Győr, Szentmárton, Pápa, Csesznek, Veszprém, Tihany, Vázsony, Keszthely, Szigliget, Várpalota, Tata, Gesztes) sorába tartozott.³⁵ Az 1550-es évekig kiépült végvárvonal hosszú állóharcra rendezkedett be a török ellen. Számos elemét eleinte magánbirtokosok építették ki határváraknak. A kisebb dunántúli erősségek közül Csobáncot a Gyulafi-, Devecsert a Choron-, Keszthelyt, Tátikát a Gersei Pető-, Szentgrótot a Hagymássy család erődítette.³⁶

25 ENGEL 1996. 295.

26 KOPPÁNY–SÁGI 1965. 9.

27 ENGEL 2001. 10. tábla.

28 KOPPÁNY–SÁGI 1965. 9.

29 KOPPÁNY–SÁGI 1965. 10.

30 CSÁNKI 1897. 10., Zala II. 337.

31 ENGEL 2001. 10. tábla.

32 MOLNÁR 2000. 241.

33 Nagy Iván szerint István egy második felesége is ismert Fánicsy Kata személyében, ezt azonban közvetlen írott forrás nem támasztja alá. NAGY 1987. 483.

34 SZÁNTÓ 1972. 314.

35 PÁLFFY 1998. 93.

36 SZÁNTÓ 1972. 314.

Gyulafi István László nevű fia 1520 körül született Csobáncon, katonai pályáját az 1540-es években lovas főlegényként kezdte meg.³⁷ Az 1540-es évektől Csobánc várának irányítását is ellátta, mint a vár birtokosa.³⁸ 1560-ban tihanyi várkapitánynak is kinevezték,³⁹ majd 1567 és 1568 között ő volt a veszprémi várkapitány.⁴⁰

A Balaton északi partján húzódó védelmi vonal elemei között egyetlen korszerű vár sem volt, a legtöbb esetben, Csobánchoz hasonlóan 13–14. századi eredetű hegyi várról beszélhetünk.⁴¹ Ezek elsősorban a mögöttük lévő nagyobb, korszerűbb erősségek (Győr, Kanizsa) előzetes védelmében játszottak fontos szerepet.⁴² Nagyvázsöny 1553-ban történt eleste után a törökök ostrom alá vették Csobáncot is, de a vár bevételével kudarcot vallottak.⁴³ Viszont ennek következtében 1554 tavaszán a vár egyik fala alapjaiból kidőlt. Gyulafi László Nádasdy Tamás főkapitánynak küldött levelében leírja, hogy a fagyveszély miatt nem kőből építette újjá a falat, hanem ideiglenesen palánkot készítettek az újabb török támadás veszélyétől féltre. Ezzel együtt pedig azt is kérte, hogy a főkapitány segítsen kifizetni a munkálatokat: „... én mastan csak fákal támogathatom az falt és ez egész feldet reá veretem meg épülésére és mast csinállják,... az terést ereg fáchal becsináltam mert még magh küifalt nem rakhatok, mert majd tél lesz...”⁴⁴ 1559-ben a török Csobáncot ismét eredménytelenül ostromolta,⁴⁵ majd 1561-ben a szomszédos Hegyesd várát foglalta el csellel, s ezt követően innen közvetlen veszélybe került Csobánc és Szigliget. 1562 tavaszán Gyulafi László a szigligeti kapitánnyal, Magyar Bálinttal és Salm Eck győri főkapitány segítségével két heti ostrom után visszafoglalta Hegyesdet.⁴⁶

Gyulafi László és kortársainak levelezéséből, s főleg a vár első képi ábrázolásaiból, Giulio Turco hadmérnök 1569-ből fennmaradt rajzaiból – egy alaprajzból és egy távlati ábrázolásból – egy kisméretű, korszerűtlen vár képe rajzolódik ki előttünk.⁴⁷ Azé a váré, amelyet talán Leányfalusi Ágoston alakított ki a 15. század végén,⁴⁸ s amelynek várfalát Gyulafi László javította ki. Giulio Turco rajzai alapján a 16. századi vár nagyjából négyzet alakú, a hatalmas, ekkor már három támpillérral erősített kiugró keleti toronnyal – a még részletesen tárgyalandó ún. Öregtoronnyal⁴⁹. A várfalakat, különösen a déli oldalon, támpillérek merevítették. A délnyugati oldalon állt a belső kaputorony, amely azonban nem nyúlt a körítő falak fölé. Előtte kis kapuudvar volt, ebben és ez előtt egy-egy farkasverem, mindegyik felett felvonóhíddal. A vár tágas udvarát három oldalról épületek szegélyezték. Ezek közül az L alaprajzú keleti szárny emeletes lehetett, felső szintjére nyitott lépcső vezetett az udvarból. Az egész várat gerendapalánk övezte, ez északról és keletről a ma is meglévő sánc tetején húzódott. Délen a támpilléres fal alatt futott, nyugatról pedig kapuszorost alkotott, amelynek egyik oldalát hosszan kinyúló, erős kőfal védte.⁵⁰

37 PÁLFFY 1998. 142., NAGY 1987. 481.

38 PÁLFFY 1998. 143.

39 PÁLFFY 1998. 143.

40 PÁLFFY 1998. 144.

41 SZÁNTÓ 1972. 315.

42 SZÁNTÓ 1972. 316.

43 SZÁNTÓ 1972. 320.

44 TT 1911. 548.

45 SZÁNTÓ 1986. 263.

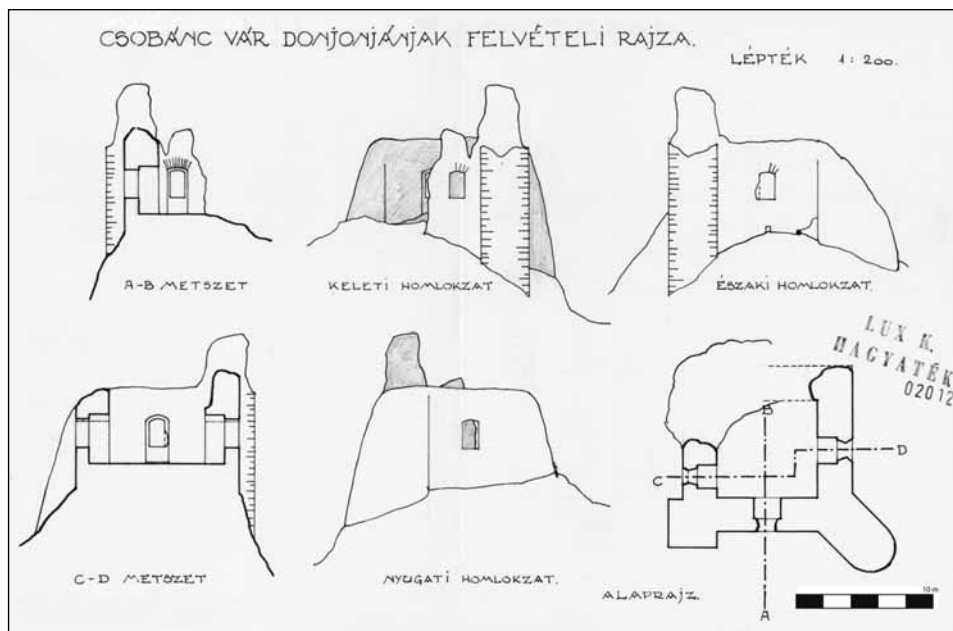
46 SZÁNTÓ 1972. 316., TT 1911. 553–554.

47 A várról készült korai ábrázolások megtalálhatók: KOPPÁNY–SÁGI 1965. Jelen tanulmányunkban csak az eddig közzé nem tett képi források közzétételére vállalkoztunk.

48 KOPPÁNY–SÁGI 1965. 20.

49 Ez a megnevezés természetesen nem felel meg Gerő László közismert, bár már meghaladott tipológiájának, hiszen itt lényegében egy lakótoronyról van szó.

50 KOPPÁNY–SÁGI 1965. 22.

4. kép Lux Kálmán 1913-ban készült felmérése

A kapusoros elején egy, a palánkból épített kapuépítmény állt. A rajz szerint a vár egy fensíkra épült, melynek talán teljes területét fal vette körül.⁵¹ Turco felmérésén szerepelnek a nagy kiterjedésű külső várrészen található mesterséges gödrök.⁵² Összesen 28 hosszúkás, mindkét végén legömbölyített mélyedést láthatunk „fossa” felirattal, szabályos sorokba rendeződve.⁵³

A Balaton északi partjának erősségei nem tudták teljesen megakadályozni a török terjeszkedést. Míg a várak a török uralom egész ideje alatt általában megmaradtak magyar kézen, addig a környező fálvak nagy része a török adófizetőjévé lett.⁵⁴ Kanizsa 1600. október 22-én történő eleste után teljesen új helyzet állt elő. A török beékelte magát a Balaton és a Dráva folyó közé. Így a térség nyugat és észak felé kinyílt a támadók számára, ugyanis Kanizsa mögött nem volt semmiféle természetes védelmi vonal, sem olyan vár, amely fekvésénél és nagyságánál fogva alkalmas lett volna az elesett erőd pótlására. Az új védelmi vonal kiépítése, az ehhez tartozó erődök kialakítása ugyanakkor nagyon gyorsan megkezdődött.⁵⁵ Az 1613. évi 17. törvénycikk elrendelte, hogy a kanizsai őrhely helyett más véghegyek felállítására szükséges, közöttük Csobánc is szerepelt. A rendelkezés alapján ezeket meg kell erősíteni és kellő felszereléssel ellátni.⁵⁶

A vár és uradalma a 17. század közepére a Gyulafiak leányági örökösének kezére jutott, akikről 1670-ben az Eszterházyak vették meg. A család levéltárában fennmaradt egy

51 KOPPÁNY–SÁGI 1965. 23. A hegyplató szélén körbefutó fal kora, jellege még nem tisztázott.

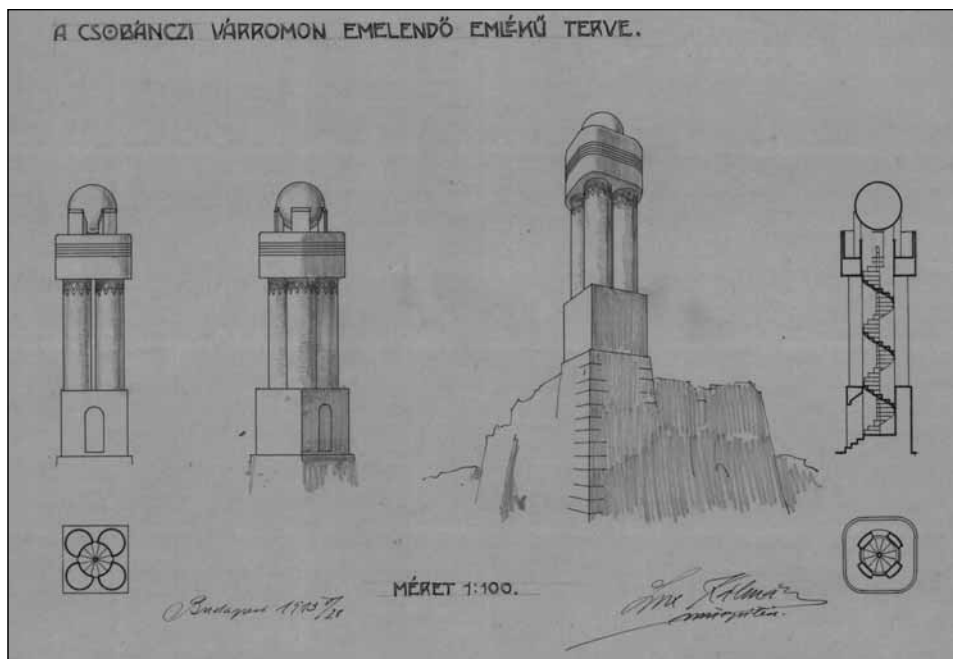
52 NOVÁKI 2006. 88.

53 NOVÁKI 2006. 89. A gödrök értelmezéséről különböző vélemények születtek, amelyek a vár kutatástörténeténél olvashatók.

54 SZÁNTÓ 1972. 319.

55 VÁNDOR 1996. 95.

56 <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=3224>, KOPPÁNY–SÁGI 1965. 23.

5. kép Lux Kálmán emlékmű-terve, 1913.

inventárium szövege 1672 januárjából, amely számba veszi a várban található épületek, helyiségek tárgyait, eszközeit.⁵⁷

A török kiűzése után I. Lipót császár 1701. november 9-én megszüntette a magyar katonák által őrzött várak végház jellegét.⁵⁸ 1702-ben pedig elrendelte a várak lerombolását. Ezek hat csoportja követte a magyarországi főkapitányságokat, illetve a magyarországi kamarai berendezkedés területi vonalait.⁵⁹ Az ötödik csoportba sorolták Kanizsát, Körmentet és a Kanizsa ellen emelt, a Balatonhoz közel fekvő kisebb várakat az egykori Kanizsai főkapitányság területéről.⁶⁰ Bár ezeket a rendelet név szerint nem sorolja fel, de valószínűleg ide tartozott az öt kisebb balatoni végház is: Csobánc, Keszthely, Szigliget, Tihany és Nagyvázsöny is.⁶¹ A vár pusztulását egy időre a Rákóczi-szabadságharc akadályozta meg. Csobánc 1705 ősztől, amikor Bottyán generális kiszorította a császári seregeket a Dunántúlról, a kuruc hadak utánpótlási központjainak egyike lett. 1707-ben Rabutin császári generális hadainak ostroma ellen védte meg harminc hajdú és a környék bemenekült lakossága. Ekkor már valószínűleg nem csak elavult volt, hanem romos is, mert 1709-ben az előrenyomuló császári hadak használhatatlan állapotban találták, s 1722-ben lerombolt várként emlékeztek meg Csobáncról.⁶²

Ezt követően csak a 19. században figyeltek fel a várra, valószínűleg Kisfaludy Sándor Csobánc című költeményének köszönhetően. Egyre nagyobb számban jelentek meg kö-

57 KOPPÁNY-SÁGI 1965. 18.

58 SZÁNTÓ 1986. 287.

59 OROSS 2005. 89.

60 OROSS 2005. 95.

61 OROSS 2005. 96.

62 KOPPÁNY 1993. 137.

6. kép Az Óregtorony délről a kutatás előtt

és fémmentszetek a romokról. Ezek közé tartozik Libay Lajos színezett könyomata, amely annyira pontosan adja vissza a hegy sajátos formáit, hogy feltételezhetjük, a várat is jól figyelte meg. A rajz szerint a 19. század közepén elég magasan állt még a vár kaputornya. A képen a várba vezető szerpentin út jól látszik.⁶³ Szintén a 19. század közepén készült Weixelgärtner körrajza az Óregtoronyról, amelyen jól látszik az azt megerősítő támpillér, valamint a keleti és északi oldal emeleti ablaknyílása, sőt egy további emeletre utaló falszakasz is.⁶⁴

A csobánci vár észak–déli irányban kissé nyújtott rombusz alakban helyezkedik el a Csobánc-hegy délnyugati sarkán. Ott, ahol a délkeleti várfal vonala megtörik, északkelet felé helyezkedik el az a nagyméretű torony, amelyet a várral foglalkozó irodalom Óregtoronynak nevez. A vár tulsó felén, ahol a nyugati várfal vonala megtörik, állt egykor a vár késő középkori-kora újkori kaputornya és tőle észak felé egy falszoros. A várat kelet és dél felől a hegyhát irányában széles árok övezi.(1. és 20. kép)

A vár már korán megjelent a Balaton-vidék műemlékeit ismertető munkákban. A romokat elsőként Rómer Flóris írta le jegyzőkönyvében, aki a vár távlati képét, néhány lelete rajzát és egy kevésbé értelmezhető alaprajzát is elkészítette (2-3. kép).⁶⁵ Hagyatékában maradt fenn továbbá a vár Bergh Károly által, 1860 körül készített alaprajzi felmérése.⁶⁶ Eszerint ekkor még a belsővár udvarát épületek vették körül. Hasonló képet mutatnak Könyöky József 1885-ben készített felmérései. A tőle fennmaradt dokumentációs anyag tartalmazza két távlati képét, egy rövid leírását és a vár alaprajzát. A várba vezető út a mai helyén található, amely egy kaputoronyhoz futott.. Ezen keresztül volt elérhető a vár udvara, amelyet Könyöky József szerint lakoszobák vettek körül. A torony szerinte két emeletes, gerenda mennyezettel fedett volt. A külső várat északról, keletről és délről föld-

63 IVÁNYI-SÁGI 1957. 64.

64 IVÁNYI-SÁGI 1957. 65.

65 RÓMER 1861.

66 KOPPÁNY-SÁGI 1965. 22.

7. kép Az Öregtorony keletről a kutatás előtt

8. kép Az Öregtorony nyugatról a kutatás előtt

sánc védte, amelynek északkeleti szélénél gazdasági épületek voltak.⁶⁷ Ezeket a rajzokat Békefi Remig is felhasználta a Balaton környékének műemlékeiről 1907-ben írott munkájában, amelyben a vár történetével foglalkozott.⁶⁸ Megemlítendő még néhány 1909-ből fennmaradt fénykép is, amelyek az Öregtoronyt ábrázolják.⁶⁹ 1913-ban Lux Kálmán készítette el a torony teljes külső homlokzatának első felmérését. Rajzai között ennek vázlatai is megtalálhatók (4. kép). Ezeken a korai fotókon és felméréseken látható még a déli oldal emeleti ablaka és a ma álló falkorona fölé emelkedő falszakasz.

67 KÖNYÖKY 1869–1890. 122–123.

68 BÉKEFI 1907. 276–279.

69 A fényképeket az egykori KÖH, ma Forster Gyula Központ Tervtárában őrzik

Csobánc várában régészeti jellegű kutatásokat 1953-ban először Gerő László folytatta az általa akkor végzett kisebb állagvédelmi munkával kapcsolatban. A várudvaron előkerült a kváderekkel falazott egykori ciszterna. Feltárták a várba vezető szerpentin út végénél egy bejárati kapu élszedett, vakolattal ellátott *in situ* kökeretének alsó részét. A várudvart borító törmelékből ugyanekkor faragott nyílászkeretek kerültek elő jellegzetes reneszánsz tagozással.⁷⁰ Ezek közül kettőről fotót is készítettek (28-29. kép) Maguk a kövek – a többi, közelebről ismeretlen kőfaragvánnyal együtt – sajnos már nincsenek meg, de a két kő felmérését később Koppány Tibor közölte a Közép-Dunántúl reneszánsz építészetét feldolgozó tanulmányában.⁷¹

Gerő László 1955-ben megjelent alapvető vártörténeti munkájában számolt be a feljárásról, amelyben a vár egyik első építéstörténeti értékelését adta a középkori várakról alkotott tipológiai rendszere alapján. E szerint a vár egy korai toronyból fejlődött volna ki a 13–14. század folyamán.⁷² Gerő László leírása szerint a fennsík felőli oldalon hatalmas árok övezte a várat. A torony három szintjéből ekkor már csak kettő maradt, ugyanis szerinte 1949–1951 között tüzéerkatonák a gyulakeszi országúton haladva, lövészet gyakorlaton lelőtték annak felső emeletét. Az általa irányított állagvédelmi munka a torony és a várfalat erősítő támpillérek megóvását szolgálta, amelyhez a váromladékból kitermelt terméskövet használták fel. Ezek a támpillérek furcsa módon megmaradtak, míg a várfal teljesen leomlott.⁷³

1957-ben Sági Károly és Iványi Béla tollából jelent meg Csobánc váráról az első, részben népszerűsítő monográfia. A szerzők részletesen tárgyalják a vár történetét. Konkrét építéstörténetet ugyan nem adnak, de az előzőekben idézett képi források alapján részletes leírást kapunk a várról, végül pedig Gerő László 1953. évi kutatásait ismertetik. A *Műemlékeink* sorozat 1965-ben kiadott csobánci kötetét Koppány Tibor és Sági Károly készítették. Ebben szintén végigkövethetjük a vár történetét, majd pedig a Gerő László alapján feltételezett építéstörténet következik, amelyhez egy fejlődési rajz is kapcsolódik.⁷⁴ 1993-ban a Balaton környékének műemlékeit feldolgozó munkájában is tárgyalta Koppány Tibor Csobánc várát.⁷⁵ Ebben korrigálja az Öregtorony építésének idejét, így az itt már mint 16. századi létesítmény jelenik meg – elsősorban támpillérjeiben látható késő gótikus nyílászkeret-törödékek alapján. 1995-ben Nováki Gyula készített felmérést és részletes leírást a várromról, eredményeit 2006-ban részben publikálta is.⁷⁶ A magyar várkutatás nesztora itt különlegességként emelte ki a külső várrész számos mesterséges gödrét, amelyek már Giulio Turco felmérésén is szerepeltek. Ezek felmérései szerint nem mutattak olyan szabályosságot, mint a 16. századi rajzon. Kb. 100 gödörrel kell számolni, amelyek alakja nagy többségében kerek. Értelmezésük nem egyértelmű. Gerő László szerint ezek az ostromtoronyok mozgását nehezítették meg.⁷⁷ Iványi Béla és Sági Károly szerint azért nincsenek közelebb a várfalhoz, nehogy fedezéket nyújtsanak az ostromlók-nak, egyúttal megemlítik, hogy az ezekből kibányászott köveket használták fel a vár további építkezéseihez.⁷⁸

70 GERŐ 1953. 1.

71 KOPPÁNY 1984. 197.

72 GERŐ 1955. 1.

73 GERŐ 1953.

74 KOPPÁNY–SÁGI 1965.

75 KOPPÁNY 1993. 136–137.

76 NOVÁKI 1995. 2., NOVÁKI 2006. 87–93.

77 NOVÁKI 2006. 89.

78 IVÁNYI–SÁGI 1957. 67.

A vár állapota az 1950-es évek óta eltelt idő alatt tovább romlott, az akkor felfalazott épületrészek egy része ismét lepusztult, a korábban még jó állapotú falszakaszok leomlottak, a falakon bokrok hajtottak ki (6-8. kép). Így alapvetően a romvédelmi és életveszély-elhárítási munkákat megelőzően került sor további kutatásra a Csobánc Várért Alapítvány kezdeményezésére és finanszírozásával.⁷⁹

A 2007–2009 között végzett régészeti kutatások⁸⁰

2007–2009-ben Koppány András végzett falkutatást és régészeti feltárást a felszín feletti romfalak állagmegóvási munkáit megelőzően a vár délkeleti, északkeleti és délnyugati várfalai mentén, valamint az Öregtoronynál.⁸¹ 2011-ben az Öregtorony régészeti feltárást Rainer Pál, a Laczkó Dezső Múzeum munkatársa fejezte be.⁸² Az első kutató a torony helyreállítás munkái során a kivitelezéshez használt állványzatról kívánta elvégezni a belső és külső falsíkok vizsgálatát, a kiviteli munka leállása miatt azonban állvány építésére nem került sor a teljes falfelületen, így a falkutatást sem lehetett minden részletre kiterjedően lezárni.

2007-ben a délkeleti falszakasz vonalában kezdődött a régészeti feltárás. Ennek során a várfalra merőleges árokkal vágták át a rétegeket. A keresztárkokban három karakteresen elkülöníthető járószint került elő. A feltárt legalsó járószint alatt 15. századi, felette 16. századi leletanyagot tartalmazó réteg feküdt, ezt fedte a következő járószint, amely felett 17. századi kerámia volt. Az utóbbi réteget a legfelső járószint követte, amely felett a várfal 18. századi kerámiát tartalmazó omlásrétege feküdt. A kutatott szakaszon három, egyformán másodlagosan kialakított belső osztfal támaszkodott a várfalhoz, csatlakozási pontjaiknál a várfal külső oldalán ugyancsak másodlagosan épített támpillérek állnak. A várudvaron egy kisméretű szondában feltártak egy, a várfallal párhuzamosan futó falat, melynek alapozását egy hasonló irányú, korábbi falra építették. A magasabb pozíciójú fal falazóhabarcsa azonos az említett osztfalak és támpillérek kötőanyagával, míg a visszabontott fal falazóhabarcsa jól elkülöníthető mind a várfal, mind a támpillérek és osztfalak habarcsától. A visszabontott falat nagy valószínűséggel azonosíthatjuk azzal az épülettel, melyet az említett, az 1560-as években készült Turco-féle felmérés⁸³ tüntet fel a vár ezen részén. A felette elhelyezkedő falak által határolt és a várfalon kívül támpillérekkel megtámasztott épületszárny alaprajzát, mint láttuk, Rómer Flóris és Berg Károly⁸⁴ rögzítette a 19. században. Kieépülését az 1600-as évek elejére datálhatjuk. Mindezek alapján három periódust sikerült feltárni 2007-ben. Az első periódushoz a várfal tartozik támpillérek és belső kőépület nélkül. A második periódusban egy, a várfallal párhuzamos szárny épül, melyet visszabontva alakítják ki a harmadik periódusban a külső támpillérekkel is megtámasztott épületszárnyat.

2008-ban az Öregtoronytól észak felé eső keleti várfalszakasz mentén fekvő, a falkoronával közel egy szinten levő omlásréteg legfelső szintjét vágták át több helyen, majd a

79 KOPPÁNY 2007. 1.

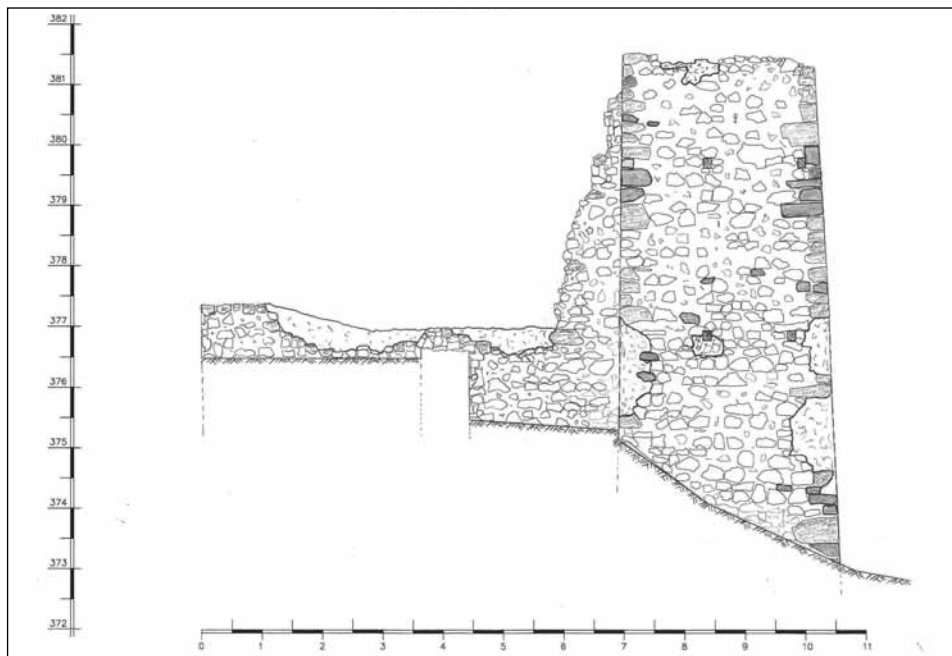
80 E fejezet Koppány András munkája.

81 A munkáról közzétett előzetes jelentések: KOPPÁNY 2007, KOPPÁNY 2008, KOPPÁNY 2009b, KOPPÁNY 2010.

82 Lásd erre a következő, 3. fejezetet.

83 Giulio Turco 1569-es rajza. A képek eredeti helye: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Akten des Wiener Hofkriegsrates, 1572 Mai No. 77. Exp., kiemelve: uo. Kartensammlung, G VII 17-460.

84 RÓMER 1861.

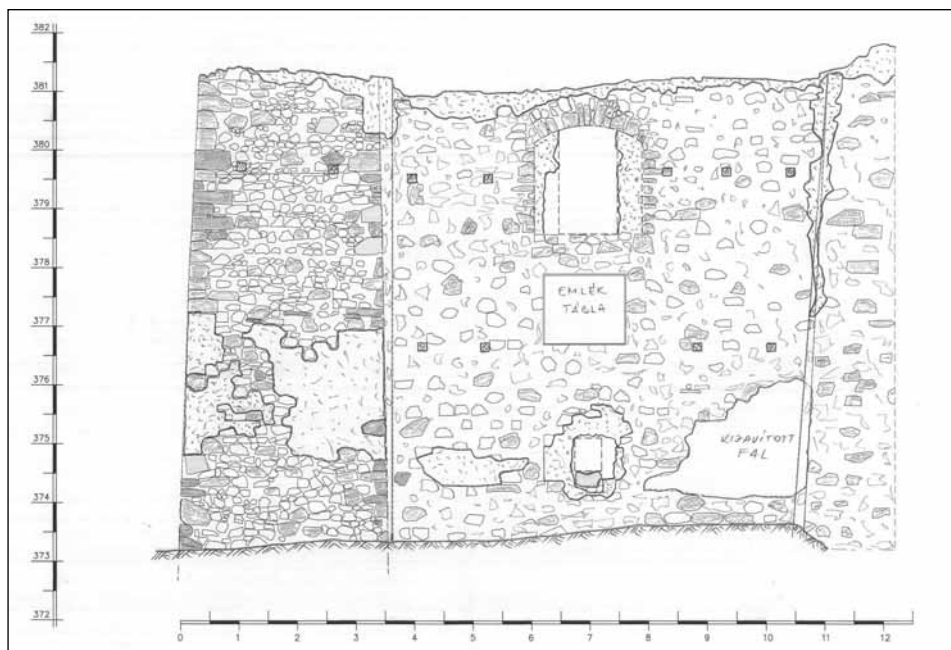
9. kép Az Öregtorony déli homlokzatának felmérési rajza (Szijártó István munkája)

falra merőleges átvágásokat dokumentálásuk után a kivitelező összebontotta, hogy a falazási munkához munkafelületet alakíthasson ki. Az átlag 60-80 centiméteres mélységben elvégzett bontás során csak két helyen került sor jelentősebb mélyítésre. Egyrészt a falszakasz és az Öregtorony találkozásánál, másrészt a falszakasz északi végén.

A várfal belső oldala mentén mintegy 80 centiméteres feltöltésből modern, 19–20. század eleji „leletanyag” került elő. Maga a feltöltés a vízszintesre kifeküdt egykori falazatból állt, jól érzékelhetőek voltak a kősorok és a habarcsfűgák az omladékban. A falomladék alatt egy kevert földes járószint húzódott, amelyből kevés újkori kerámia került elő. Az átvágás során az említett falomladék alatt egyértelműen 19. századi réteg volt megfigyelhető. Mindezek alapján nagy valószínűséggel a vár egész belső területére igaz lehet, hogy a legfelső 80-100 centiméteres feltöltés az elmúlt bő 100 év falomladéka. Igazolja ezt egy 1910-es években készült fotó is a vár déli falszakaszáról, melyen jól látható, hogy akkor ott vagy 3-4 méterrel magasabban álltak a falak.⁸⁵

Az Öregtorony és a falszakasz találkozási pontjánál nyitott kisméretű árokban feltárássra került a torony sarka, amely a korábbi falakhoz hozzáépülve került kialakításra, ahogy azt a 2011-es kutatás is igazolta. A falszakasz belső falsíkján a kibontás aljának vonalában jelentkezett az egykori belső vakolat. A falszakaszhoz két másodlagos osztófal csatlakozik, északi végén pedig egy beforduló falsarok roncsolt vége került elő. Az így háromszatúnak feltételezhető épület északi viszonylag széles helyiségét faszerkezetes födém fedte az előkerült gerendafészkek alapján, míg a két keskenyebb déli helyiség dongaboltozatos volt a falsíkon alig megmaradt lenyomatok tanúsága szerint. Az épület déli vége a már felépült toronyhoz épült hozzá másodlagosan.

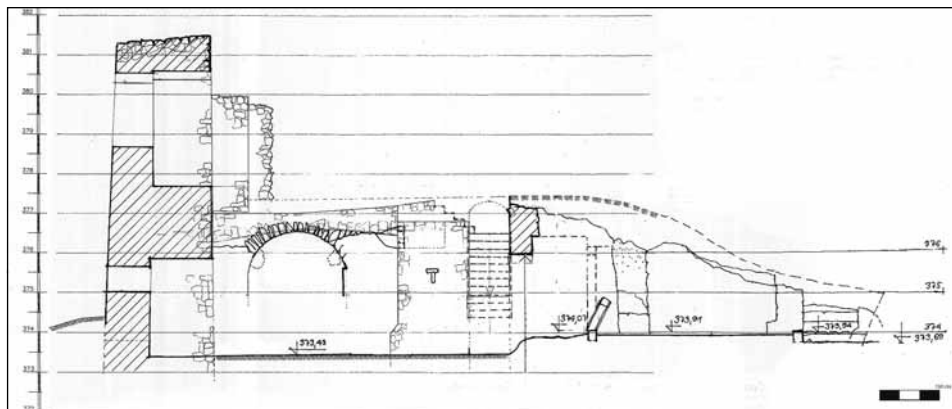
85 Balaton 1909. 47–48.

10. kép Az Öregtorony keleti homlokzatának felmérési rajza (Szijártó István munkája)

2009-ben a vár nyugati oldalán, a várfal déli szakaszán került sor állagmegóvásra és ehhez kapcsolódóan régészeti kutatásra. A nyugati várfalhoz minden egyes támpillér, valamint a várfalszakasz teljes déli vége és sarka utólag épült hozzá. Ez utóbbi sarok egy, a vár négyszögletes vonalából kiugró – a Turco-féle ábrázolás alapján – bástyaként megjelenő építmény, amely a megfigyelések alapján teljes egészében másodlagos a korábbi falakhoz képest. Az elválás jól megfigyelhető volt a falszövetben, ahol a vastos, mintegy 100-110 cm széles nyugati várfalhoz egy keskenyebb, 80 cm széles fal csatlakozott dél felé. Az elválás vonalában a nyugati várfal déli sarkától számított első támpillért építették meg, úgy, hogy az a korábbi északi falszakaszhoz hozzá-, a kiugró déli falszakasszal viszont egybeépült. A falelválástól észak felé két belső osztófal csatlakozik másodlagosan a várfalhoz, jelezve egy, a várfallal párhuzamos épületszárny egykori meglétét. Az épületszárnyra utal az a három egymáshoz épített pillérből álló konstrukció is, amelyben egy mellékhelyiség aknája és kivezető csatornája helyezkedik el. A három pillér közül a középső épült fel először ott, ahol az északabbi belső osztófal nekifut a várfalnak. Ehhez építették hozzá az északi pillért úgy, hogy az építéskor alakították ki benne az íves metszetű aknát, melynek déli falát a korábbi pillér képezte. A déli pillér épült fel a legkésőbb, igen vastos pillérköteget hozva így létre.

2010-től kezdődően került sor az Öregtorony részletes kutatására, amely az alábbiakban foglalható össze (9-14., 20. kép): A torony négyzetes alaprajzú belső helyiségét vastos falak övezik. A falak az északi és a keleti oldalon, valamint dél felé befordulva egy rövid szakaszon két szint magasságban állnak, átlag két és fél méter szélesek, kivételt az egykori várudvar felé eső majd három méter széles falrész képez. A toronyhoz az udvar felé eső fal vonalában csatlakozik az egykori várfal, valamint mind az északi, mind a déli toronyoldalon egy-egy, a várfallal párhuzamos, fekvő téglalap alaprajzú és a vár-

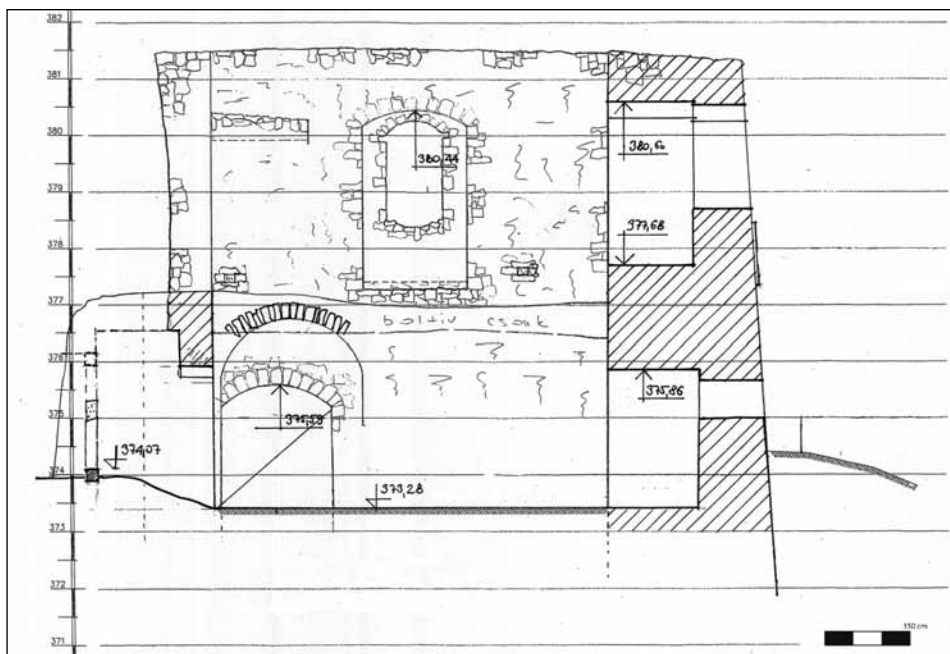
11. kép Az Öregtorony déli oldalának belső nézete, K–Ny-i metszet (Szijártó István és Paál József rajza)

fal falsíkja elé kiugró védőmű. Ez utóbbiak mind a várfaltól, mind a toronytól elválnak falazatukban. A torony délkeleti sarkát kissé kiugratva támpillérszerűen építették meg. A torony, valamint a toronytól észak felé elhelyezkedő védőmű északkeleti sarkát egy-egy nagyméretű, másodlagosan kialakított támpillér támasztja meg. A támpillérek jól láthatóan elválnak a falazatoktól, falazóhabarcsuk is eltérő. A külső falsíkok szabadon álló felszínén nem maradt meg vakolat, csupán az északi fal előtti földomladék elhordása után feltárult falsíkon vált láthatóvá annak roncsolt maradványa. A torony kőfala mind falazóhabarcsában, mind struktúrájában egységes. Jól elkülöníthetők a falegyenek és az építési állványzat fészkei. A torony délkeleti sarka kiugró pillérszerű kialakításának sarokrészeibe sok másodlagosan felhasznált faragott követ is beépítettek, mintegy a sarokarmírozás részeként. E vörös homokkő faragott kövek többsége élszedett profilú, gótikus faragvány. A várudvar felől a felépítésekor szabadon álló torony nyugati fala lefelé erőteljesen kiszélesedett, a hegyesszögben álló falsík hozzávetőlegesen a földszint földélmvonalában válthatott függőlegessé.

A toronybelső földszintjén, a keleti falban elhelyezkedő fülkéből keskeny lőrés/ablak nyílik a várórokra. Egykor hasonló lőrés nyílt észak felé, amelyet azonban az északi védőmű építésekor befalaztak, fülkéjére és a lőrésre utaló falelválás jelenleg is látható a fülke északi falsíkjában.

Az egykori várudvar felé rövid folyosó nyílik. A majd három méter széles falban kialakított folyosó boltozatának maradványa csak a belső helyiség felé maradt meg, a bejárat többi részén vállának kiszakadt helye látszott csak.

A nyugati toronyfal falkoronájának megtisztítása után két észak-dél irányú elválás vált láthatóvá a bejárat folyosótól észak felé. A falmag szürke kőporos falazóhabarcsától elvált a várudvar felé eső falazat fehér kötőanyaga. E fehér habarcsba rakott fal nemcsak a szürke anyagú falmag mellé, hanem részben rá is épült. A nyugati toronyfal déli szakaszán még határozottabban jelentkezik ez az elválás. Ott ugyanis a falmag jelentős mértékben megomlott, és a teljes fal külső, fehér habarcsú részének belső síkján egyértelműen látszik, hogy az nekiépült egy már meglévő, a toronytól dél felé továbbfutó fal külső falsíjának. Hasonló jelenség figyelhető meg a torony földszintjének belső síkján a várudvar felé eső nyugati falnál. Ott, a földszint délnyugati sarkában négyzetes alaprajzú lépcsőtömb nyúlik be a helyiségbe. Maga a lépcső L alakban a belső toronyfal-sarok

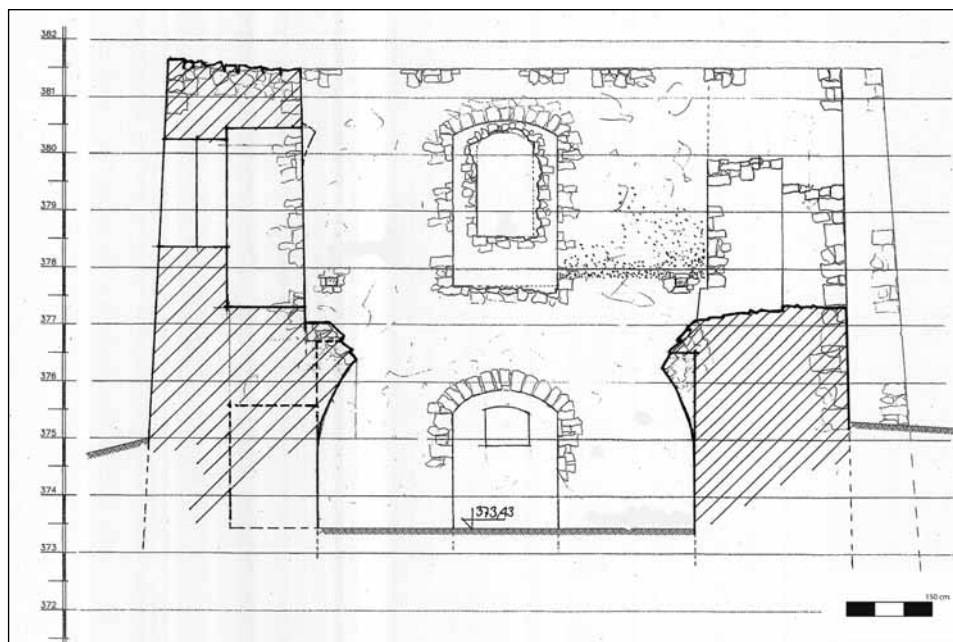

12. kép Az Öregtorony északi oldalának belső nézete, Ny–K-i metszet (Szijártó István és Paál József rajza)

mentén vezet fel az első emeletre. A lépcső befordult a bejárati nyílás elé is néhány fokkal. A lépcsőtömb belsejében, a helyiségbe nyúló észak-keleti részén, egy csigalépcső elbontott maradványa látható. A csigalépcső elbontásával alakították ki az L alakú feljárót, oly módon, hogy a négyzetes alaprajzú tömb falazatát megbontották és köpenyezték. A köpeny falazatát a gerenda lépcsőfokokkal együtt építették a megmaradt lenyomatok alapján. Hasonló eljárást alkalmaztak a toronysarok belső falsíkjánál is, ott is, akárcsak a vaskos fal várudvar felé eső részén, fehér falazóhabarcs látható, míg mögötte a falmag szürke habarccsal rakott.

Mindezek alapján – a torony nyugati falának földszinti szakaszát vizsgálva – úgy tűnik, hogy a tornyot neki (és részben rá) építették a már meglévő korábbi várfalhoz, oly módon, hogy a korábbi falat mindkét oldalán köpenyezték. A bejáratot beletörték a várfalba és a falsíkokkal együtt a rövid folyosót is köpenyezték, kialakítva az udvar felőli kőkeretes ajtót is, amelynek faragott kővei másodlagos felhasználású vörös homokkő darabok. Másodlagos felhasználásra utal, hogy az északi szárkő esetén azt úgy helyezték a küszöbkőre, hogy két téglakerült a szárkő alá.

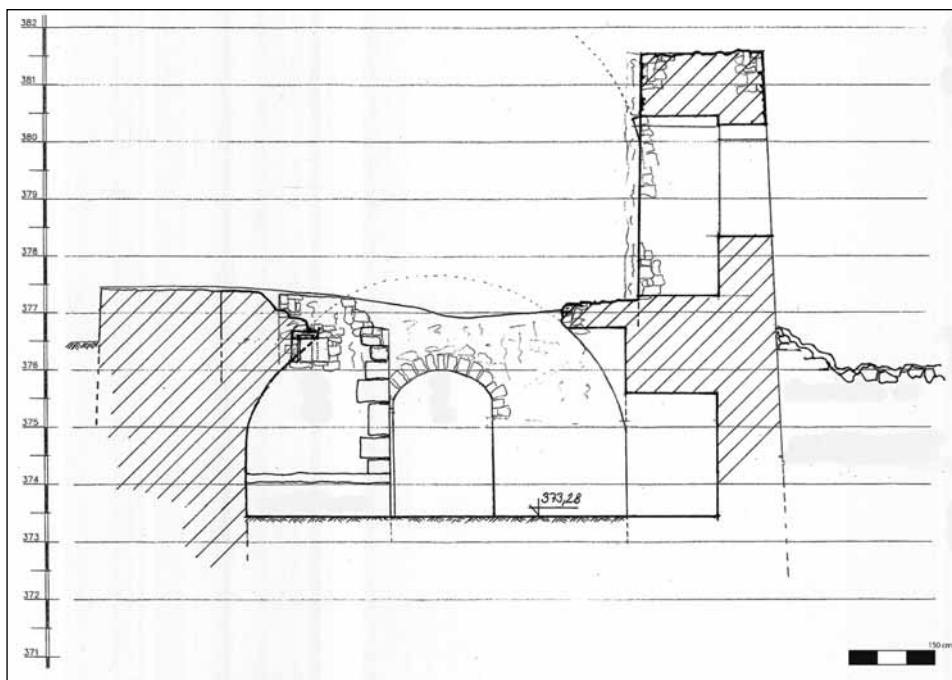
A régészeti feltárás során a toronybelsőben, a teljes földszinti teret betöltő omladék alól előkerült egy agyagos homogén planírozás, amely járószintnek tekinthető (15. kép). Az agyagos járószinten nem volt nyoma habarcsba rakott padlónak, és az oldalfalak járószintet érintő szakaszán a falsíkokon sem volt megfigyelhető épített padló lenyomata. A járószint feletti közvetlen törmelékretteg habarcsos törtkőből állt, amelyen jól elkülöníthető habarcsos téglalagor feküdt töredezett vonalban. Ez a jelenség egyrészt a beomlott boltozat maradványa, másrészt a boltozat feletti tér téglalagolatából származhat. Elhelyezkedése – egymás mellett fekvő vörösré égetett téglából álló „sáv” – mindenképpen felültre utal. A „téglacsík” a betöltés nyugati, délnyugati felében volt csak megfigyelhető.

13. kép Az Öregtorony keleti oldalának belső nézete (Szijártó István és Paál József rajza)

A torony földszinti helyiségét fiókos dongaboltozat fedte, a boltozat vállainak maradványai mind az északi, mind a déli belső falsíkon jól láthatóan megmaradtak. A boltozat íve felett mind az északi, mind a keleti fal belső síkján gerendafészekek láthatóak. Az északi falsík ablakától nyugat felé eső szakaszon kettő, kelet felé eső falsíkon egy, bizonytalan körvonalú gerendafészek figyelhető meg. A keleti falsík két szélén helyezkedik el egy-egy fészkek. A gerendafészekek 25×25 centiméter méretűek. A fészek elhelyezkedése és méretük nem földmire utal, hanem párnafákra, esetleg építési állvány fészkeiről lehet szó. A fészek vonala úgy helyezkedik el, hogy azok az ablakfülkék falzatának alsó síkjához illeszkednek, oly módon, hogy a feltétezett párnafák által tartott padló ráfut, ráilleszkedik az ablakfülke alsó síkjára. A gerendafészek, az ablakfülkék kialakítása és a boltvállak együttesen határozzák meg a fiókos dongafödém jellegét. A donga íve nem szabályos félkör, inkább laposabb, kissé nyomott kialakítású. A feltárás során a toronybelső törmelékes betöltéséből több faragott kő is előkerült – ablak-, illetve ajtókeret-töredékek, valamint egy kandallókonzol. Az utóbbi fészke a torony megmaradt roncsolt belső falsíkjain nem található, így a fűtőberendezés egykori elhelyezkedése pontosan nem meghatározható.

A torony első emeletének északi és keleti fala, valamint a keleti falnak egy igen rövid délnek beforduló szakasza maradt csak ránk (16–18. kép). Az északi és keleti fal középvonalában egy-egy ablakfülke helyezkedik el, a déli fal megmaradt falcsonkjában pedig egy további ablakfülke maradványa látható. Az utóbbi ablakfülkének a falszakasz középvonalától kelet felé való eltolásával a lépcsőfeljáróhoz alkalmazkodtak. Ezen ablak 100 évvel ezelőtti állapotára egy Lux Kálmán által 1913-ban készített felmérésből (4. kép) és egy archív fotóból következtethetünk, itt még látható az ablak és a torony dél-

14. kép Az Öregtorony nyugati oldalának belső nézete (Szijártó István és Paál József rajza)

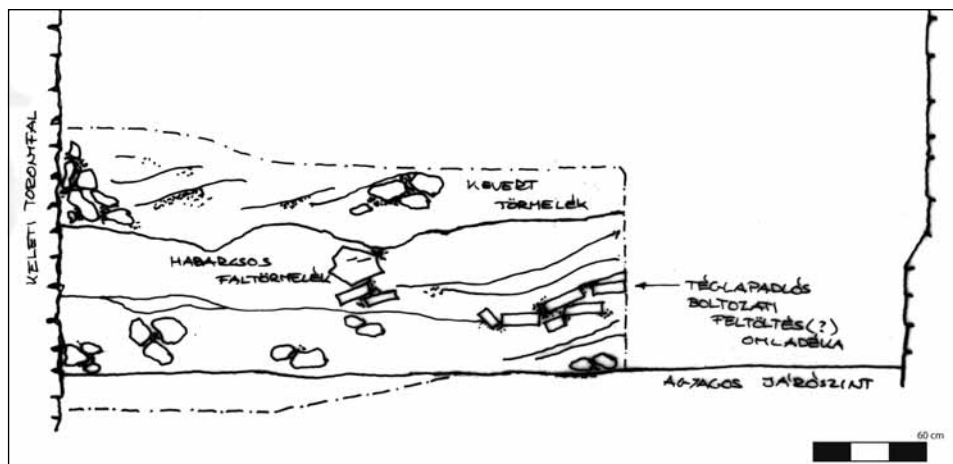
keleti sarkán a második emelet falzatának roncsa.⁸⁶ Luxnak két manuáléja maradt meg, amelyek az Öregtorony oldalnézeteit mutatják, illetve alaprajzának felmérését, továbbá egy, a manuálék alapján készített 1:200-as léptékű felvételi rajza (ezen donjonnak nevezi a tornyot), valamint egy, a várban tervezett, de meg nem valósult emlékmű terve is 1:100-as léptékben.⁸⁷

Az északi emeleti toronyfal nyugati végének falzatán összetett jelenség figyelhető meg, amely szervesen kapcsolódik a földszinten megfigyelttekhez. A fal egyértelműen neki- és részben rá épült egy már meglévő falnak, amely csak a toronymál korábbi várfal lehet. A falvég 60-80 centiméter szélességben befordul délnek, ez a beforduló, fehér habarcsba rakott falzat képezi egyben a teljes – emeleti és földszinti – belső falsíkot is. A beforduló falrész épült neki a már ott álló falnak, amelynek egykori síkja lenyomatként megmaradt. E megmaradt csatlakozási sík alul és felül megszakad ott, ahol a toronyfal mintegy betüremkedett a jelenleg már leomlott korábbi falba, egyértelműen jelezve, hogy egykor belekötötték abba. A torony épületének pusztulása során leomló korábbi fal – az egykori várfal – mögül így mára e falhoz utólagosan, bekötésekkel kialakított falcsatlakozás maradványa vált láthatóvá.

Mindez megerősíti a korábban leírtakat: a toronymál korábbi várfal mindkét oldalon történő köpenyezésével alakították ki a felépülő – és a várfalsík elé kiugró – legalább két-

⁸⁶ Balaton 1909. 47–48.

⁸⁷ A terv egy, bizonyára az Öregtorony sarkára szánt, stílusában későszeccsziós emlékművet és kilátót ábrázol, amelyen érzékelhető a korabeli osztrák Wiener Werkstätte hatása is. E pontosan 100 évvel ezelőtt merészen megkomponált kilátó terve – amely egy mai tervtanácson aligha kerülne engedélyezésre – érdekes adalék a „modern” stílus a műemlékvédelemben témaköréhez: 5. kép.

15. kép Az Öregtorony betöltésének rétegei

emeletes tornyot. A romos falkorona vonala alatt az északi és a keleti belső falsíkokon egyértelműen látszik egy, az első toronyszintet fedő fiókos dongaboltozat lenyomata. A megmaradt boltozati vállak sokkal roncsoltabbak, mint a földszinti boltozat esetén. A torony második emeletéből nem maradt maradvány, az említett Lux Kálmán-féle rajzon és az archív fotókon látszik csupán egy falsarok csonkja a torony délkeleti sarkánál.

A 2007 óta végzett régészeti kutatás és falkutatás elsősorban a vár kora újkori (törökkori) korszakának megismerését segítette és a vár legutolsó még lakott periódusának részleges felvázolását teszi lehetővé, néhány a korábbi periódusokra utaló megjegyzéssel. A kutatott területen legkorábbinak magát a várfalat kell tekintenünk, minden általunk feltárt, a várudvart övező egykori épületekhez tartozó fal/osztfal elválik a várfaltól. Az Öregtorony és előterében feltárt helyiség kivételével, nem rendelkezünk elégséges kutatásból fakadó ismerettel ahhoz, hogy az említett másodlagos válaszfalak alapján az egykori épületek kiterjedését, építészeti kialakítását vagy funkcióját meghatározzuk.

Az Öregtorony közvetlen környezetében, ahogy azt fentebb részben leírtuk, négy periódust tárt fel a kutatás: a várfalat (1), a hozzá- és ráépülő tornyot (2), a várfalhoz és a toronyhoz is hozzáépülő, a toronytól északra fekvő és a keleti várfallal párhuzamos épületet (3), végül a toronyhoz és az észak felé futó épülethez is hozzáépült, az udvar felé eső helyiséget és külső lépcső indítását (4). E periódusok közül a tornyot a másodlagosan beépített gótikus kövek és az omladékban feltárt reneszánsz faragványok alapján a 16. század elejére datálhatjuk. A további periódusok ehhez képest való relatív kronológiáját csak további régészeti kutatások tehetik pontosabbá.

A 2011. évi régészeti kutatás⁸⁸

Az Öregtorony nyugati előterének feltárása 2011. július 2–13. között, 10 munkanap alatt (7 nap feltárás, 3 nap dokumentálás), a Csobánc Várért Alapítvány által szervezett társadalmi munkával történt meg (19–20. kép).

88 A fejezet Rainer Pál munkája.

A területet Ny-ról K felé fokozatosan emelkedő, építési törmelékkel erőteljesen kevert földréteg fedte, azaz az épületek összedőlésének, pusztulásának megfelelően a falaktól távolodva a törmelékréteg fokozatosan vékonyodott. A munka során a nagyjából 10×5 méter alapterületű, nyugat-keleti irányú kutatószelvényben egy törmelékkel fedett, eddig ismeretlen, a torony nyugati oldalához kapcsolódó, szabálytalan alaprajzú, kőfalú, téglapadlós 16–17. századi helyiséget sikerült feltárni. A helyiség falai a padlótól mérve a külső (nyugati) oldalon 1,10-1,30 m, a belső (keleti) oldalon pedig 2-2,20 m magasságig maradtak meg. A helyiség keleti falát az Öregtorony nyugati fala alkotja, amelynek külső (tehát a most feltárt épület belsejébe eső) falsíkja alulról felfelé fokozatosan keskenyedik. Ennek a falnak a déli felén nyílt az Öregtorony bejárata. A bejárat vörös homokkőből faragott küszöbköve és a mintegy 0,30 m széles ajtónyílás oldalsó keretköveinek szintén vörös homokkő alsó szárkövei (a déli oldalé kissé elbillenve) eredeti helyükön kerültek elő. A helyiség alját fedő téglapadló teljes épségben megmaradt. (Téglaméret: 29×13×6 cm, kisebb eltérésekkel.) A téglákat zömmel nyugat-keleti irányban rakták le. Az északi oldalon egy sor téglát az északi falra merőlegesen került lerakásra. Tekintettel a helyiség szabálytalan alaprajzára, a téglasorok lerakása a déli oldalon a délnyugati sarok felé fokozatosan összeszűkül, itt már előfordultak fél téglák is. A helyiség falainak belső oldalhosszai a padlószintnél mérve a következők: keleti fal: 6,50 m, nyugati fal: 5,60 m, északi fal: 5,10 m, déli fal: 3 m. A falak belső felületei vakoltak, egykor feltehetően fehérek, mára már tojáshej színűre sötétedettek. A falak aljánál a vakolat kissé ráfordult a téglapadlóra. A helyiség délkeleti sarkában egy cserépkályha 1,25×0,74 m méretű, agyagba rakott kövekből álló, mintegy 0,50-1,05 m magasságig megmaradt alapozása látott napvilágot. Az Öregtorony bejáratával átellenben, a helyiség nyugati falának déli felében nyílt a döngölt agyagos felületű várudvarról a helyiség 1,44 m széles bejárata. Ennek küszöbköve (szintén vörös homokkő) ugyancsak in situ állapotban került feltárássra, szárkövei pedig a törmelékből kerültek elő. A bejáratától délre, a nyugati fal belső oldala mellett 1,35 m hosszú, 0,34 m magas és 0,26 m széles törtkőből falazott padka húzódtott.

A feltárt helyiség északi falának nyugati vége észak felé derékszöget alkotva, egy észak-déli irányú fallal folytatódik. Helyiségünk nyugati falának északi vége nincs kötésben az északi fallal, jól láthatólag később építették hozzá. Ezek szerint, helyiségünk megépülte előtt közvetlenül az udvarról lehetett bejutni az Öregtoronyba.

A helyiség délnyugati sarka előtt északról dél felé emelkedő, 1,40 m széles lépcsőfeljáró négy lépcsőfoka vezetett talán az egykori emeleti szintre. A lépcsőfeljáró keleti oldalát helyiségünk nyugati fala, nyugati oldalát egy 0,30 m széles kőfal alkotta. A feltárt helyiség déli falához középtájon dél felé egy észak-déli irányú kőfal csatlakozik, de ennek egyelőre csak az indulását figyeltük meg egy mintegy 1,20 m hosszú szakaszon.

A feltárással részben a helyiség belsejéből, részben az Öregtorony belsejéből mintegy 45 db késő gótikus-reneszánsz, 15–16. századi kőfaragvány került elő. Az apró leletek zömét 16–17. századi mázatlan és mázas kerámia-, üveg- és a konyhai hulladékból kikerülő állatsontok töredékei alkotják. A kályhacsempék között előfordulnak mázatlan, vörös színű, tál alakú, és zöldmázas, növényi mintával díszített töredékek is. A fémleletek zömét a kovácsolt szögek teszik ki. Említést érdemel egy szétrobbant ágyúgolyó töredéke és egy puskagolyó. A helyiséget elborító törmelékréteg egységes volt, abban rétegeket nem lehetett elkülöníteni. A helyiség a 17–18. század fordulóján pusztulhatott el.

16. kép Az Öregtorony két megmaradt emeleti ablaknyílása

A vár reneszánsz kőfaragványai⁸⁹

A kőfaragványok feldolgozása során összesen 81 darab faragott kő került felmérésre. Ebből 22 darab tartozik a reneszánsz profillal ellátott nyíláskeret-töredékek közé. A fennmaradó 58 faragvány között még 17 további nyílás keretdarabja található, de ezek profilja teljesen sík vagy egyszerű élszedéssel díszített. Mindegyiken található tokhorony és néhány esetben vasrács csaplyuka is. E kőfaragványok közül külön említést érdemelnek az Öregtorony nyugati falának külső síkjában lévő, az előzőekben már említett ajtónyílás szárkövei, amelyek eredeti helyükön őrződtek meg, továbbá egykori íves felső lezárásának három, élszedett kereteleme, valamint a torony nyugati oldalához csatlakozó, az előző fejezetben leírt helyiség egyik, szintén élszedett profilú ajtószárköve, mivel ezeknek egykori helyét is ismerjük. A többi egyszerűbb faragott kő funkciója nem határozható meg, kivétel a ciszterna vízvezető csatornájaként értelmezhető töredék.

A kőfaragványok mai őrzési helye a Gyulakesziben található Gyula Vezér Lovasbirodalom Panzió és Lovarda, de néhány nagyobb töredék, amit nem tudtak levinni a hegyről, a várban maradt. Az utóbbi 59 töredékből 26 köelemet csak Rainer Pál felmérési rajzaiból ismerünk, mivel sem a várban, sem a kövek jelenlegi őrzési helyén nem találhatók meg. A 2009. évi kutatás során talált faragott kandallókonzolt csak a kutatási doku-

89 A fejezet HEGYI DÓRA: A csobánci vár reneszánsz kőfaragványai című, az ELTE BTK Régészettudományi Intézetben 2012-ben megvédett BA-záródolgozata megfelelő részének átdolgozott változata.

mentáció fényképéről ismerjük.⁹⁰ Az 1953 óta elveszett két faragvány közül az egyik Csobánc hegyének egyik pin-céjénél, a kökerítésbe befalazva látható ma is.

A faragványok kőzetanyaga⁹¹

A felmért 81 kőtöredék három különböző kőanyagból készült. A legtöbbször, 57 darabnak anyaga a kőzet-tani sajátosságokat és a lelőhelyet figyelembe véve Balaton-felvidéki, permi vörös homokkő. Ezek között azonban csak egy reneszánsz stílusú nyíláskeret van, a többi mind élszedett profilú nyílás-keret töredéke, a vízvezető csatorna darabja és több más meghatározhatatlan töredék. A permi vörös homokkő egy barnásvörös árnyalatú, durvaszemcsés (szemcséi 0,5-2 mm nagyságúak), törmelékes, üledékes kőzet, amelynek vörös színét a magas vas-oxid tartalma okozza. Főbb elegyrészei: kvarc, mállott földpát, fehér csillám (muszkovit) és néhány piroxén vagy amfibol szemcse. Azaz a szemcsék anyagát tekintve polimikt, mivel több elegyrész is domináns, és ezek közül egyik mennyisége sem éri el a 75%-ot. Szemcsevázú, azaz a szemcsék többnyire összeérnek, és a köztük elhelyezkedő anyag (mátrix) kevesebb, mint 15%-át alkotja a kőzetnek. Kötőanyaga kovás, esetenként karbonátos. Ez egy szilárdabb, nehezebben megmunkálható kőzet. A permi vörös homokkő ismert lelőhelyei Balatonalmádi, Alsóörs, Balatonrendes.⁹²

A reneszánsz faragványok legtöbbször, 21 darabnak anyaga ugyanakkor sárgásszürke pannon homokkő. Ez egy közép-durvaszemcsés, törmelékes, üledékes kőzet, amelynek szemcséi 0,2-2 mm között mozognak. Fő elegyrészei: kvarc, rózsaszínes káliföldpát, fehér csillám, amelyek az egész szövetben dominálnak. Ez szintén szemcsevázú. A kőzet sárgás színe a másodlagos fluidum mozgások során kialakuló limonitos cementnek

17. kép Az Öregtorony déli oldalán volt emeleti ablak maradványa

90 KOPPÁNY 2009b. A Csobánc Várért Alapítvány vezetőjének tájékoztatása alapján visszatemették a torony melletti törmeléktréteg alá, mivel túl nagy volt ahhoz, hogy lehozzák a várból.

91 A kőzetek anyagvizsgálatát Györkös Dorottya (ELTE-TTK, geológus hallgató) végezte. A kőzetleírás makroszkóposan, töredékek vizsgálatával készült el, a pontosabb meghatározáshoz mikroszkópos vizsgálatok szükségesek.

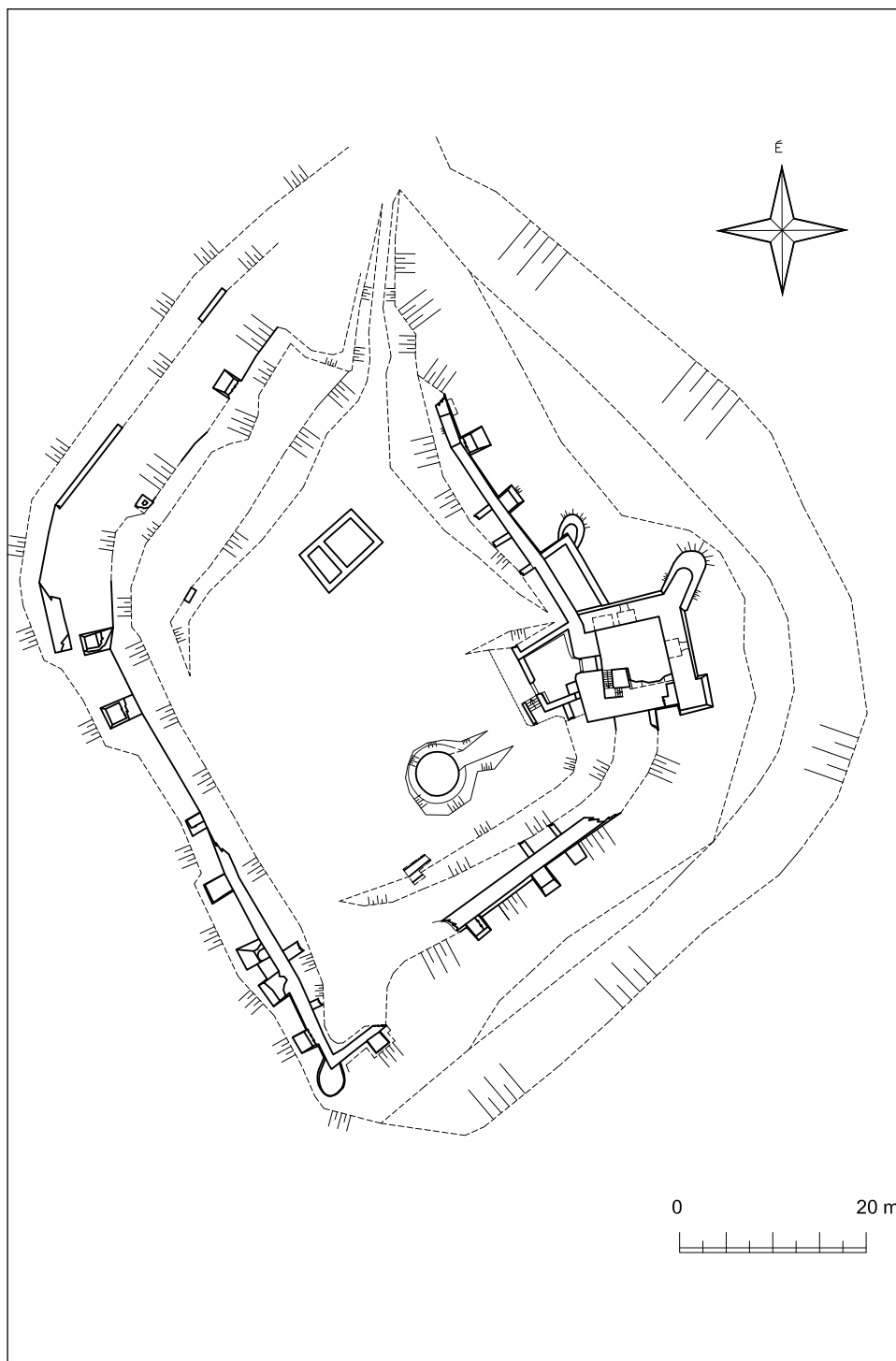
92 KOPPÁNY 2009a. 187.

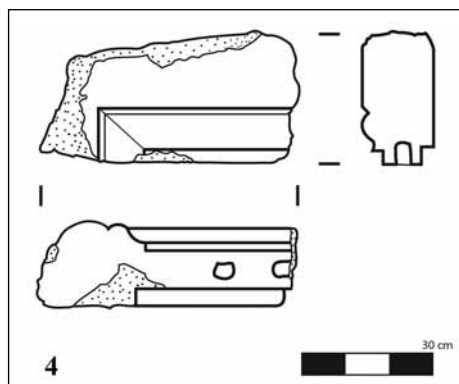
18. kép Az Öregtorony északi homlokzata a törmelék részleges elhordása után

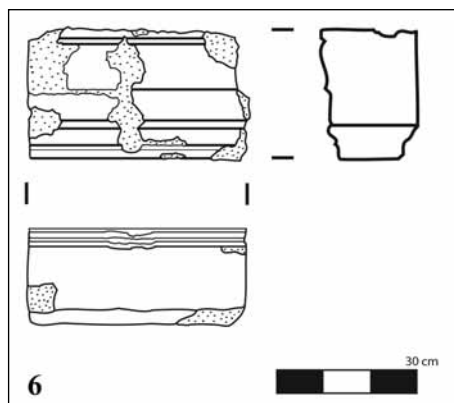
19. kép Az Öregtorony nyugatról a 2012. évi helyreállítás után

20. kép Csobánc várának álló és eddig feltárt falai

21. kép Lemez-kima-lemez tagozású ablakkeret szemöldökének baloldali töredéke (4. sz. kő)

22. kép Lemez-kima-lemez-kima-lemez tagozású ajtókeret töredéke (6. sz. kő)

köszönhető. E folyamat során ugyanis a limonit, a vasnak egy amorf változata, oldott állapotban keresztülfolyt a kőzet pórusain és megfelelő körülmények között kicsapódva cementálta („összeragasztotta”) a kőzetet. Ez az előző kőzethez képest puhább, így könnyen megmunkálható. Ennek legközelebbi bányahelyei a Balaton-felvidéken egyrészt a tótól északra elterülő Káli-medencében, Salföldön, másrészt Keszthelytől északra, Cserszegtomaj és Rezi környékén találhatóak. A sümegi és a devecseri kőfaragványok anyagvizsgálati mintáival összehasonlítva a csobánci darabok a Káli-medencében bányászott homokkőhöz állnak legközelebb.⁹³

A harmadik kőanyag a mészkő, amely azonban csak egy esetben fordul elő, a torony nyugati oldalához kapcsolódó helyiség bejáratának élszedett profilú szárkövénel.

A reneszánsz kőfaragványok leírása⁹⁴

A nyíláskeretek felmérése során a különböző tagozatok között megtalálható volt a reneszánsz stílus három fő profilformája, a lemez, kima és szima, valamint a gótikus hagyományokat őrző negyed-, fél- és háromnegyedpálca, ferde lemez is. Az ajtók és ablakkeretek szárkö-töredékei között összesen négyféle profilt sikerült meghatározni, amelyeken belül az egyes tagozatok majdnem minden esetben megegyeztek. Az eltérő profilok alapján összesen két ajtókeretet és négy ablakkeretet lehetett biztosan elkülöníteni.

Az országgszerte széles körben előforduló lemez-kima-lemez tagozategyüttes (21. kép) öt töredéken figyelhető meg, amelyek kima tagjuk formájában, méretében mutatnak eltéréseket. Az egyik lábazati szárkö töredék profiljában, méretében teljesen megegyezik az egyik szemöldöktöredékkal, anyagában viszont eltérő, vörös homokkőből készült. Ez azonban nem zárja ki, hogy egykor más, pannon homokkőből készült keretelemekkel együtt ugyanazon nyíláskeret része lehetett, hiszen a torony nyugati oldalához csatlakozó ajtónyílás küszöbkövének is vörös homokkő, míg szárkövének mészkő volt az anyaga. Így ezek biztosan egy ablakkerethez tartozhattak. Ezt a fajta tagozatot a környék vára-

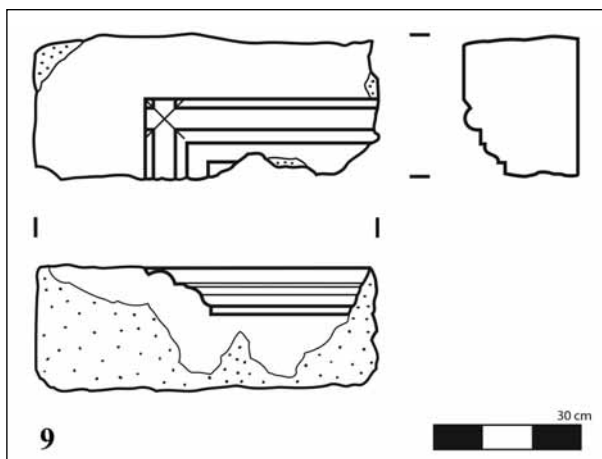
⁹³ KOPPÁNY 2009a. 22.

⁹⁴ A tanulmányban szereplő kőfaragványok részletes felsorolása és teljes dokumentációja HEGYI DÓRA: A csobánci vár reneszánsz kőfaragványai című BA-záródolgozat katalógusában szerepel. A rajzokon szereplő szám az utóbbi sorszámainak felel meg.

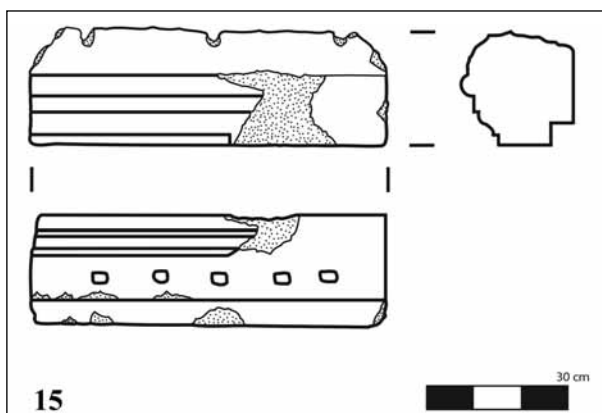
inak, kastélyainak reneszánsz profilú nyíláskeretei között mindenhol megtaláljuk, így Ozora, Nagyvázsony⁹⁵ és Sümeg várában ajtó- és ablakkereten, a devecei Choronkastély keresztosztós ablakánál,⁹⁶ a Pethő család keszthelyi kúriájából származó nyíláskereten, amely ma a Balatoni Múzeum kőtarában van,⁹⁷ és a jánosházai Erdődy–Choron kastély egyik ajtókeret-töredékén is.⁹⁸ Idesorolható még a zalaszántói plébániatemplom sekrestyeajtájának kerete is, amelyet szintén lemez-kima-lemez tagozattal láttak el.⁹⁹ Az említett analógiáknál azonban a lemezek hosszmérete, kímák tagoltsága és annak szélesebb, keskenyebb lemezzel való lezárása is több esetben eltérő, de ez a jelenség a csobánci anyagon belül is megfigyelhető.

Egyetlen olyan ablakkeret töredéke került elő, amelyen három lemez közt két kima tagozat van (22. kép). Legközelebbi párhuzama a sümegi vár egyik ajtókeretének három töredékén,¹⁰⁰ a jánosházai kastély egyik nyíláskeretének töredékén,¹⁰¹ valamint az ozorai vár három szárkő töredékén figyelhető meg.¹⁰² Ezek a példák szintén csak változatai ennek a típusnak, mivel a lemez- és kimatagozatok kiképzésében is eltérések mutathatók ki.

A legtöbb nyíláskeret-töredéket, hat darabot díszít a széles lemez-háromnegyed pálcá-keskeny lemez-kima-keskeny lemez tagozat (23. kép), ahol a pálcá egy háromszög alakú bemetszés után indul és a széles lemez síkjával egy síkban van. Mindegyik töredék

23. kép Lemez-háromnegyed pálcá-lemez-kima-lemez tagozású ajtókeret szárkövének lábazati töredéke (9. sz. kő)

24. kép Lemez-félpálcá-lemez-kima-lemez tagozású ablakkeret szárkövének lábazati eleme (15. sz. kő)

95 KOPPÁNY 1986. 20. ábra, 54. ábra.

96 KOPPÁNY 2009a. 20., 176.

97 TÓTH 1990. 153., 168.

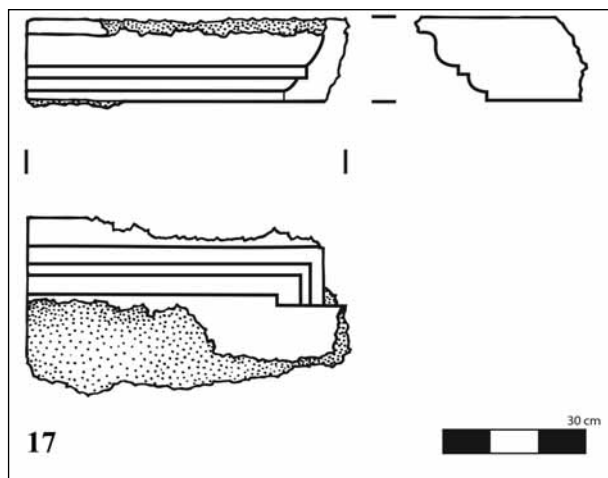
98 M. KOZÁK–SIMON 2002. 394.

99 KOPPÁNY 2003. 33.

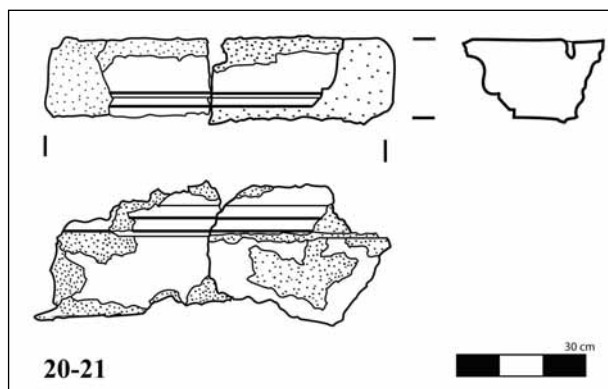
100 KOPPÁNY 2009a. 20.

101 M. KOZÁK–SIMON 2002. 442.

102 KOPPÁNY 1986. 54-56. ábra.

25. kép Lemez-szima-lemez-negyed pálca-lemez tagozású szemöldökpárkány jobb oldali sarokeleme (17. sz. kő)

26. kép Lemez-szima-élszedett lemez tagozású könyöklőpárkány két összeillesztett töredéke (20-21. sz. kő)

töredék alsó felületén egy + alakú illesztési jel látható. Két párkánytöredék tagozása lemez-szima-ferde lemez, amelyek összeillenek és együtt egy egész könyöklőpárkányt alkotnak (27. kép). A párkányok közül a ferde lemezzel díszítettnek sincs a környék anyagában párhuzama, míg az elterjedt lemez-szima-negyed pálca-lemez tagozás (25. kép) szintén megfigyelhető egy devecseri ajtókeret és egy keresztosztós ablak szemöldökpárkányán.¹⁰⁴ Sümeg várában szintén egy ajtókeret szemöldökpárkányán jelenik meg, de ott az alsó lemezt fogrovatok díszítik.¹⁰⁵ A keszthelyi Pethő-kúria keresztosztós ablakát,¹⁰⁶ a zalaszántói templom sekrestyeajtáját, szintén ilyen típusú szemöldökpárkány zárja le.¹⁰⁷

profilja kivétel nélkül azonos, mindenképpen egy ajtókeret-hoz tartozhattak. A saroktöredékek háromnegyed pálcatagjai a sarkokon, a gótikus pálcatagok mintájára átmetsződnek. Két töredék együtt alkotja az ajtókeret jobb oldali, lábazati szárköelemét. Ennek tökéletes párját találjuk a devecseri kastély egyik ajtókeretén, amelyen a pálcatag a sarkokon szintén átmetsződik. Ugyanez a profil megfigyelhető a nagyvázsonyi vár egyik ajtókeretének szemöldöktöredékén is.¹⁰³

Egy ablakkeret négy töredékén a széles lemezt félpálca követi, amely kiugrik a lemez síkjából, azt egy keskeny lemez, kima és még egy keskeny lemez követi (24. kép). A környék emlékanyagában azonban ilyen típusú tagozatot eddig még nem sikerült találni.

Összesen öt darab párkánytöredék ismert. Egy párkány három töredéke szabályos reneszánsz tagozással a lemez-szima-lemez-negyed pálca-lemez formát mutatja (26. kép). Profiljaik meg-egyeznek egymással, az egyik

103 KOPPÁNY 1986. 19. ábra.

104 KOPPÁNY 2009a. 108.

105 KOPPÁNY 2009a. 51.

106 KOPPÁNY 1984. 203.

107 KOPPÁNY 2003. 33.

27. kép A 26. kép könyöklőpárkányának fényképe

A rekonstrukció kérdése

A faragott kőanyag pontosabb értékeléséhez, s főleg a rekonstrukció kérdéséhez fontos meghatározni, hogy az egyes töredékek a vár mely területeiről kerültek elő. Ez a kutatási dokumentációk alapján szinte mindegyik esetében lehetséges volt. Az 1953-ban, Gerő László kutatásai során előkerült két töredék a várudvart borító törmelékrétegből származik,¹⁰⁸ a legtöbb töredéket pedig a 2009 és 2011. évi ásatások során két lelőhelyen találták meg. Egyrészt előkerültek a toronytól északra, a várárok egységes, köves, habarcsos omladékának aljából, valamint az Öregtorony belsejéből kitermelt omladék alsó részéből.¹⁰⁹

Mivel a faragványokat a torony területén, vagy közvetlen közelében találták, ezért joggal feltételezhető, hogy ezek a nyíláskeret-töredékek egykor az Öregtorony ajtó- és emeleti ablaknyílásait díszíthették.¹¹⁰ A torony két, ma is álló emeleti ablakát megvizsgálva azonban kiderült, hogy a felmért faragványok túl nagyok ahhoz, hogy ezekhez a nyílásokhoz köthessük őket. Különösen az északi nyílás kicsi illetve keskeny. A keletre néző ablaknyílás 115 cm magas és 110 cm széles, míg az északi mérete 130×75 cm. A faragványok közül egyedül a lemez-szima-ferde lemezzel díszített párkány két darabjának (27. kép) mérete lenne megfelelő az északi oldal ablakához (30. kép). Ezek egymáshoz illesztve ugyanis egy teljes könyöklőpárkányt alkotnak. Ha a két nyíláshoz valóban tartoztak reneszánsz faragványok, akkor kis méretüknél fogva és figyelembe véve azt a tényt, hogy ablak keresztosztójának töredéke eddig nem került elő, biztosan osztás nélküliek lehettek. Erre példa egy devecseri ablakrekonstrukció, amelynek formája és mérete is hasonló a csobánci vár tornyának feltételezhető ablaknyílásához.¹¹¹

A lemez-kima-lemez tagozással rendelkező ablakkeret-töredékek túlságosan szélesek az ablaknyílásokhoz, bár hossz méreteik még megfelelőek lennének. Ugyanez a helyzet a

108 GERŐ 1953. 1.

109 KOPPÁNY 2009, RAINER 2011.

110 KOPPÁNY 2009b. 6.

111 KOPPÁNY 2009a. 147., 178.

28. kép Az 1953-ban előkerült egyik kőfaragvány (Forster Központ, fotótár)

29. kép Az 1953-ban előkerült másik kőfaragvány (Forster Központ, fotótár)

félpálcával díszített töredékekkel és a lemez-szima-negyedpálca-lemez tagozású párkány darabokkal is. Ezekre mind igaz, hogy akár a torony második emeletének ablakait is díszíthették, e nyílásokról azonban már semmiféle információnk sincsen.

A bemutatott analógiák, az Itáliából ismert és Magyarországon is használt arányossági szerkesztésmódok¹¹² alapján lehet így csupán nyíláskereteket rekonstruálni – ennek módszerét Csemegi József 1953-ban *A középkori építészet szerkesztési módszerei* című tanulmányában foglalta össze. A faragott kövek egykori helye, falszövevvel való kapcsolata ugyanis már ismeretlen. Ugyanakkor a lemez-háromnegyed pálca-lemez-kima-lemez tagozatok esetében egy ajtókeret teljes szárköelemét sikerült összerakni, amely 162 cm

112 CSEMEGI 1954. 21–23.

30. kép Az Öregtorony északi emeleti ablaknyílása

hosszú. Erről azonban a nyílás ismerete hiányában nem tudjuk, hogy mekkora elem tartozott még hozzá. A tagozatok leírásánál ugyanakkor már említésre került a devecseri ajtókeret (31. kép), amelyen ugyanezt a profilt figyelték meg – ezek méreteiket összevetve is szinte teljesen megegyeznek.¹¹³ Így ezen analógia és az itáliai szerkesztésmódok alapján lehetővé vált ezen ajtókeret rajzi rekonstrukciója (32. kép), amelyet a lemez-szima-lemez-negyed pálca-lemez tagozású szemöldökpárkány zár le.¹¹⁴

A csobánci kőfaragványok a Balaton-felvidék reneszánsz építészetében

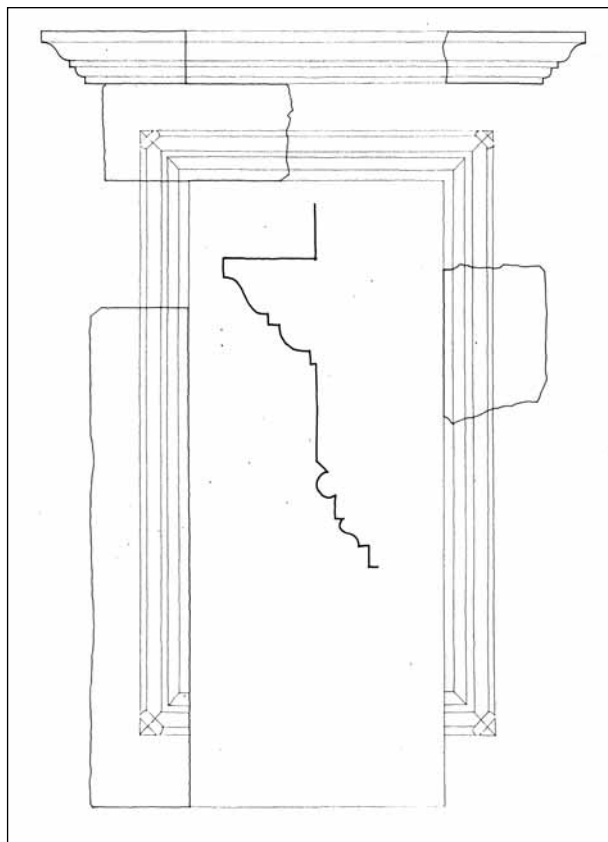
A Mátyás király által Magyarországon meghonosított itáliai reneszánsz művészet a királyi központoktól távolabb lassan vert gyökeret.¹¹⁵ A Közép-Dunántúlon és a Balaton vidékén ugyanakkor csak töredékekben maradtak fenn a reneszánsz építészeti emlékek (35. kép).¹¹⁶

113 KOPPÁNY 2009a. 109.

114 KOPPÁNY 2009a. 23.

115 KOPPÁNY 1993. 31.

116 KOPPÁNY 1993. 31. A térképen szereplő Rezi, Tátika és Somló várából újabban előkerült kőfaragványok még közöletlenek, feldolgozásukat jelenleg végzi a szerző.

31. kép A devecseri kastély egyik ajtajának rekonstrukciós rajza

A Csobánc és Nagyvázsony várából, Keszthelyről, a veszprémi várából, a vár alatti domonkos apácakolostor romjaiból, a várpalotai várból,¹¹⁷ a sümegi várból, Somló várából, a devecseri kastélyból, a jánosházai Erdődy-kastélyból, a zalaszántói templomból, Rezi, Somló, valamint Tátika várából előkerült reneszánsz nyíláskeret-töredékek,¹¹⁸ profiljaik nagyfokú hasonlósága és reneszánsz tagozataikon felfedezhető késő gótikus elemek alapján mind a 16. század első negyedében történt építkezésre utalnak. Természetesen a kökeretek profilja önmagában nem korjelző, gyakran ugyanazt a profilt több évtizeden, fél évszázadon át alkalmazták.¹¹⁹ A profilok mellett a korai kezdetek mellett szól még az is, hogy e nyílások mindenhol korábbi, középkori épületet díszítettek, továbbá, hogy az ajtók, ablakok keretei, a kandallók részletei ugyanabból

a helyi, Balaton-felvidéki vörös és pannon homokkőből készültek.¹²⁰ Ez egyértelműen utal a reneszánsz stílusban dolgozó kőfaragás itteni meghonosodására is. A helyi kőfaragók megtanulták és átvették az új stílus jegyeit.¹²¹ Mindezt végül megerősíti a devecseri kastély 1526-os évszámmal díszített ajtókeretének fríze (33. kép).¹²² Utóbbi építetője, Choron András ekkor Sümeg várának is gazdasági vezetője lett, így az ott előkerült legtöbb reneszánsz faragvány még biztosabban a korai időszakra enged következtetni. Valószínűleg Choron András a sümegi várban dolgozó kőfaragókkal, kőművesekkel és más iparosokkal építette fel devecseri kastélyát – illetve bővítette/alakította az ott állt korábbi udvarházat.¹²³

117 KOPPÁNY 1984. 193–195.

118 KOPPÁNY 1984. 197.

119 LÁSZLÓ 2008. 109.

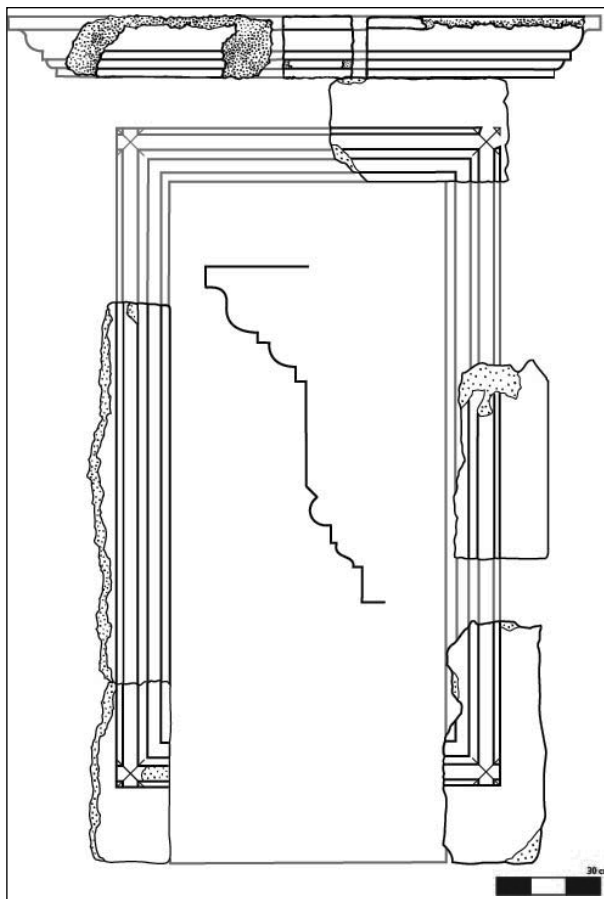
120 KOPPÁNY 1984. 208.

121 KOPPÁNY 1993. 32.

122 KOPPÁNY 2009a.

123 KOPPÁNY 2009a. 100.

A korai nyíláskeretek profiljáról kialakult képnek ugyanakkor ellentmond az 1562-ben történt löporrobbanás után újjáépített sümegi vár farkasverméből előkerült 1567-es évszámú címerpajzsral díszített szemöldökpárkány töredéke (34. kép).¹²⁴ Ennek gótikus elemet is tartalmazó lemez-szima-lemez-negyedpálca tagozata ugyanis pontosan megegyezik a korai párkányokéval, s ráadásul ugyanolyan homokkőből is készült.¹²⁵ Ugyanez a helyzet a jánosházai udvarház reneszánsz kastéllyá való átépítésével is, amely Mezősiné Kozák Éva szerint szintén az 1520-as évekre tehető és Erdődy Péter nevéhez köthető. A datálást a történeti adatok és a faragványok hasonló profilja mellett nagyban segítették a devecesteri kastély reneszánsz építkezéseinek az 1526-os évszámmal meghatározott, említett részletei, amelyek több vonatkozásban is egyezést mutatnak

32. kép A csobánci várban állt ajtókeret rekonstrukciós rajza

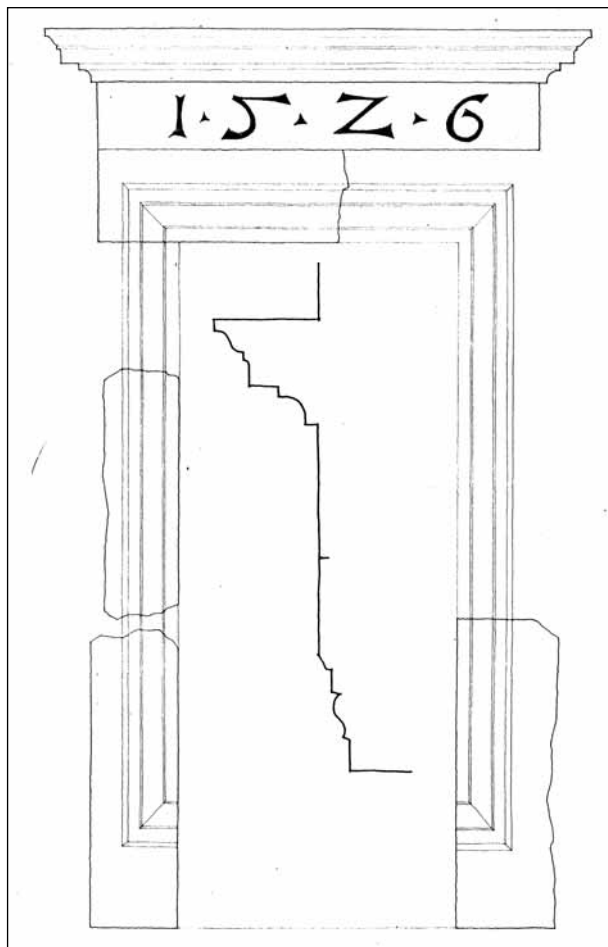
Jánosházával. Később, 1558–1583 között azonban itt újabb építkezések zajlottak Choron János birtoklása idején. Az ehhez kapcsolható ajtó- és ablakkeretkövek formai kiképzése az Erdődy-féle építkezést követte.¹²⁶ Emellett mindkét periódus faragványai szintén homokkőből készültek. Sümeghez hasonlóan itt is mindkét fajta, a fehér és vörös színű is megtalálható. Ugyanakkor Jánosháza esetében a korábbi építkezés faragványai készültek világos pannon homokkőből, a későbbiek pedig minden esetben vörös homokkőből,¹²⁷

124 KOPPÁNY 2009a. 18.

125 KOPPÁNY 2009a. 51.

126 M. KOZÁK–SIMON 2003. 396.

127 M. KOZÁK–SIMON 2003. 390., 393. Itt kell azonban megjegyezni, hogy egy, az itt feltételezettnél korábbi „reneszánsz” építési időt látszanak igazolni a jánosházi Erdődy-kastélyban 2012-ben végzett falkutatás eredményei. Az épület korai magjának rekonstruálható kandallója ugyanis egyértelműen a falazattal egyidősnek bizonyult, s ez azt jelenti, hogy erre az épületre kell vonatkoztatnunk Erdődy Péter 1510-ben „újonnan épített” udvarházáról szóló adatokat. Az épület ekkor már biztosan állt, ugyanis innen idézték 1513-ban a főurat egy peres ügyben. Nem bizonyult tarthatónak a két fajta kőanyag időbeli elválasztása sem, így feltétlenül szükséges a jánosházi anyag átértékelése, amire egyébként a 2003. évi kötet szerkesztője is utalt már. (Feld István szóbeli közlése)

33. kép A devecseri kastély 1526-os évszámú ajtókeretének rekonstrukciós rajza

míg Sümegen vegyesen fordul elő mindkét anyag a két építési periódusban. Mindezt figyelembe véve tehát végül korántsem biztos, hogy mindegyik helyen a 16. század első negyedében zajlott le a reneszánsz átépítés – illetve, hogy a faragványok egyetlen periódus emlékei!

A csobánci faragványok esetében sajnos nem rendelkezünk semmiféle biztos építési adattal. Mint láttuk, az egyetlen, konkrét helyhez alig köthető forráshely 1491-ből származik, amely szerint ekkor Leányfalusi Ágoston „igen hasznos épületeket emelt a vár körül”.¹²⁸ Ebből azonban nem derül ki, hogy pontosan mit épített és a kökeretekre való utalást sem találunk. A vár 15. század végi – 16. század eleji birtokosa Gyulafi István, illetve testvére, János volt. Igaz, az ő építkezéseikre nem utal írott forrás, mégis az a tény, hogy az új művészetet bizonyára jól ismerő társadalmi környezetből származó feleségeik hozománya által jelentősen gyarapodtak birtokaik,

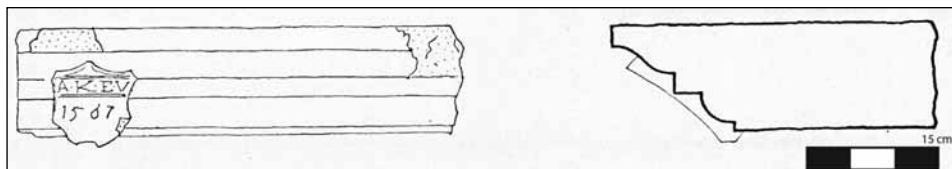
valamint a torony kutatása és a kőfaragványok vizsgálatából kikövetkeztethető 16. század eleji dátum alapján egyértelműen ideális reneszánsz építettőnek tűnnek.

Az 1550-es évekből egyetlen olyan forrást ismerünk, amelyből építkezésre következtethetünk. Ez pedig Gyulafi László már említett 1554. évi levele, amelyet Nádasdy Tamás főkapitánynak írt.¹²⁹ A levélben a vár birtokosa pénzt és katonákat is kér a kőfal építéséhez. Így kevésbé valószínű, hogy a vár kifejezetten lakásra alkalmas tornyának építése és nyílásainak reneszánsz kökeretekkel való díszítése az ő nevéhez lenne köthető. A várban előkerült faragványok közül csupán egyetlen töredék lenne sorolható a késő reneszánsz emlékek köréhez, az, amelyen három lemez között két kima jelenik meg¹³⁰ – bár Sümegen

128 TT 1911. 548.

129 TT 1911. 548.

130 KOPPÁNY 1984. 221.

34. kép A sümegi vár 1567-es évszámú szemöldökpárkányának felmérése

mégis a korai töredékek között szerepel egy ehhez hasonló faragvány.¹³¹ Így ez a töredék Csobáncban sem utalhat egyértelműen későbbi építkezésre.

Végül is történeti adatok híján a csobánci anyag esetében datálás szempontjából a vidék kőfaragványaira hagyatkozhatunk. A várból ismert kövek a legnagyobb hasonlóságot a sümegi vár, s különösen a devecseri kastély faragott köveivel mutatják. Nagy számban fordulnak elő itt még késő gótikus elemek, a gótika felfogása és gyakorlata szerint a reneszánsz profilok a sarkokon több esetben átmetsződnek.¹³² Végül is mindent figyelembe véve, véleményem szerint a csobánci vár reneszánsz kőfaragványai a korai időszak, a 16. század első negyedének alkotásai lehetnek.

35. kép Reneszánsz kőfaragványok a Balaton-felvidéken

131 KOPPÁNY 2009a. 45.

132 KOPPÁNY 1984. 215.

IRODALOM

- BALATON 1909 CSÉPLŐ ERNŐ (szerk.): A balatoni szövetség hivatalos értesítője. 2 (1909) 47–48.
- BÉKEFI 1907 BÉKEFI REMIG: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. Budapest, 1907.
- CSÁNKI 1897 CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. 3. Budapest, 1897.
- CSEMEGI 1954 CSEMEGI JÓZSEF: A középkori építészet szerkesztési módszerei. In: Művészettörténeti Tanulmányok. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve, 1953. Budapest, 1954. 13–56.
- FÜGEDI 1977 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977.
- ENGEL 1996 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301-1457. Budapest, 1996.
- ENGEL 2001 Engel Pál: Magyar középkori adattár. Budapest 2001.
- GERŐ 1953 GERŐ LÁSZLÓ jelentése a csobánci várban 1953-ban végzett műemléki munkáról. OMF, Tervtár. Ltsz. 25011.
- GERŐ 1955 GERŐ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítészet. Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről. Budapest, 1955.
- GYULAI–PETÁNOVICS 1990 GYULAI FERENC–PETÁNOVICS KATALIN: A Balaton természeti képe. A lúp haszna. A Balatoni Múzeum Állandó Kiállításának Katalógusai, 1. Keszthely, 1990.
- IVÁNYI–SÁGI 1967 IVÁNYI BÉLA–SÁGI KÁROLY: Csobánc. Budapest, 1957.
- KARÁCSONYI 1995 KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Reprint. Budapest, 1995.
- KOPPÁNY 1972 KOPPÁNY TIBOR: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. *Veszprémi Múzeumok Közleményei*, 11. (1972) 213–241.
- KOPPÁNY 1984 KOPPÁNY TIBOR: A Közép-Dunántúl reneszánsz építésze. *Ars Hungarica*, 2. (1984) 183–232.
- KOPPÁNY 1986 KOPPÁNY TIBOR: Ábragyűjtemény a Közép-Dunántúl reneszánsz építészetének alaktanához. Kézirat, 1986.
- KOPPÁNY 1993 KOPPÁNY TIBOR: A Balaton környékének műemlékei. Művészettörténet–Műemlékvédelem, III. Budapest, 1993.
- KOPPÁNY 2003 KOPPÁNY TIBOR: Zalaszentő középkori temploma. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1. (2003) 5–42.
- KOPPÁNY 2007 KOPPÁNY ANDRÁS: Gyulakeszi – Csobánchegy, várom. Kutatási dokumentáció, 2007.
- KOPPÁNY 2008 KOPPÁNY ANDRÁS: A csobánci vár 2007. évi kutatása. *Castrum*, 7. (2008) 155–157.
- KOPPÁNY 2009a KOPPÁNY TIBOR: Veszprém megye. I. A sümegi vár és a devecseri kastély reneszánsz kőfaragványai. *Lapidarium Hungaricum*, 7. Budapest, 2009.

- KOPPÁNY 2009b KOPPÁNY ANDRÁS: Gyulakeszi – Csobánchegy, várrom. Kutatási dokumentáció, 2009.
- KOPPÁNY 2009c KOPPÁNY ANDRÁS: A csobánci vár 2007–2008. évi régészeti kutatása. *Castrum*, 9. (2009) 87–91.
- KOPPÁNY 2010 KOPPÁNY ANDRÁS: Előzetes beszámoló Csobánc várának 2009. évi feltárásáról. *Castrum*, 11. (2010) 61–63.
- KOPPÁNY 2011 KOPPÁNY ANDRÁS: Gyulakeszi, Csobánc vára. 2011 júliusában feltárt falszakaszok falkutatási dokumentációja, 2011.
- KOPPÁNY-SÁGI 1965 KOPPÁNY TIBOR: Csobánc. Műemlékeink. Budapest, 1965.
- KÖNYÖKY 1869–1890 Az örökség hagyományozása. KÖNYÖKY JÓZSEF felmérései 1869–1890. Forráskiadványok, IV. Budapest, 2000. (Összeállította: VÁLINÉ, POGÁNY JOLÁN)
- LÁSZLÓ 2008 LÁSZLÓ CSABA: Reneszánsz nyíláskeretek a szerencsi várban. *Castrum*, 2. (2008) 109–127.
- MOLNÁR 2000 MOLNÁR ANDRÁS (szerk.): Zala megye archontológiája 1138–2000. Zala megyei Levéltár, 2000.
- M. KOZÁK–SIMON 2002 M. KOZÁK ÉVA–SIMON ZOLTÁN: Jánosháza, Erdődy–Choronkastély. In: Lővei Pál (szerk.): Vas megye. 1. Vas megye műemlékeinek töredéke. 1. Belsővát–Kőszegszerdahely. Lapidarium Hungaricum, 5. Budapest, 2002. 385–455.
- NAGY 1987 NAGY IVÁN: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 2. Budapest, 1987.
- NOVÁKI 1995 NOVÁKI GYULA leírása a várról. Kézirat.
- NOVÁKI 2006 NOVÁKI GYULA: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Néhány gondolat egy tanulmánykötet kapcsán. *Castrum*, 4. (2006) 87–93.
- OROSS 2005 OROSS ANDRÁS: Az 1702. évi magyarországi várrombolások (tervezet és valóság). *Castrum*, 2. (2005) 89–100.
- PÁLFFY 1998 PÁLFFY GÉZA: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 9. 1998. 91–190.
- PÁLFFY 1999 PÁLFFY GÉZA: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története 1526–1598. Győr, 1999.
- RA SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1.3. 1000–1270. Budapest, 1930.
- RAINER 2011 RAINER PÁL: Gyulakeszi – Csobánc vára. Ásatási napló, 2011.
- RÓMER 1861 Rómer Flóris jegyzőkönyvei. Somogy, Veszprém és Zala megye (1861). Forráskiadványok. II. Budapest 1999.
- SZÁNTÓ 1972 SZÁNTÓ IMRE: A végvári rendszer kiépítése a Balaton környékén (1541–1566). *Veszprémi Múzeumok Közleményei*, 11. (1972) 313–329.
- SZÁNTÓ 1986 SZÁNTÓ IMRE: A balatoni végvárak övezete a dunántúli védelmi rendszerben (1541–1690). *Veszprémi Múzeumok Közleményei*, 18. (1986). 261–302.
- TÓTH 1990 TÓTH SÁNDOR: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum*, 2. (1990) 147–187.

- TT 1907 KOMÁROMY ANDRÁS–KERECSENYI LÁSZLÓ–ORMÁNYI JÓZSA: Magyar levelek a XVI. századból. *Történelmi Tár*, 8. (1907) 121–160.
- TT 1911 KOMÁROMY ANDRÁS–SZARKA PÁL–GYULAFFY LÁSZLÓ–PERNESZY FARKAS–SOMOGYI BENEDEK: Magyar levelek a XVI. századból. *Történelmi Tár*, 12. (1911) 537–564.
- VÁNDOR 1996 VÁNDOR LÁSZLÓ: A zalai végvárrendszer a 16–17. században. In: Vándor László (szerk.): Zala megye ezer éve. 1996. 89–96.
- Veszp. Reg. KUMOROVITZ L. BERNÁT: Veszprémi Regeszták (1301–1387). Magyar Országos Levéltár Kiadványai. Forráskiadványok. 2. Budapest, 1953.
- Zala I. NAGY IMRE–VÉGHÉLYI DEZSŐ–NAGY GYULA (szerk.): Zala vármegye története. Oklevéltár. I. 1024–1363. Reprint. Budapest, 2011.
- Zala II. NAGY IMRE–VÉGHÉLYI DEZSŐ–NAGY GYULA (szerk.): Zala vármegye története. Oklevéltár. II. 1364–1498. Reprint. Budapest, 2011.
- ZsO V. MÁLYUSZ ELEMÉR (szerk.): Zsigmondkori oklevéltár V. (1415–1416). Magyar Országos Levéltár kiadványai. 2. Budapest, 1997.
- ZSOLDOS 1996 ZSOLDOS ATTILA: Zala megye birtokviszonyai az Árpád-korban. In: Vándor László (szerk.): Zala megye ezer éve. 1996. 38–43.

ADATOK A PINCEHELYI TÖRÖK PÁRKÁNY LOKALIZÁLÁSÁHOZ¹

Tolna megye egyik rövid életű török palánkvára volt a pincehelyi, amely más palánkokkal együtt az Észak- és Dél-Dunántúl közti összeköttetést volt hivatva biztosítani.² Ezen a területen a törökök a 16. század végén és a 17. század elején szabályosan tervezett rendben négy új palánkot emeltek, Bogárd, Szerdahely (Jenipalánk), Pincehely és (Nagy) Kónyi Hegyi Klára szavait idézve „*sarló alakú vonalban sorakoztak Fehérvártól Igalig és Dombóig*”.³

A palánkkal rövid említéseken túl csak legújabbán foglalkozott a kutatás. 2007-ben Hegyi Klára tette közzé a rá vonatkozó zsoldjegyzékeket. Mivel az 1618. december és 1619. december közé eső zsoldlista szerint újonnan épült, és az 1615. évi jegyzékben még nem szerepel, a két időpont között épülhetett. Őrsége mindvégig egy csapat martalócból állt, az első zsoldlistában 34, 1628–1629-ben, valamint 1630-ban egyaránt 29 martalócot írtak össze.⁴ Szintén 2007-ben Miklós Zsuzsa írt róla szócikket Tolna megyei vártopo-gráfiájában, a külön fejezetbe sorolt azonosítatlan lelőhelyek között összegezte a fenti ismereteket.⁵ Legújabbban Papp Adrienn és Sudár Balázs foglalta össze röviden az említett szerzők nyomán a várra vonatkozó történeti adatokat internetes adatbázisukban,⁶ majd Tolnai Gergely foglalkozott vele röviden a palánkvárról írt kötetében, immár nemcsak oszmán források felhasználásával.⁷ Pincehelyen sokáig éltek a török korra vonatkozó szájhagyományok,⁸ de a vár helyét nem tartotta fenn a helyi emlékezet.

Itt szükséges megjegyezni, hogy Pincehely térségének katonai szerepe már a hódolt-ság lelegején kimutatható. Éppen a Pincehellyel szemközt fekvő görböi töltés kapcsán hallunk arról 1543 februárjából, hogy birtokosa, a törökpártolással gyanúba hozható Révay Ferenc nem hajlandó azt elbontani, vagy valamiféle erődítménnyel elzárni, pedig

1 A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00003/12/2) támogatásával készült. Köszönöm Bibor István régészhallgató (SzTE), Ocsovai László és Zsiga Zsolt pincehelyi lakosok adatait, megfigyeléseit, amellyel munkámat a helyszínen is segítették, továbbá Gaál Attila, Máté Gábor és Varga Szabolcs jobbító szándékú megjegyzéseit.

2 HEGYI 2007. II. 1130.

3 Uo. I. 109.

4 Uo. II. 1130.

5 MIKLÓS 2007. 403.

6 PAPP–SUDÁR 2012.

7 TOLNAI 2012. 104.

8 A Pesty-féle helynévgyűjtés idején a pincehelyiek a Tolnanémedi határában fekvő Nebojsza nevű, bronzkori földvárat (MIKLÓS 2007. 143–147) tartották a „Vincehelyen” székelő, hasonló nevű török pasa várának: TMFN 1981. 85. Egy másik néphagyomány szerint a törökök pincehelyi „szállása” miatt a helybeliek a határba, majd a Balaton-felvidékre menekültek: HEGEDŰS 1988. 20. Említésre érdemes továbbá a falu délnyugati határában, a Kapos mentén fekvő, Papsziget nevű, őskori, római kori és középkori lelőhely (legutóbb, összefoglalóan: BIBOR 2012), amelyről 1864-ben ezt írták: „*Pap Sziget a' Pincehelyi Plébános birtoka, egy koron nádas és vizektől környezve – az e' vidéken igen gyakori Ráczoknak menedéke, hol régi lakhelyeik nyoma – és Pénzeikről – élés táraik maínap láthatok – rajta igen régi sok pénz darabok Nagy Constantin idejéből található – nevét meg tartja, de jelentőségét mint Sziget elvesztette ép úgy mint az ahoz közel fekvő Kalugyer Sziget, az e' vidéket egy koron lakta Görög nem egyesült szerzeteknek hajdani birtoka.*” GAÁL–KÓHEGYI 1977. 295. A Kalugyer sziget egy régi térkép (Térkép 1830) alapján azonosítható Belecska–Juhászat lelőhellyel, ahol két, ismeretlen korú és rendeltetésű négyyszögletes sánc található: MIKLÓS 2007. 377–378.

a törökök azon keresztül járnak portyázni.⁹ A csaknem háromnegyed évszázaddal később épült pincehelyi török palánk helyének kiválasztása tehát nem volt véletlen.

Bár jelenlegi ismereteink szerint a török palánknak nincsenek középkori előzményei, mindenek előtt érdemes röviden kitérni egy pincehelyi településegység – a Kapos nyugati felén fekvő Pincehely és a vele szemben, a keleti oldalon elterülő Görbő – középkori topográfiájára. Annak ellenére, hogy napjainkra Görbő Pincehelybe olvadt, a középkorban ez volt a jelentősebb település. Görbő 1337-ben tűnik fel a forrásokban, 1397-től a középkor végéig a simontornyai váruradalomhoz tartozott.¹⁰ Jelentőségét jelzi, hogy az 1340-es években rendszeresen itt tartották a megyei törvényszékeket,¹¹ 1401-ben és 1424-ben vámját említik,¹² 1565-ben és 1570-ben pedig országos vásárai ismertek.¹³ Görbő egyházas hely is volt, a 18. század elején még ismert helyű temploma az 1742 előtt épült Szentkúti-kápolna közelében feküdt.¹⁴ A falu felszíni nyomai ettől jóval északabbra, a mai falu délkeleti szélén, a Bulgár-árokától délre, a belecskai út és a Kapos között találhatóak.¹⁵ Pincehely csak 1424-től szerepel oklevelekben, ekkortól a középkor végéig a simontornyai uradalom része.¹⁶ Pincehelyen a palánkvár esetleges előzményeként szóba jöhető rezidencia létre legfeljebb egy 1430-as adatból következtethetünk, mert ekkor Garai János özvegyét és lányát itteni birtokrészükön idézték perbe.¹⁷ A mai falu helyén mindössze egyetlen, középkori objektumot ismerünk,¹⁸ más középkori leletről vagy lelőhelyről nincs tudomásunk.¹⁹

Hegyi Klára feltételezte, hogy Pincehely talán azért lett az 1686-os felszabadító hadjárat során Bádeni Lajos egyik állomáshelye, mert a palánk ekkor még fennállt, ezt valószínűsítette az 1688 és 1702 közti három urbárium is, ahol város helynek mondták.²⁰ Lokalizálására egyelőre nem történt kísérlet, erre Miklós Zsuzsa sem tett javaslatot. A pincehelyi palánk azonosításának kérdésével a környék középkori településtörténetének kutatása során találkoztam, hiszen a vár létrejöttét meghatározó földrajzi tényezők nem a hódoltság idején alakultak ki. Ebben a közleményben néhány, a kutatás által eddig figyelmen kívül hagyott újkori forrás, valamint főként a herceg Esterházy család levéltárának nemrég kiadott, 19. század eleji uradalmi és vízszabályozási térképei segítségével teszek kísérletet helyének hozzávetőleges meghatározására. A rövid életű, nem túlságosan jelentős vár kutatása nemcsak azért fontos, mert a hódoltság hazánkban alapvetően a várakhoz kötődött, hanem mert a pincehelyi palánk is azon ritka, a törökök által középkori előzmények nélkül épített – régészeti feltárásból csak a szintén Tolna megyei Újpalánk vára által képviselt – palánkok közé tartozik, amelyek fennállásuk teljes idején valószínűleg a hódítók kezén maradtak.²¹

9 SZAKÁLY 2012. 45.

10 CSÁNKI 1897. 426., C. TÓTH 2000. passim, PAPP 2000. 147.

11 SZAKÁLY 1998. 16.

12 C. TÓTH 2000. 38., 57. szám.

13 DÁVID 1982. 108., 287., 304.

14 Pincehely-Görbe-hegy: a szerző helyszínelése, 2012. nov. 29.

15 BIBOR 2012. P/20. lelőhely, Pincehely-Pálinkafőző; a szerző terepbejárása, 2012. nov. 29.

16 CSÁNKI 1897. 446., PAPP 2000. 88.

17 FEJÉR X/7. 290., KISS 1938. 56.

18 A Kisfaludy utca Kossuth utca felőli végén (Kossuth u. 36.) 1997-ben közműásás során középkori gödröt bolygattak meg (Ódor János Gábor szíves közlése). A gödör a leletanyag alapján 15–16. századi.

19 Vö. BIBOR 2012, az előzményekkel. Ugyanakkor már a 19. század vége óta ismert a mai polgármesteri hivatal környékén elterülő, kőépületekkel is jelzett római lelőhely (WOSINSKY 1896. II. 790.), a Petőfi és Gárdonyi utcákban legújabbban is kerülnek elő római leletek.

20 HEGYI 2007. II. 1130.

21 KOVÁCS–RÓZSÁS 1996. 162.

A Pincehely párkányára vonatkozó források kapcsán fontos leszögezni, hogy a gyakran idézett török zsoldlistákon kívül is létezik néhány kiadott, nem oszmán forrás és bizonyára továbbiak is lappanganak még a hazai és bécsi levéltárakban. Papp Sándor már egy évtizede, egy szintén alig ismert török palánk, Berkigát kapcsán ismertette azt az 1660-as császári forrást, amely szerint a törökök renoválni akarták a pincehelyi „*régi várat*”.²² A palánk 1660-ban még egyszer felbukkan a bécsi udvarnak a konstantinápolyi követhez írt utasításában, amelyben tudatják, hogy engedélyezik a töröknek Berkigát és Pincehely újjáépítését, a többször megújított bécsi béke megőrzésének érdekében. Erre azért volt szükség, mert 1660 februárjában Batthyány Kristóf elpusztította Berkigát palánkját,²³ de nyilván hasonló támadás miatt szorult erre a pincehelyi erősség is. Hogy a palánk helyét jól választották ki a törökök, és hogy az valóban útban volt a végváriaknak, jelzi egy másfél évtizeddel későbbi adat is: 1675-ben tapolcai hajdúk támadták meg az erősséget.²⁴ Amint Tolnai Gergely adatgyűjtése rávilágított, a támadás után a várat ismét helyreállították, és a visszafoglaló háborúig használták.²⁵

Az 1675-ös támadás után 15 évvel, 1690-ben az Esterházyak birtokjogait vizsgáló tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint több tanú egybehangzóan vallotta, hogy a Simontornya vidékén fekvő falvak Esterházy Pál nádor csobánci tisztartójának adóztak, „*ki vévén Közép Maysát és Pinczehelt, mivel az török praesidium volt*”,²⁶ más megfogalmazásban: „*Pinczehelt sem tudja, hogy magyarnak adózott volna, török lakván benne*.”²⁷ Nem volt ez azonban mindig így: „*Pinczehelt hallotta, hogy minekelőtte a pogány végházat csinált ottan, magyar urnak adóztak az ott lakosok*.”²⁸ A fenti adatok is megerősítik, hogy a pincehelyi palánk a visszafoglaló hadjárat idején is helyőrséggel rendelkezett.

A palánk helyére vonatkozóan Miklós Zsuzsa kötete két adatot említ: Kiss István és Papp István műve szerint a törökök Pincehelyen kisebb erődöt csináltak „a réten”, Hegyi Klára szerint pedig a palánk vélhetőleg egy a Kaposon létesített átkelőt vigyázott.²⁹ Kiss István – hivatkozás nélkül – valóban azt állítja, hogy „a réten” építették a váracskát,³⁰ Papp István pedig mindössze rá hivatkozva ismétli meg ugyanezt,³¹ tehát adatuk forrásáról nem tudunk meg többet. Papp Istvánnál olvasható egy másik állítás is, amely szerint 1686. szeptember 27-én, Simontornya elfoglalásának másnapján Bádeni Lajos őrgrof Pincehelyen „*elfoglalta a bozótban levő földvárat*” és „*a palánkvár épületei mögött török templomot letek*”.³² A hivatkozásban szereplő Kiss István-kötet rosszul megadott oldalán hiába keressük a „földvár” és a török templomra vonatkozó adatot,³³ az megtalálható azonban Hegedüs László tanulmányában,³⁴ aki pontosan megadta forrását is. A 19. század végi defter-kiadás bevezetőjében Kammerer Ernő ezt írta: „*A pincehelyi bozót föld-*

22 PAPP 2002. 131.

23 Uo. 133.

24 HUNGLER 1986. 134.

25 A 1660-as, 1675-ös és 1686-as adatokra részletesen: TOLNAI 2012. 104.

26 SZAKÁLY 1975. 287.

27 Uo. 288.

28 Uo. 289.

29 MIKLÓS 2007. 403.

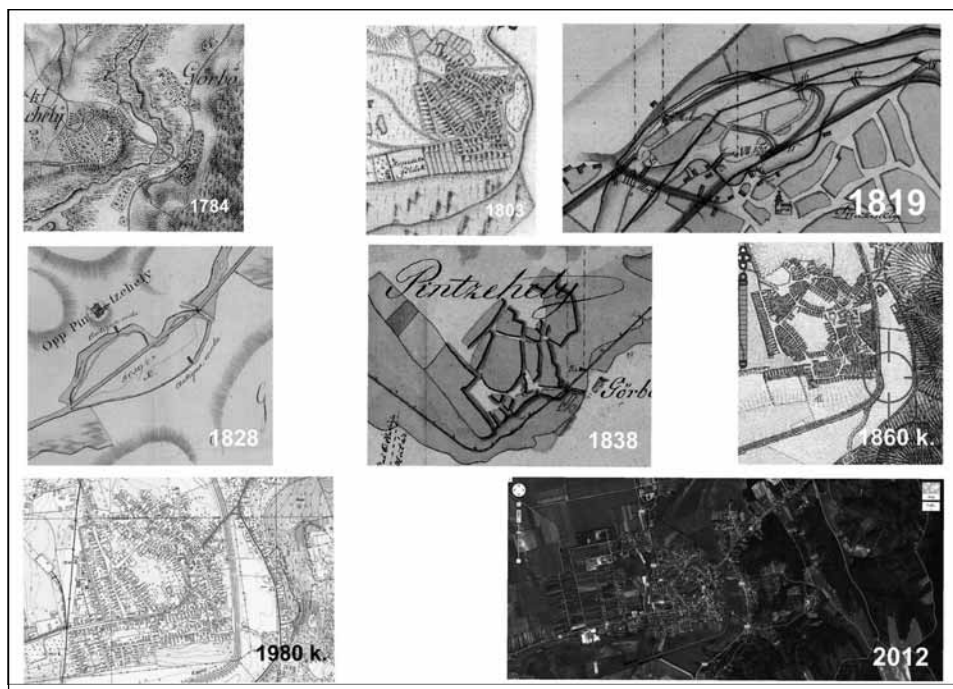
30 KISS 1938. 69.

31 PAPP 2000. 89. Pincehely monográfiusa később Papp Istvántól vette át a rétre történő lokalizálást. HEGEDÜS 1988. 16.

32 PAPP 2000. 90., csaknem szó szerint idézi: HEGEDÜS 1988. 17.

33 KISS 1938. 95. mindössze arról ír, hogy Simontornya visszavétele után Pincehely elfoglalására is sor került. Uo. 96.

34 HEGEDÜS 1979. 24.

1. A Kapos pinchelyi átkelőjének térképi ábrázolásai és műholdfelvétele, 1784-2012

várában is, melynek őrségeül csak martoloszokat ismerünk, a török kiűzetése után török templomot leltek a palánk épületei között.”³⁵

A helytörténeti adatok elvetése után érdemes megvizsgálni a Kapos átkelőjének helyét. A török kori átkelőnek késő középkori előzményei vannak: Görbön – mint már említettem – a simontornyai váruradalom tartozékainak 1401. és 1424. évi felsorolása szerint vámszedő hely működött, a település 1565-ben és 1570-ben felbukkanó országos vására is kétségtelenül ennek az átkelőnek köszönhette a létét. Az átkelő a Simontornya–Ozora–Tapolca útvonalról Ozoránál délkelet felé leágazó, Simontornyát dél felől megkerülő útnak volt az egyik fontos pontja, amely később a Sárvízen Alegresnél átkelve, Bikácsnál csatlakozott a Fehérvárról Faddra vezető úthoz.³⁶

Nem tudjuk, hogy a középkorban hogyan zajlott az átkelés a görbői vámon, de Pinchely 1689-es urbáriuma már 17 öl (kb. 32 méter) hosszú hidat említ, amelyet fel kellene építeni.³⁷ A török kiűzése utáni első, 1702-es uradalmi összeírás szerint már újra működött a vám, amelyet a Kapos hídján átkelőktől szedtek: „Itt Pinchelyen az uraságnak vámja vagyon. A hidat a Kapos vizén a városnak köll tartani.”³⁸ 1726-ban a megyei közgyűlési jegyzőkönyv szerint „két híd volt itt, amelyet a Kapos áradása majdnem mindig elvitt és állandóan javítani kellett őket. Áradás esetén itt nem volt átkelési lehe-

35 VELICS–KAMMERER 1886. I. XXXVIII. Kammerer – a később bemutatott források alapján – valószínűleg kikövetkeztette a palánk helyét, de nem jelölte meg forrásait.

36 GLASER 1932. 270.

37 U. et C. Fasc. 46. No. 66. Pag. 80. Fordítása: HEGEDŰS 1979. 58.

38 MERÉNYI 1904. 307.

tőség.”³⁹ A pincehelyi hídról Bél Mátyás is megemlékezik 1735-ben: a Kapos „*Bőven öntözi a Dombó vára alatt fekvő Szakály helység és Pincehely földjeit, melyeket hidakon át lehet megközelíteni.*”⁴⁰ A hidat említi a Historia Domus a Kapos 1792. tavaszi áradásának leírása kapcsán, mint amelyet sikerült a lakosoknak megmenteni a nagy víztől.⁴¹ Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy 1726-ban két hídról hallunk, és ugyanennyit ábrázol a második katonai felmérés, valamint a hasonló korú kataszteri térkép is. A másik híd a mai átkelő közvetlenül közelében feküdt, néhány tíz méterrel északabbra,⁴² a többi térképen és leírásban viszont mindig csak egy híd jelenik meg.

Az átkelő helyének meghatározását elsősorban régi térképek segítségével kísérelhetjük meg. A Kapos folyó felett a mai Pincehely belterületén délnyugat-északkeleti irányban átívelő hidat már a legkorábbi térképen, egy 1776-os vízrajzi felmérésen is megtaláljuk.⁴³ Ugyanitt látjuk 19. századi térképeken is, 1803-tól kezdődően.⁴⁴ A híd keleti oldalán az út bizonyára a domb északi lábánál, a Kapos folyását követve haladt tovább keleti irányban, Simontornya felé, bár írott forrás nem szól róla.

Érdekes, hogy a hidat az 1780-as években készült első katonai felmérésen hiába keressük, az átkelőt más helyen ábrázolják. A Kapos árterébe félszigetszerűen benyúló földnyelvre települt, utcákba rendezett szalagtelkes falu képét mutató⁴⁵ Pincehely déli és keleti felét csaknem szabályos félkörben határolja a Tamási felől érkező utca a mai Kossuth utca nyugat-keleti irányú részének nyomvonalán, majd tovább folytatódik a Garay utcában, és a Temesvári utca vonalát követve kanyarodik észak felé a szintén Kossuth utcai mai postáig. Innen délkelet felé, a félsziget beépítetlen, vízparti részén keresztül indul egy töltésként jelölt út, amely a Kapos keskeny, észak felé hosszan elnyúló szigetének déli végét átszelve, két hídon keresztülhaladva éri el az akkori Görbő déli településrészének középső részét.⁴⁶ Ezt az irányt a már említett 1776-os térkép is jelzi, nagyjából a hídtól délre, a folyó két partján létesített malmok közti (nem egyenes, hanem U alakúnak ábrázolt) gát vonalában,⁴⁷ a későbbi, említett térképek azonban már nem ismerik.

A malomgátak kapcsán rövid kitérőként foglalkozni kell a pincehelyi és a görbői vízimalmokkal. Görbőn 1565-ben és 1570-ben egy-egy négykerekű malom örölt a Kaposon Szinán budai pasának.⁴⁸ A pincehelyi malmot először 1690-ben említik, ekkor le volt égve, egykor nyolc kerékre járt.⁴⁹ 1702-ben az uradalom tiltja a helyieket, hogy Görbőre járjanak örletni, „*ha a pincehelyi malomnak elegendő vize legyen*”.⁵⁰ Mint láttuk, egy 1776-os térkép a pincehelyi és a görbői malmot is jelöli, az első katonai felmérés ellenben csak a görbőit.⁵¹ Egy 1828-as térképen a Kapos szigetének – amelyet már átszel a Kaposcsatorna – mindkét oldalán régi malmot (*antiqua mola*) tüntetnek fel.⁵² A görbői malom-

39 HORVÁTH 1978. 264. Említi: HEGEDŰS 1988. 29.

40 BÉL 1979. 335. Említi: HEGEDŰS 1988. 29.

41 HEGEDŰS 1988. 47.

42 Kataszteri térkép.

43 Térkép 1776.

44 Térkép 1803, Térkép 1818–1819, Térkép 1828, Térkép 1838, http://archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b_google.html.

45 A korábbi kutatás halmazfalunak határozta meg: T. POLÓNYI 1966. 258.

46 EKF Coll. XI. Sect. 27.

47 Térkép 1776.

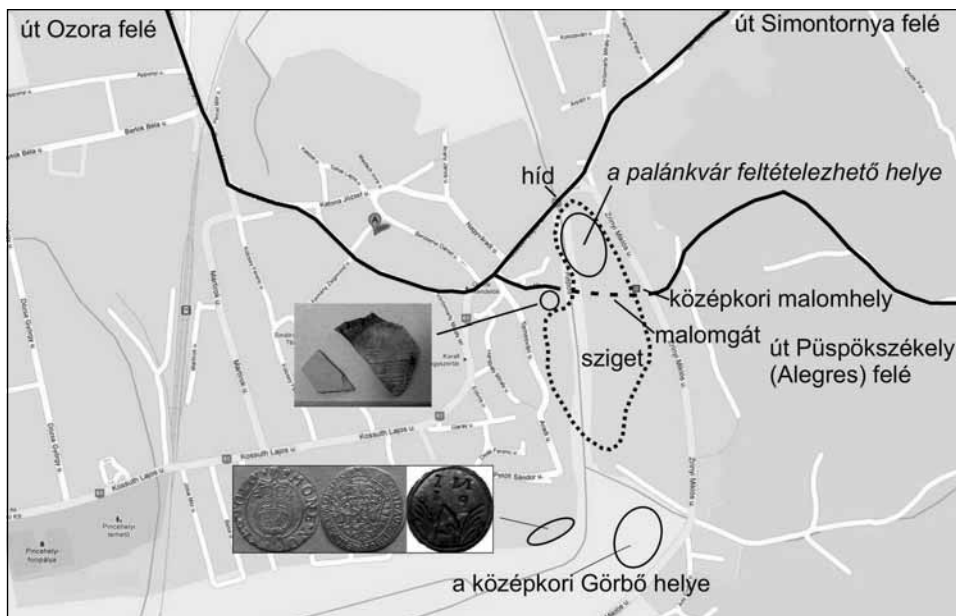
48 DÁVID 1982. 287., 304.

49 U. et C. Fasc. 46. No. 66. Pag. 80. Hiányos fordítása: HEGEDŰS 1979. 58.

50 MERÉNYI 1904. 308. Említi: HEGEDŰS 1979. 77.

51 EKF Coll. XI. Sect. 27. Az ekkori átkelő közelében, tőle kissé délre, ami egyelőre nehezen magyarázható.

52 Térkép 1828.

2. A pincehelyi palánkvár azonosítása során említett tájlemek és lelőhelyek (google maps)

nak régészeti nyoma is ismert, a Zrínyi utca 78. számú háznál egy teljesen ép, kb. 1 méter átmérőjű felső malomkő került elő földmunka során,⁵³ pontosan a rekonstruált átkelő északi lábánál. A görbői malomtavat 1835-ben Beszédes József is említi.⁵⁴

A mai településközpontból nem északkelet, hanem délkelet felé vezető irány nem meglepő, hiszen – mint már jeleztem – a késő középkori és török kori Görbő felszíni nyomait éppen ennek közelében, a belecskai országút mentén mutatták ki a terepbejárások. A középkori pincehely-görbői települési egység e tengelyét később is megőrizte egy gyaloghíd,⁵⁵ amelyet az 1967-es mederrendezés során bontottak el.⁵⁶

A 18. század végéig létező út nyomvonala részben ma is felismerhető, és magyarázza a mai postától keletre, a hídtól délre fekvő településrészlet szétesett jellegét is: a Kinizsi térnek nevezett, rövid, néhány házból álló, a Kapos felé futó utca ugyanezen a nyomvonalon fut ma is. A Kapon keresztül vezető, mára megszűnt út az 1780-as években a folyó jobb partján Belecska felé tartó (ma 6313. számú) úthoz csatlakozott, a középkorban azonban minden bizonnyal felkapaszkodott a folyó völgyre lejtő hegyoldalra. A mai Zrínyi utcát megszakító, a szőlőhegy felé induló kis köz kb. 100 méter után ugyanis beszakadt, felhagyott – feltehetően középkori eredetű – mélyútban folytatódik, majd erősen délkelet felé fordulva ma is használt útként fut tovább, amíg el nem éri a nagyszékelyi bekötőutat (amely a középkorban nem ért véget Nagyszékelynél). További településtörténeti megfigyelés, hogy Pincehely 18. század végi – és bizonyára késő középkori-török kori – főutcája a Kinizsi tér nyugati részétől némi kacskaringóval, rövid szakaszon

53 A szerző adatgyűjtése, 2012. nov. 29.

54 BENCZE 2003. 101.

55 TMFN 1981. 87: 9/83.

56 Ocsovai László szíves közlése. Ez nagy felháborodást váltott ki a helyiek körében, mert a görbői szőlőkbe így csak nagy kerülővel lehetett eljutni. HEGEDŰS 1988. 107., a kishíd képe: uo. 122.

a 61-es út nyomvonalán haladva, majd onnan északnyugat felé letérve – a falu legrégebbi utcájának tartott Öreg (ma Kisfaludy) utcán⁵⁷ keresztül – érte el az észak felé, Ozora irányába vezető utat.

A térképek elemzése alapján elmondható, hogy a török korban a Kaposon két átkeelő is lehetett: a mai híd táján már akkor is létezhetett egy híd, de nem sokkal lejjebb a Kapos 1820-as években bekövetkezett szabályozásáig a pincehelyi és a görböi malom közti gáton is vezethetett át egy töltésút. Ezt megerősíti, hogy az első katonai felmérés országleírása hidat és töltésutat (*Dämmen*) is említ Pincehelynél a Kaposon.⁵⁸

Kézenfekvően tűnik a feltetelezés, hogy a palánkvár a híd és a malomgát között felethetett. Ebben a következtetésben fontos szerep jut az említett – bizonyára késő középkori eredetű – malmoknak, hiszen ezek gyakran a folyók átkelőihez telepedtek,⁵⁹ a török korban ráadásul a végházakat előszeretettel telepítették malomgátak közelébe.⁶⁰ A gátak stratégiai fontosságát a Kapos-völgyben több példa is igazolja: az első katonai felmérés idején Kurdon a malom tavának gátján futott az átkelő,⁶¹ szemlátomást ugyanez a malom és átkelő viszonya Döbröközön és Dúzson is.⁶² Amint láthattuk, a görböi töltést – amely egyben malomgát is lehetett – már 1543 elején, a megye teljes területének hódoltatása előtt átkelőként használták a törökök.⁶³

Miután a korábbi adatokat továbbgondolva a valószínűsíthető török kori átkelők s ez által a párkány hozzávetőleges helyét meghatároztuk, egy további, a kutatás által eddig figyelmen kívül hagyott adatsoportra szeretném felhívni a figyelmet, amely szintén e lokalizálást támogatja. Már Hegyi Klára is hivatkozott a török kiűzése utáni években keletkezett forrásokra, nevezetesen urbáriumokra, hiszen ezek még város helyként ismerték Pincehelyt. Az 1689-es urbárium tartalmaz is egy használható utalást: a palánk helyén, a Kapos mellett lakóházak vannak (*Antehac palancca fuit turcarum, nunc loco palancca habent aedificatas domos penes fluvium Kapos*).⁶⁴

Mivel azonban ilyen jellegű forrásokat nemcsak a kamara, hanem a földbirtokosok is készítettek, érdemes ezeket is szemügyre venni. Az ozorai uradalom 1702. évi – Merényi Lajos által már több mint száz éve kiadott, majd néhány évtizede a helytörténeti irodalomban szó szerint többször is újra közreadott – urbáriuma kulcsfontosságú forrás a palánk helyének meghatározásában, mert Pincehelynél már az első mondatban rögzíti a helyét: „Ezen Pincehelyi várost, a várral együtt (a hol most a város szentegyháza vagy), a török bírta és lakta.”⁶⁵ A palánk tehát az 1702-ben használt templom helyén, környékén kereshető.

A templomra szerencsés módon a várnál jóval több forrás maradt fent, már a török kiűzését követő évektől kezdve. Legfontosabb adatunk az 1722. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv, amely szerint Pincehely temploma, amely korábban mecset volt, a falun kívül, a Kapos kis, mindkét oldalról vízzel övezett szigetén feküdt (... *templum seu potius antiqua moschea extra oppidum intra flumen Kapos in parvula insula sita, et ab utrinque praefato fluvio cincta. Olim erat moschea turcica...*). A régi mecset hajója szűk volt, ége-

57 TMFN 1981. 86: 9/46.

58 EKF. Az első katonai felvétel országleírásai. Colonne XI. Sectio 27. 2. M(ar)kt Pincehely.

59 BEBESI 1937. 17–18.

60 PÁLFFY 1999. 171., 215., 219., RÓZSÁS 2002. 141.

61 FERENCZI 2003. 24-25. Malmot Kurdon már 1263-ban említenek.

62 EKF Coll. X. Sect. 27., Coll. XI. Sect. 28.

63 SZAKÁLY 2012. 45.

64 U. et C. Fasc. 46. No. 66. Pag. 80.

65 MERÉNYI 1904. 305. Vö. HORVÁTH 1978. 222., HEGEDÜS 1979. 76., HEGEDÜS 1988. 22.

tett téglából szilárdan épült, de repedések miatt omlással fenyegetett. Bejáratánál kettős nyílás volt, sövénygel elzárva. Erős (*compactum*) szentélye fából és sárból készült, zsin-dellyel (*scandulis*) fedték.⁶⁶ A vizitáció azt is elárulja, hogy a török mecsetet, amely akkoriban már katolikus templom volt, a régi, igazhitű templom anyagából építették (*ex antiqua orthodoxa ecclesia*), amely korábban a Kapos folyón túli, Görbőnek mondott hegyen – akkor és most is Pincehelyhez tartozó szőlőhegyen – állt.⁶⁷ Ez a templom a középkori Görbő temploma volt,⁶⁸ amelynek helyét nemrég sikerült azonosítani a görbői szőlőhegyen, lakossági tájékoztatás nyomán.⁶⁹

A mecsetet – helymeghatározás nélkül – már Pincehely első, 1689. évi kamarai összeírása is említi: ekkor vár és templom nem volt a faluban, viszont volt egy fedél nélkül álló, kőből épült török mecset (*Castellum nullum, neque templum, sed mosea turcica lapidibus extructa, sine tecto*).⁷⁰ Ugyanez az épület szerepel az 1696-os kamarai összeírásban is, a törökök által épített, de elhagyatott és elpusztult templomként (*Habet templum, quod turca aedificavit, illud est desertum et desolatum, ex prioribus aedificiis nullibi quidquam apparet*).⁷¹ A *Historia Domus* bejegyzése szerint 1722-ben még ebben a mecsetből átalakított templomban temették el a mezőváros hódoltság utáni második plébánosát, Földváry Demeter Ferencet.⁷² Ezt az épületet még az 1720-as évek végén hagyhatták sorsára (vagy esetleg bontották is el), mert 1729-re a mezőváros közepén felépült az új – a maival nem azonos – templom, részben egy lerombolt – ismeretlen korú és eredetű – kápolna, részben a középkori tamási vár anyagából (*ecclesia... non pridem super fundamentum de novo, partim a sacello ruinato, partim ab arce Tamásiensis desumptis excoctis tegulis, solidum ex post erecta esse*), talán az említett kápolna alapjain.⁷³ A mecset helyének meghatározására eddig egyetlen kísérlet történt: Pincehely monográfiusa szerint „ez a hely pedig a Kapos és az ún. Büdös között elterülő kissé magasabb terepen lehetett”.⁷⁴

Mint láthattuk, Pincehelyen a török kiűzése utáni első katolikus plébániatemplom a Kapos szigetén állt, ennek lokalizálása a palánk azonosításának másik kulcsa. A szigetet már az 1689-es kamarai összeírás is említi: ekkor ezen is laktak.⁷⁵ Helyét a már említett, folyószabályozás előtti térképek alapján határozhatjuk meg: 1776-ban csak északi részét ábrázolják részletesebben, 1784-ben, 1803-ban, 1818–1819-ben és 1828-ban már pontos kiterjedését is jelzik,⁷⁶ de a későbbi, folyószabályozás utáni térképeken már nem szerepel. Az 1784-es térkép – a későbbiektől eltérően – keskeny, igen hosszú szigetet jelöl a pincehelyi szőlőhegy vonalától egészen az akkori Görbő déli részéig, 1803-tól 1828-ig viszont már háromszor is ugyanarra a helyre és ugyanolyan nagyságúnak jelölik. A sziget északi

66 BRÜSZTLE 1880. IV. 216. Vö. HEGEDÜS 1988. 36–37.

67 Uo. 217. Téves fordítással említi: HEGEDÜS 1988. 37.

68 Ld. K. NÉMETH 2011. 134.

69 Pincehely-Görbe-hegy: a szerző helyszínelése, 2012. nov. 29.

70 U. et C. Fasc. 46. No. 66. Pag. 80. Fordítása: HEGEDÜS 1979. 58. Érdekes kérdést vet fel a muzulmán vallás gyakorlására szolgáló mecset létezése Pincehelyen, hiszen a zsoldjegyzékekből csak – vélhetően ortodox vallású – martalócokról van tudomásunk. Hazánkban mecsetekről csak a jelentősebb török központokban (pl. Buda, Eger, Esztergom, Pécs, Siklós) van tudomásunk. Az ellentmondást Kammerer Ernő már egy évszázaddal ezelőtt jelezte: VELICS–KAMMERER 1886. I. XXXVIII.

71 U. et C. Fasc. 46. No. 68. Pag. 11.

72 HEGEDÜS 1988. 31.

73 BRÜSZTLE 1880. IV. 220. Kéringér Mária szerint a templom „egy régi kápolna alapjait is beleépítve” épült: KÉRINGER 1999. 96.

74 HEGEDÜS 1988. 53.

75 U. et C. Fasc. 46. No. 66. Pag. 81. Hibás fordítása: HEGEDÜS 1979. 58.

76 Térkép 1776, EKF Coll. XI. Sect. 27, Térkép 1803, Térkép 1818–1819, Térkép 1828.

csúcsa a mai hídnál volt, délen pedig a legrégebbi XVIII. századi eredetű pincehelyi utca, a Garay utca vonalában ért véget. Az 1818–1819-es felvételtől kiderül, hogy a sziget belsejét, a keleti oldalon kisebb erek, fokok tagolták, egy kisebb belső tó is azonosítható a pincehelyi malommal szemben. A sziget területén lakott részt csak 1818–1819-ben jelölnek, a felső, keskenyebb harmadában; bizonyára ugyanitt látunk egy házat a második katonai felmérésen is, amely a mai Zrínyi utca nyugati oldalának legelső telkével azonosítható. A sziget nagyságát pontosan ismerjük az említett, 1828-as térképről: 5059,5 négyszögöl, azaz csaknem 2 hektár (18197) m² kiterjedésű volt. Megjegyzendő végül, hogy egyedül 1803-ban a szigettől délre egy kisebb szigetet is jelölnek, amely a Garay utca vonalától a legdélebbi utca, a mai Petőfi utca vonaláig nyúlt le, helye az Aradi utca és a Kapos közé tehető. A parttól bizonyára igen keskeny és sekély – talán csak időszakos – meder választotta el, ezért is nem tüntették fel minden földabroszon.

A görbői szigetről írott forrással is rendelkezünk. A kérdésben talán legilletékesebb Beszedes József 1835-ben a Kapos-szabályozás befejezése alkalmából papírra vetett értekezésében a folyó völgy kiszáritása kapcsán így ír: *„Ezen tekintetből jól gondolkodóra kellett venni a Simontornyai, és Görbői századoktól fogva víz borította malom tavakat, mind a földnek fel ázása, és dudvás gyökeres álapottya miatt, mind azért, hogy az elsőben a természetes víz ágyat uszo gyökeres nagy szigetek, vagy lápok borították el, a másodikban pedig, éppen semmi természetes víz ágy nem volt.”*⁷⁷

A térképek által meghatározott egykori sziget területéről kevés régészeti adattal rendelkezünk. A pincehelyi helytörténeti monográfia által a mecset helyeként megadott területen, a focipálya környékén végzett terepszemlém mindössze két apró, némi bizonytalansággal akár a török korra is keltezhető kerámiatöredéket eredményezett. Mindkét töredék homokkal soványított, gyorskorongon készült. A belül piszkosfehér, kívül szürke fazék válltöredéket kívül sűrű, sekély, párhuzamos hornyok díszítik, egyik széle kívül és belül is kormos, égett. A vörös színű, vékony falú kis oldaltöredéket két párhuzamos sorban körbefutó, sekély, sűrű bebökődések díszítik.⁷⁸ A folyó keleti oldalán, közvetlenül a hídtól délre, a Zrínyi utca első házai mögötti kiemelkedésen fekete, apró csigatörmelékkel tartalmazó öntéstalaj borítja a felszínt, rengeteg apró recens törmelékkel (üveg, vas, téglá, kerámia), régészeti leleteket nem találtam.⁷⁹ A keleti oldalon a Kaposba torkoló Bulgár-árok mellett található baromfiteleptől északra fekvő kiemelkedésen található még igen szórványosan a török korra is keltezhető leletek,⁸⁰ de ez a terület valószínűleg már korábban sem a szigeten, hanem a folyó partján feküdt.

A palánkvár leleteinek felszíni hiányát több tényező is magyarázza. Bár úgy tűnik, hogy a sziget jelenleg csaknem beépítetlen területen található, az egykori palánkvár helyét több károsodás is érthette. Ezek között első helyre kívánczik az 1820-as években végzett vízszabályozás, amely az egykori szigetet megszüntette, és az azt közrefogó folyóágakat eltüntette egy teljesen új, ásott csatorna révén. Az új meder a térképek szerint a szigetet teljes hosszában úgy vágta ketté, hogy a sziget alsó kétharmad részének nyugati irányú kiugrása került csak a pincehelyi oldalra, a nagyobb, keleti rész a görbői oldal szántóföldjeit gazdagította. Ha figyelembe vesszük, hogy a Kapos gátjai a folyó teljes hosszán egymástól kb. 35–40 méterre épültek meg – amiből a meder 10–15 métert tesz ki –,⁸¹

77 BENCZE 2003. 101.

78 A szerző terepbejárása, 2012. dec. 14., dec. 17.

79 A szerző terepbejárása, 2012. dec. 20.

80 BIBOR 2012. P/21. lelőhely (Baromfitelep); a szerző terepbejárása, 2012. nov. 29.

81 LÓCZY 2011. 68.

akkor könnyen elképzelhető, hogy a palánkvár jelentős része elpusztulhatott a mederrendezés következtében, hiszen vélhetőleg nem volt nagyobb a Gaál Attila által teljesen feltárt, 60 x 50 méter alapterületű jeni palánki párkánynál.⁸² A megmaradt felszíni leletek elfedését eredményezhette továbbá a Kapos medrének 1967. évi kotrása, amelynek során a mederből kitermelt iszapot a folyóparton terítették szét, helyenként akár méteres vastagságban is (ez főként a görbői oldalra igaz, hiszen a pincehelyi parton többnyire bekerített kertek húzódnak).⁸³ Erről magam is meggyőződhettem említett terepszemlémen, a Zrínyi utca északi részének kertjei mögött. Végül említsük meg, hogy a Hegedüs Gyula által a mecset helyszínéként feltételezett, már említett helyen, az ún. Büdösben – amely nevét a mély fekvésű területen pangó vízről is kapta – a második világháború után tornapályát építettek, feltöltve a mélyedést.⁸⁴ Az egykori, a szabályozás után lefolyástalanná vált Kapos-ág helyén, a mai focipálya területén a helybeliek tájékoztatása szerint legalább 1 méter vastag homokos feltöltést készítettek, amelyet igazol a pálya mögötti, szabálytalan alakú és mélységű, kb. egy évtizede korcsolyapálya céljára ástott gödör széleinek tanulmányozása is.

A belterület közelében további török kori szórvány leletek is ismertek: a falu legdélebbi fekvésű utcája (Petőfi utca) Kaposra dülő kertjeiben – ahol őskori és római lelőhely található⁸⁵ – az évek során előkerült néhány korszakunkra keltezhető lelet is, III. Zsigmond lengyel király 1614. évi 3 poltúrás verete, III. Károly 1715-ös ezüstérme, valamint egy ekepapucsot és két búzakalászt ábrázoló fejfel ellátott bronz fejjesgyűrű. A lelőhellyel szemben, a Kapos keleti oldalán, a középkori Görbő falu helyén pedig több török akcse jött napvilágra, amely legalábbis a sziget környékének török kori lakottságát igazolja.⁸⁶

Érdekességként említem meg végül, hogy a már idézett, 1690-es tanúvallatásban egy további, nehezen értelmezhető információ is elhangzik a vár helyére vonatkozóan. Az alábbi kérdésre: „*Tudgyae az bizonságh, hogj a memoria hominum Simontornia, Ozora, Koppan, Tamási, Pinczehely és Kapos várok, azokhoz tartozandó mező városok s falvak Eszterhás familiáé voltak s annak adóztak?*” az egyik tanú így válaszolt: „*Nem tudgya, az deutruban meg irt várok mellyik magyar uré lettek volna, de tudgya, hogy Pinczehelt méltóságos herczeg urunk gvántai határában csinálta.*”⁸⁷ (A Pincehelyt kifejezés alatt a pincehelyi török erősséget kell érteni.)⁸⁸ A Gvánta helynévben minden bizonnyal a középkorban Pincehely és Tolnanémedi között fekvő, elpusztult Gyánt települést kereshetjük,⁸⁹ amely légvonalban kb. 2,5 kilométerre északnyugatra feküdt Pincehelytől. Gyánt határjárását 1361-ből és 1430-ból is ismerjük,⁹⁰ ám ennek alapján határa déli irányban nem húzódnak el a mai Pincehely belterületéig.⁹¹)

Összefoglalásul elmondható, hogy Pincehely török palánkjá 1686-ig bizonyíthatóan katonai szereppel bírt. Helye a földrajzi viszonyok alapján a Kapos átkelője, írott források szerint pedig Pincehely hódoltság utáni első plébániatemploma helyén, annak környékén

82 Vö. GAÁL 2002. 99.

83 Ocsovai László szíves közlése, 2012. dec. 17.

84 HEGEDÜS 1988. 53.

85 BIBOR 2012. P/19. lelőhely (Petőfi Sándor utca).

86 Az érmék és a gyűrű magántulajdonban.

87 SZAKÁLY 1975. 290.

88 Uo. 7. jegyzet.

89 Elhelyezkedésére legújabbban: K. NÉMETH 2011. 167.

90 FEJÉR IX/3. 266-270., Uo. X/7. 284-288.

91 Pincehely és Gyánt középkori határa bizonyára ugyanott húzódnak, ahol egy 1828-as térkép Pincehely és Óreg Gyánt határát jelöli, ez pedig a pincehelyi szőlőhegy kelet-északkeleti szélén északnyugat irányból, a Kút völgyből folyó patak vonalának felel meg. Térkép 1828.

kereshető, amelyet egy a Kapos szigetén álló török mecsetből alakítottak ki a felszabadító hadjárat után. 18–19. századi térképek alapján úgy tűnik, hogy a Kapos mai hídjának valószínűleg török kori előzményei lehettek, tőle kb. 200 méterre délre pedig a folyó két malmát összekötő gáton keresztül is vezetett egy út a másik partra. A két utat is ellenőrizni tudó palánkvár a híd és a malomgát között állhatott, a Kapos térképekről ismert, a folyószabályozásig létező szigetének elkeskenyedő, északi részén. Napjainkban e terület nyugati részét kettészeli – és akár a vár jó részét is elpusztíthatta – az 1820-as években ásott Kapos-csatorna, keleti felén pedig a görbői Zrínyi utca északi részének részben iszappal feltöltött kertjei húzódnak.

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

- BÁMÉ Balogh Ádám Múzeum Évkönyve
- BEBESI 1937 BEBESI GYULA: A Kapos vízrajza. Dombóvár, 1937. (Geographia Pannonica 28.)
- BENCZE 2003 BENCZE GÉZA: Beszéd József értekezése a Kapos szabályozásáról. *Technikatörténeti Szemle*, 25. (2001–2002) 91–115.
- BÉL 1979 BÉL MÁTYÁS: Notitia Hungariae Novae Historico Geographica c. művéből Tolna vármegye leírása. Ford. Kun Lajos. *TTMT* 9. (1979) 327–364.
- BIBOR 2012 BIBOR ISTVÁN: Pinchely határának régészeti topográfiája. Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék. Kézirat. Szeged, 2012.
- BRÜSZTLE 1874–1880 BRÜSZTLE, JOSEPHUS: Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis. I–IV. Quinque-Ecclesiis, 1874–1880.
- C. TÓTH 2000 C. TÓTH NORBERT: Források Simontornya középkori történetéhez. *Levéltári Közlemények*, 71. (2000) 93–137.
- CSÁNKI 1897 CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Budapest, 1897.
- DÁVID 1982 DÁVID GÉZA: A simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982.
- EKF Az első katonai felmérés: a Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen, 1782–1785. DVD-ROM. Közreműködött Jankó Annamária–Oross András. Budapest, 2004.
- Esterházy térképtár Az Esterházy és Eszterházy családok térképei, tervrajzai. A Magyar Országos Levéltár Térképtára. III. DVD-ROM. Budapest, 2009.
- FEJÉR FEJÉR GYÖRGY: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Buda, 1829–1844.
- FERENCZI 2003 FERENCZI LÁSZLÓ: A magyarországi ciszterci kolostorok malmainak topográfiája. Szakdolgozat. ELTE Régészettudományi Intézet. Kézirat. Budapest, 2003.
- GAÁL 2002 GAÁL ATILA: Török palánkvárak a buda–eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: *Hódoaltság* 2002. 99–102.

- GAÁL–KŐHEGYI 1977 GAÁL ATTILA–KŐHEGYI MIHÁLY: Tolna megye Pesty Frigyes Helynévtárában. III. BÁMÉ 6–7. (1975–1976) 279–360.
- GLASER 1929 GLASER LAJOS: A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok*, 63. (1929) 138–167., 257–285.
- HEGEDÜS 1979 HEGEDÜS LÁSZLÓ: Tolna megye nyugati felének települései 1580 és 1704 között. *TTMT* 9. (1979) 9–104.
- HEGEDÜS 1988 HEGEDÜS GYULA: Pincehely nagyközség története és népszokásai. Pincehely, 1988.
- HEGYI 2007 HEGYI KLÁRA: A török hódoltság várai és várkatonasága. I–III. Budapest, 2007.
- HORVÁTH 1978 HORVÁTH LAJOS: Az új honfoglalás évszázada. In: *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve*. I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd, 1978. 201–322.
- Hódoltság 2002 A hódoltság régészeti kutatása. Szerk. GERELYES IBOLYA–KOVÁCS GYÖNGYI. Budapest, 2002. (Opuscula Hungarica III.)
- HUNGLER 1986 HUNGLER JÓZSEF: A török kori Veszprém. A Veszprém megyei Levéltár kiadványai, 4. Veszprém, 1986.
- Kataszteri térkép <http://www.archivportal.arcanum.hu/kataszter/> [a megtekintés időpontja: 2012. november 30.]
- KÉRINGER 1999 KÉRINGER MÁRIA, PATKÓNÉ: Pécsi egyházmegye. Szerk. Dóka Klára. Budapest, 1999. (Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa, 7.)
- KISS 1938 KISS ISTVÁN: Simontornya krónikája. Simontornya, 1938.
- K. NÉMETH 2011 K. NÉMETH ANDRÁS: A középkori Tolna megye templomai. Pécs, 2011.
- KOVÁCS–RÓZSÁS 1996 KOVÁCS GYÖNGYI–RÓZSÁS MÁRTON: A barcsi török palánkvár. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 12. (1996) 163–182.
- MERÉNYI 1904 Merényi Lajos: Az ozorai uradalom 1702-ben. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 11. (1904) 304–315.
- MIKLÓS 2007 MIKLÓS ZSUZSA: Tolna megye várai. Budapest, 2007. (Varia Archaeologica Hungarica, XXII.)
- PAPP 2000 PAPP ISTVÁN: A Tamási járás évszázadai. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Torma István. Tamási, 2000.
- PAPP 2002 PAPP SÁNDOR: Egy ismeretlen dél-dunántúli török palánk: Berkigát. In: *Hódoltság 2002*, 129–136.
- PAPP–SUDÁR 2012 PAPP ADRIENN–SUDÁR BALÁZS: Török erődítmények a mai Magyarország területén. 2012. <http://www.torokvarak.hu/> [a megtekintés időpontja: 2012. november 30.]
- PÁLFFY 1999 PÁLFFY GÉZA: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999.
- POLÓNYI 1966 POLÓNYI NÓRA, TÓTH ANDRÁSNÉ: Egy tolnai táj a XVIII. században. (Kísérlet kéziratossá tételünk forrásértékének vizsgálatához). *Értekezések 1964–1965*. Budapest, 1966. 223–282. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, 61. Series Historica, 28.)

- RÓZSÁS 2002 RÓZSÁS MÁRTON: Török kori őrhely Drávatamási határában. In: Hódoltság 2002. 137–142.
- SZAKÁLY 1975 SZAKÁLY FERENC: Források Tolna megye XVI–XVII. századi történetéhez. BÁMÉ 4-5. (1973–1974) 259–295.
- SZAKÁLY 1998 SZAKÁLY FERENC: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525). Szekszárd, 1998.
- SZAKÁLY 2012 SZAKÁLY FERENC: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: Pécs a hódoltság korában. Szerk. Szakály Ferenc–Vonyó József. Pécs, 2012. 17–53.
- Térkép 1776 MOL S 12 Div. XI. No. 0026. [A Kapos Szárazd és Simontornya (Tolna m.) közötti szakaszának vízrajzi térképe] (1776). In: Helytartótanácsi térképek 1735–1875. (A Magyar Országos Levéltár Térképtára, II.) DVD-ROM. Budapest, 2006.
- Térkép 1803 MOL S 16 No. 50., Mappa Oppidi Pinczehely (1803).
- Térkép 1818–1819 MOL S 16 No. 6., Kapos Motsárja Plánuma, melyly annak vizes idő járáskor is Tökélletes kiszáréttását czélozza N. Tolna V. Simontornyától Dombovárig (1818–1819). In: Esterházy térképtár.
- Térkép 1828 MOL S 16 No. 1081., Planum 2-dum continuativae novae assumptionis fluvii Kapos post regulationem in finem metationis inter terrena Praedium Görbö, Beletska, Gyánt et Pinczehely (1828). In: Esterházy térképtár.
- Térkép 1830 MOL S 16 No. 1077., Planum repraesentans defluxum Fluvii Kapos ... inter terrena Possessionis Hidegkut et Praedium Maisa ... (1830). In: Esterházy térképtár.
- Térkép 1838 MOL S 16 No. 8., Kapos Csatornája a' Dombóvári Nagy Hídtól, a' Sió és Kapos egybefolyásáig (B. Terv) (1838). In: Esterházy térképtár.
- TMFN 1981 Tolna megye földrajzi nevei. Szerk. VÉGH JÓZSEF–ÖRDÖG FERENC–PAPP LÁSZLÓ. Budapest, 1981.
- TOLNAI 2012 TOLNAI GERGELY: Palánkvárak Magyarországon. Budapest, 2012.
- TTMT Tanulmányok Tolna megye történetéből
- U. et C. Magyar Országos Levéltár, Urbaria et Conscriptioes [<http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112.htm?v=pdf&a=start>]
- VELICS–KAMMERER 1886–1890 VELICS ANTAL–KAMMERER ERNŐ: Magyarországi török kincstári defterek. I–II. Budapest, 1886–1890.
- WOSINSKY 1896 WOSINSKY MÓR: Tolna vármegye története az őskortól a honfoglalásig. I–II. Budapest, 1896.

**„...ISTEN TUDJA, LESZEN-E EBBŐL A NYAVALYÁBÓL
VALAHA FELVIRRADÁSUNK...”**

**(Terbóts István szádvári tisztartó levelei
Koháry István füleki főkapitánynak 1678-ban)**

A bujdosók 1678. évi nagy nyári támadása feltűnő sikereket eredményezett Felső-Magyarországon. A Teleki Mihály által irányított kurucok és a mellékük csatlakozott lengyel–francia segédcsapatok felvonulásuk során több várat és védett helyet elfoglaltak.¹ A még el nem esett, királyhű várak parancsnokai igyekeztek még jobban megerősíteni a helyőrséget, hogy a várt támadást elhárítsák.

A Torna vármegyében fekvő Szádvár ekkor két főnemesi család birtoktestének központjaként funkcionált. Az egyik földesúr gróf Esterházy Pál, akinek majorságát Terbóts István tisztartó igazgatta, a másik birtokos gróf Csáky Pálné volt - az utóbbi földtulajdonaira szintén saját megbízottja vigyázott. Bár két külön gazdasági egységet irányítottak, mindkét tisztségviselő közös egyetértésben, együtt lakott a vár területén. Az 1678-as kuruc támadás idején a két gazdatiszt a védelem érdekében egy csapatba vonták össze a rendelkezésükre álló földesúri hajdúkat. De m. tisztaban voltak vele, hogy messze nem elég ezek létszáma egy ostrom visszaveréséhez, ezért Terbóts István (aki a levelek alapján mégis egyfajta kimondatlan vezető szerepet játszott Szádvár irányításában) Esterházy Pálhoz fordult, hogy jó lenne, ha az „...*Fülekrül parancsolna vagy huszonöt jó szabad legényeket ide küldeni, mégis nem volna oly periculumban a vár állapotja...*”² A bányavidéki főkapitányi posztot betöltő Esterházy valószínűleg azt javasolta, hogy Terbóts személyesen Koháry Istvánnak, a füleki főkapitánynak írjon, mert a konkrét állapotokat ő tudhatja. A szádvári tisztartó ezt július közepén meg is tette.

Ebben a július 14-i levélben Terbóts 30 füleki szabadhajdú azonnali elküldését kérte Kohárytól. A gazdatiszt ezt rendkívül sürgősnek tartotta, mivel Teleki Mihály már több alkalommal felszólította Szádvár védőit a vár feladására. Ha ezt nem teszik meg, írta, akkor felégetéssel és a helyőrség felkoncolásával (beleértve a hajdúk feleségeit és gyermekeiket is) kell számolniuk. Terbótsék a várat mindenképpen meg szeretnék őrizni, de összesen csak 18 fő alkotja annak véderejét. Július 16-ra vagy 17-re várták a kuruc tábor Szádvár alá érkezését. A vár stratégiai és morális jelentőségéről a következőt írta a tisztartó: „...*Ha Szádvárának segítsége nem leszen, és rebellisek kezébe esik, mindjárt nagyobb erejek lévén, derekas helyek is elcsúsznak utána, aki nem kevés ártalmára fog lenni az országnak, és kárára Őfelségének...*”. Koháry István tehát nagyon nagy szíveséget tenne mind a két földesúrnak birtokaik épségének megtartásához, ugyanakkor a várőrség pusztulását is megakadályozhatná, és nem utolsó sorban az uralkodó szolgálatát is előmozdíthatná a kért 30 szabadhajdú odarendelésével. Terbóts István csupán 1-2 hónap időtartamra kérte át őket, és ígéretet tett bőséges ellátásukra és fizetésükre, mind pénzben, mind bűzában. Úgy vélte, emellett a fülekieknek nagyszerű lehetőségük

1 Erdély története II. 1988. 863–864.; TRÓCSÁNYI 1972. 228–231.; HÓMAN–SZEKFŰ 1929. 358–359.

2 MOL P 125, 4711. tekercs, № 4058., (Esterházy Pál nádor iratai), Terbóts István levele Esterházy Pálnak (Szádvár, 1678. július 3.).

adódhat a zsákmányolásra is, mert a kurucokhoz tartozó kozák és lengyel segédcsoportok egészen kis létszámú rajokban minden nap Szádvár környékén portyáznak és az elhajtott jószággal nehezen mozognak. Ezekben a szabad hajdúk könnyedén rajtaüthetnek.³ Terbóts István még a szendrői német szabadesapatok ezredesét, Franciscus Ferdinand de Märfeldet is megkereste, hogy ő is hasson oda Koháryra a szabadhajdúk elküldésében.⁴ Koháry István ezután hamarosan levelet írt Esterházy Pálnak, amellyel együtt egyszerre küldte fel Terbóts és Märfeld folyamodványait. A füleki főkapitány a levélben megírta a generálisnak, hogy Szádvár mindenáron való megtartását parancsolta meg Terbótsnak, emellett arra intette, hogy a várat más kapitányok rossz példájára ne adja fel a kurucoknak, egyébként sem fenyegeti olyan komolyabb támadás, ami miatt félnie kellene, főleg úgy, hogy Szendrőből minden kétség szerint kapni fog 30 katonát.⁵

Július második felében még rosszabb helyzetbe került Szádvár. Ugyan a kurucok valóban nem ostromolták meg és kétszer is kapott a helyőrség katonai segítséget Szendrőből, a császári katonák viselkedése (akik a csupán egy hétig maradó magyar végváriakat váltották) annyira felháborította a földesúri hajdúkat, hogy azok kettő kivételével átszöktek a Torna várába befészkelődött kurucok közé.⁶ Terbóts mindenképpen magyar gyalogsággal szerette volna ellensúlyozni a császári katonák létszámát és augusztus hónap elején több alkalommal is kérte Koháry Istvánt, hogy a füleki szabadhajdúkat küldje el Szádvárra.⁷ Mivel a szádvári német helyőrség leváltása a hónap végére napirendre került, létfontosságúvá vált a magyar katonaság odaküldése, amellyel Esterházy Pál is tisztában volt. Ráadásul Terbóts István, hol Koháryn keresztül továbbítva a levelet, hol más úton-módon eljuttatva azokat, állandóan könyörgött urának az erősítés érdekében. Ezért írta a generális a következő sorokat a füleki főkapitánynak: „...*ha említett tiszt-tartóm requirálni fogja Kegyelmedet, ne nehezteljen valami húsz avagy huszonöt hajdút odaküldeni, kik az városnak defensiojára lehessenek, rendelve oly tisztviselőt elejbe, az kihez ember bízassék, s kurucokká ne legyenek, mint Csáky Pálné Asszonyom hajdúi...*”⁸ Koháry István körülbelül két hét múlva válaszolt Esterházynak. Kifejtette, hogy nem tartja tanácsosnak, s módját sem látja annak, hogy Szádvárra a füleki helyőrségből katonákat küldjön. Zűrzavaros idők járnak, ő nem lehet biztos abban, hogy leghűségesebbnek hitt emberei is át nem állnak a lázadókhoz, ha alkalmuk adódik arra, vagy netán készletést éreznének, esetleg kényszerítés alá kerülnének. Különben is vannak ott német

3 MOL P 125, 4721. tekercs, № 6535., fol. 1–4., (Esterházy Pál nádor iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. július 14.).

4 MOL P 125, 4720. tekercs, № 6329., (Esterházy Pál nádor iratai), Ferdinand Franciscus de Märfeld levele Koháry Istvánnak (Szendrő, 1678. július 14.): „...*Ante Domini Provisores Szatvarienses cum magna Animi motione heri mihi scripserunt, qualiter Rebelles arcem illam sibi tradi gravissima comminatione expostulent, et quoniam ibidem pro defensione pauci, nostrique Equites et Pedites Hungari propter combustem Civitatem sint sine habitatione, illuc pro auxilio 30 Equites totidem Haidones misi, qui quomodo eo pervenerint, nullam inde adhuc habeo relationem...*”

5 MOL P 125, 4706. tekercs, № 2812., (Esterházy Pál nádor iratai), Koháry István levele Esterházy Pálnak (keltezetlen, de összefüggések alapján 1678. július 14. után kelt Füleken); Ugyanez megtalálható: Merényi 1903. 78–79., XIII. levél.

6 Tornavárat Semsei Pál adta át a kurucoknak, miután a császári helyőrséget kardélre hányatta. Trócsányi 1972. 230.

7 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 229–230., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 1.); MOL C 1302. tekercs, № 16939., (Šabb, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 6.).

8 MOL C 1287. tekercs, № 14285., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Esterházy Pál levele Koháry Istvánnak (Sempte, 1678. augusztus 21.).

katonák, akiknél az általa küldött hajdúk sem volnának jobbak a védelemre, s ha durvák, akkor is megbízhatóbbak.⁹

Terbóts tudomásul vette a visszautasítást, mégis még két alkalommal próbálkozott füleki szabadhajdúk Szádvárra kérésével, de nem helyőrségi kiegészítésként. Először szeptember elején kért 50 embert legalább egy hétre, hogy annyira rájesszenek a tornavári kurucokra, hogy azok feladják a várat.¹⁰ Másodszor pedig akkor fordult Koháry Istvánhoz segítségért, amikor a rebellisek helyőrsége szüretelni kezdte a két szádvári birtokos szőleit. Ekkor Terbóts 60 olyan gyalogot kért rövid időszakra, akik a szőlődézma beszédében karhatalomként állnának a két gazdatiszt mellett. Terbóts a várban adott teljeskörű ellátáson kívül – ugyanúgy, mint júliusi levelében – zsákmányolási lehetőséget is kínált a füleki katonáknak, mivelhogy Tornavár alatt 1500 juhot gyűjtöttek össze a kurucok.¹¹

A Terbóts István által írt levelekben több fő témát lehet elkülöníteni. Az egyik a Torna vármegyébe és a Torna várába beszállsolt kuruc csapatok viselkedése, valamint a vármegyei magisztrátus attitűdje, amelyet a kuruc támadás váltott ki. Tornavárba a kuruc csapatok júliusban költöztek be (azonban nagyon rövid ideig kozák és lengyel segédc csapatok is megfordultak ott!¹²), és első tetteik közé tartozott a környék megsarcoltatása és felpredáltatása. Például augusztus 8-a körül a várbeliek elhajtották Szomolnokról egy Sylvester nevű gazdag ember összes tehenét és juhát, és 25 lovas kuruc 60 zsákmányolt lovat hajtott Rozsnyó felől Tornavárba.¹³ Pár nappal augusztus 15-e előtt a szádvári katonák elfogtak (Torna-)Almás községben három kurucot. A tornavári kuruc várkapitány ekkor ráparancsolt (Torna-)Almás, Körtvélyes és Jablonca lakosaira, hogy menjenek el Szádvárra, és minden energiájukat abba fektessék, hogy az említett három foglyot 16-án kihozzák, mert ha nélkülük térnek vissza, felégeti a falvaikat. Terbóts semmiképpen nem bocsáthatta szabadon a foglyokat, mert azokról már tudomása volt a Felső-Magyarországi Főkapitányságnak, tehát a felelősség mindenképpen őt terhelte volna.¹⁴ Terbóts augusztus 19-i levelében ismét említi a kuruc rabok ügyét. Hangsúlyozza, hogy ami a két magyar tiszttartót illeti, semmiképpen nem fogják szabadon bocsátani a foglyokat, ha pedig a német tiszt akarná sarcért mégis kiengedni őket, akkor pedig ellenszegülnének neki. Terbóts beszámolt arról is, hogy a Torna vármegyei nemesség nagy része (az insurrectiót megtagadva) hazaszökött Teleki Mihály táborából. A tornavári kuruc kapitány emiatt parancsot kapott, hogy fogattassa őket össze, sőt a vármegye magisztrátusát is utasították arra, hogy augusztus 20-ra megyegyűlést hívjon össze, melynek fő témája

9 MOL P 125, 4706. tekercs, № 2767., (Esterházy Pál nádor iratai), Koháry István levele Esterházy Pálnak (Fülek, 1678. szeptember 10.). Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy olykor a német katonák sem voltak megbízhatóak, hiszen pontosan a fizetetlen császári helyőrség volt az, amelyik 1675 tavaszán átadta Szádvárt a Wesselényi Pál vezette kurucoknak. Carlo Strassoldo felső-magyarországi főkapitány csak ősszel tudta visszaszerezni az erősséget. <http://www.szadvar.hu/szadvar/tortenet> (2011. december 19.).

10 MOL C 1299. tekercs, № 16452., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 5.) A szádvári tiszttartó külön kérte Koháryt, hogy a küldött katonák uralkodóhűségéről legyen tanúbizonyság: „...szükséges volna, [hogy] Nagyságod neve alatt levél lenne náluk, nékem szóló, hogy bizonyosabb lehetnék felőlük, és fülekieknek doceálhatnák magokat, mert most másképpen nem mernék nekik hitelt adni, és közikben alámenni bátorságosan...”

11 MOL C 1302. tekercs, № 16941., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 30.).

12 MOL P 125, 4721. tekercs, № 6535., fol. 1–4., (Esterházy Pál nádor iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. július 14.).

13 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 220–222., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 9.).

14 MOL C 1302. tekercs, № 16940., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 15.).

az insurrectio ismételt teljesítése lenne. Terbóts szerint a nemesség nem fog nagy számban megjelenni a gyűlésen, mivel a szendrői és a szádvári német helyőrségek haszonállataik elkobzásával fenyegették meg őket, sőt már el is kezdték egyes helyeken az executiót. A Torna vármegyei kurucok augusztus közepén ideiglenesen visszaszorultak, erre mutat a nemességgel szembeni erélytelenség (utóbbi inkább a császári helyőrségek parancsait és utasításait fogadta el), de erre utal az a tény is, hogy a kurucok legfőbb gócpontja mellől, Tornavárból, a szendrői helyőrség könnyen visszaszerezte azokat a juhokat és teheneket, amelyeket az előbbieket nemrég zsákmányoltak Szomolnokon. Terbóts szerint a kurucok olyan kevesen vannak, hogy nem kizárt, hogy a királyi csapatok létszámfölénye okozta fenyegetettség-érzés miatt is kimenekülnének egy este a várból.¹⁵

Augusztus hónap második felében a Torna vármegyei kurucok helyzete még tovább romlott, ami főleg Teleki Mihály főtáborának visszavonulásával volt összefüggésben.¹⁶ Terbóts levele szerint ugyanis az erdélyi főnemes nemrég értesült bizonyos horvát és német foglyoktól, hogy a közelben táborozó császári főszeregek mindenáron harcba kell bocsátkoznia a rebellesekkel. Teleki azonnal visszavonult Eperjesről Varannóig. A császári ellenakciók nem késtek: Tornavárat augusztus 22-én ostrom alá vette Metternich császári tábornok. Mivel a Ruzskai András és Váradai Lakatos András által vezetett kurucok nem akarták feladni a várat, állandóan kitörésekkel zaklatták az ostromlókat, sőt a végsőkig való kitartásukat demonstrálva, még a vörös zászlót is kitűzték, ezért a tábornok Szendrőből hozatott ágyúkat a módszeres ostrom elkezdéséhez. Terbóts maga akarta azokat a kurucokat megbüntetni, akik Szádvárról szöktek át Tornavárba, de mivel a vár védelme miatt nem mehetett át az ostromlókhoz, hogy személyesen azonosítsa őket, ezért arra kérte Metternich tábornokot, hogy „...*ha conditionaliter lesz is a várnak feladása, azokat Ónagysága mint szavokat félben hagyó hitetleneket, kézhez kéresse...*”.

Terbóts István beszámolt Koháry Istvánnak arról is, hogyan változott meg Torna vármegye élete a kurucok meggyengülésével. Júliusban a lázadók felszólítására insurrectiót rendelt el a vármegye vezetősége az összes nemesnek s az összegyűltek azonnal Teleki Mihály főtáborához csatlakoztak. A magisztrátus (a helyettes alispán, a két szolgabíró és a három esküdt) tagjai felemásan viselkedtek, látszólag nem jelentek meg személyesen a kurucoknál, ám maguk helyett katonának való jobbágyokat fogadtak és küldtek. Alattomoságuk abban is megnyilvánult, hogy a szádvári tisztek többszöri kifejezett kérésére sem voltak hajlandók a lázadók táborából jövő írásos parancsokat hozzájuk eljuttatni. A kurucok melletti insurrectiót elrendelő megyegyűlést is mindig összehívták, de sem Terbóts, sem Csáky Pálné tisztartóij nem kapott meghívót a titkon megtartott ülésekre. A nemesi felkelés iránt negligenseket és vonakodókat bírsággal és birtokaik feldúlásával fenyegették. A vármegyei nemesség amúgy nagy hajlandósággal állt a kurucok közé, mint ahogy Terbóts is megfogalmazta: „...*azt nem mondhatják [ti. a nemesség], hogy a kurucok hajtották volna őket a táborra, magoknak volt soknak kedve az elmenetelre, mert egynéhányan csak magok jószántokbul időnek előtte mentenek el...*”.

Az augusztus közepétől megnyilvánuló időleges kuruc visszavonulás alkalmával a Teleki Mihály táborában levő Torna vármegyei nemesek nagy része azonnal hazajött,

15 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 216–217., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 19.).

16 Teleki Mihály augusztus 13-án azért döntött a visszavonulás mellett, mert Jacob Leslie tábornok Liptószentmiklósról megindult a császári felmentőcsapatokkal, hogy Stefan Wrba (magyarosan Würmb) Lőcsén állomásozó egységeivel egyesüljön, és közösen indítsanak offenzívát a kurucok ellen. TRÓCSÁNYI 1972. 232.

egyesek azonban még mindig maradtak, akiknek nevét Terbóts konkrétan ugyan nem tudta megmondani, de azt biztosan állította, hogy szinte minden faluból voltak ott.¹⁷

Tornavár ostroma nem tartott sokáig, augusztus 29-e környékén már a helyőrség kurucai portyázni indultak és Szádvár alól elhajtották azokat a szarvasmarhákat, amelyeket Terbóts gyűjtetett össze Esterházy Pál birtokáról.¹⁸ Szeptember elején aztán hirtelen megszorodott a kuruc helyőrség létszáma Tornavárban. Terbóts István különböző hírek alapján az ellenség létszámgyarapodásának két okát említette Kohárynak. A tisztartó egyik információja szerint a kurucok azért gyülekeznek, mert vissza akarnak vonulni, készek a várat feladni, és a benne levő összes ingóságot elszállítani. A másik hírforrás szerint a kurucok épp hogy maradni akarnak, hiszen „...*nagy szarvat emeltek...*”, amióta Metternich tábornok abbahagyta az ostromot, most éppen arra készülnek, hogy a Szádvár környéki majorságokból leszüreteljék a szőlőt. Ezt mutatja az is, hogy vadonatúj hordókat szállítottak fel a várba és Terbóts szerint teljesen le is szednek mindent (kihasználva a császári csapatok távollétét), ha 300-an összegyűlnek.¹⁹ A kurucok mellett lengyel segédcsoportok is voltak Tornavárban, szeptember 11-én valamilyen vétkéért lefejeztek egy Szücs Péter nevű szendrői lakost, fiát pedig fogságba vetették. 12-én pedig az egyre sokasodó létszámú helyőrség élelmezési gondjainak enyhítésére a kurucok arra kényszerültek, hogy a hegyeken túlról, Andrassy Miklós birtokairól is juhokat hajtsanak el.²⁰ A szőlőszüretelést pedig valóban elkezdték, 18-án például 30 kuruc talpas ment ki Esterházy Pál birtokára, és puttonyokkal, dézsákkal szállította a termést Tornavárra.²¹ Mivel ezt a szádvári német helyőrség gyakorlatilag nem akadályozta meg, a tornavári kurucok egészen szeptember végéig folyamatosan szüretelték (akár éjszaka is) a két tulajdonos szőlőmajorságait, és azonnal mustot is készítettek belőle. Terbóts István kénytelen volt Koháry Istvánhoz fordulni füleki hajdúk küldéséért, hogy legalább a maradék szőlőt betakarítva a jobbágyssággal, teljesíthesse a szőlődézsma beszédését. A tisztartó az egyre szemtelenebb portyák miatt is panaszkodott Kohárynak: mivel a kurucok (különösen a Szádvárról odapártolt földesúri hajdúk) tudják, hogy a német katonák nem foglalkoznak az üldözéssel, kevés létszámmal és bátran hajtják el a környék labanc urainak állatállományát, például nemrégén csupán négy lovas kuruc rabolta el Csáky Pálné összes juhát és sertését Szádvár falainak közvetlen közeléből, fittyet hányva az öröknek.²²

Koháry István nem küldhetett Fülekről katonákat Szádvárra, és így a bordézsát nem szedhették be a tisztartók. Terbóts hiába irányította magához a majorságok jobbágyait a leszedett szőlővel, a portyázó kurucok annak is egy részét elzsákmányolták tőlük. Az augusztus közepén (Torna-)Almásán elfogott három kuruc október 12-én hajnalban megszökött a német öröktől. A rabokat a „*vártaházban*” tartották, bilincs is volt rajtuk. Sikerült a falba épített vasrács alatt kibontaniuk a falat, és leereszkedniük a várfalon. A várkapuban álló és a falon tartózkodó örök olyan hangosak és figyelmetlenek voltak,

17 Uo. fol. 227–228., Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 24.).

18 MOL C 1299. tekercs, № 16452., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 5.).

19 Uo. № 16453., Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 9.).

20 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 231–232., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 13.). Ez a levél megegyezik MOL C 1299. tekercs, № 16454-gyel.

21 Uo. fol. 218–219., Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 18.).

22 MOL C 1302. tekercs, № 16941., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 30.).

hogy semmit sem hallottak és semmit sem vettek észre a szökés zajaiból.²³ A megszökött három kuruc pár nap múlva felkereste (Torna-)Almás, Körtvélyes és Jablonca falvakat, és megvádolták a lakosságukat, hogy azok segédkeztek a megfogásukban. A kéthónapos fogvatartásukért, a rabságukban rajtuk esett bántalmakért, valamint az elvett fegyvereikért és javaikért 300 forintot követeltek.²⁴ Október folyamán a tornavári kurucok portyáinak az volt a célja, hogy a falvakon még található bort összeszedjék, elfogyasszák (mint ahogy október 22-én tették Szögliget faluban), az uralkodó hűségén megmaradt lakosok összes javait, főleg a pénzt elkobozzák. Terbóts nagyon aggódott a jobbágyság helyzete miatt, mert nemcsak a kurucok szedték el összes terményeiket, hanem a központi kormányzat illetékesei is kíméletlenül behajtották a megszökött járandóságokat, mint korábban.²⁵ A tornavári kurucok emellett még a jobbágyoktól szekerezést és élelemellátást is megkövetelték, így azok Szádvárát kiszolgálni már képtelenek voltak. Éppen ezért remény csillant meg Terbóts előtt, amikor hírért vette annak, miszerint a Szepességben 1500 főnél több császári katona gyűlt össze, hogy Tornavár alá vonuljon. Úgy tudta, állítólag november 4-én meg is kezdik az ostromot, mert Szendrőből arra a napra ágyúkat kértek vontatni a kurucok fészke alá.²⁶ Ám az ostromra nem került sor, „*in suspenso*” maradt, mert Jacob Leslie tábornok inkább Putnok várát akarta visszaszerezni a rebellesektől. A harci cselekményeket illetően Szádvár és Tornavár környékén november elején csakis kisebb rajtaütések történtek, váltakozó eredménnyel. Így például a tornavári kurucok támadtak rá megittasodott horvát katonákra Körtvélyes faluban, kettőt megöltek közülük, két lovukat is megszerezték. Más alkalommal pedig császári lovaskatonák vettek üldözőbe tornaváriakat, akikből hármat fogságba is ejtettek és magukkal is vittek.²⁷

Terbóts István nemcsak a Szádvár és Tornavár közvetlen közelében zajló eseményekről számolt be Koháry Istvánnak, de arra is utasítást kapott Esterházy Páltól, hogy a füleki főkapitányt az általános hírekről is tudósítsa. (Természetesen Terbóts is szinte minden levelében kérte Fülekről a legfontosabb híreket.) A tisztartó által küldött hadijelentések azonban nemcsak Koháryt informálták a katonai helyzetről, hanem azoknak tartalma és másolatai magához Esterházyhoz is eljutottak, mivel a füleki parancsnokság gondoskodott erről.²⁸

Július 14-i levelében Terbóts István arról számolt be, hogy a kurucok elfoglalták Diósgyórt, most éppen Ónodot akarják megszerezni, de terveik szerint Szádvárát is meg akarják ostromolni.²⁹ Egy augusztus eleji levelében az 5-e és 9-e közötti történésekről szá-

23 MOL C 1302. tekeres, № 16944., Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. október 12.).

24 Uo. № 16937., Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. október 18.).

25 Uo. № 16942., Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. október 23.).

26 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 223–226., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. november 3.).

27 MOL C 1302. tekeres, № 16943., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. november 8.).

28 Négy levélről biztosan állítható, hogy mellékletként vagy másolatként Esterházy Pál kezébe kerültek. Kronológiai sorrendben: MOL P 125, 4721. tekeres, № 6535., fol. 1–4., (Esterházy Pál nádor iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. július 14.): ezt eredetiben küldték fel; MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 220–222., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 9.) = MOL P 125, 4721. tekeres, № 6536.; MOL C 1299. tekeres, № 16452., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 5.) = MOL P 125, 4721. tekeres, № 6537.; MOL C 1299. tekeres, № 16453., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 9.) = MOL P 125, 4721. tekeres, № 6538.

29 MOL P 125, 4721. tekeres, № 6535., fol. 1–4., (Esterházy Pál nádor iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. július 14.).

molt be. A Habsburg-ellenes lázadók főtáborát Eperjest ostromolja, egy kisebb része azonban Páter Józsa vezetésével Lőcse felé indult, hogy a császári felmentő sereg útját hátráltassa. A várost a kurucok 8 fontos ágyúkkal lövetik, eddig már nyolc darab gránátot is belőttek, de még eddig nem sok kárt tettek a védművekben. A francia és a lengyel segédc csapatok és a kurucok között nézeteltérés történt, amit Terbóts a következő képpen fogalmazott meg: „...az Lengyel és Francia igen haragusznak a Magyarokra, hogy [ti. Eperjes] megvételeire nem bocsátják, minthogy szabad nyereséget ígértenek nekik. De amazok [ti. a kurucok] szánják az sok odaszorult néppel együtt az kereszténységet, mert ők kíméletlenül és személyválogatás nélkül mindeneket fegyver alá hánynak...”. Olyan hírek is érkeztek Szádvárra, hogy erdélyi és havasalföldi csapatok is érkeznek hamarosan a kurucok támogatására.³⁰ Legközelebbi levelében arról tájékoztatta Koháry Istvánt, hogy a császári felmentő sereg – főleg vérteseiből álló – alakulatai benyomultak Liptó és Szepes vármegyékbe és Eperjes felé tartanak. A kuruc főtáborban éhínség ütötte fel a fejét, ráadásul sok megbetegedés is történt. Teleki Mihály a kisebb portyázó kuruc egységeket visszahívta a főtáborba, valószínűleg az a célja, hogy minden erőt összegyűjtve, csatát vállaljon a császári sereggel, nehogy úgy járjanak, mint 1672 őszén Györkénél.³¹ Ám csatára nem került sor a két fél között, mert a kuruc főtábor (Tőke-)Terebes felé visszavonult.³²

Koháry kérésére a tisztartó az augusztus 24-ei levelében részletesebben leírta a kuruc tábor visszavonulásának körülményeit. A császári túlerő láttán a kikémlelésükre előreküldött Páter Józsa és Thököly Imre csapatai Lubló várától északra átkeltek a hegyeken, hogy visszatérjenek Telekihez. Útközben kilenc császári katonát ejtettek foglyul, akiket azonnal a kuruc fővezér elé vittek kihallgatásra. A rabok elmondták, hogy a császári seregnak azt a parancsot adta az Udvari Haditanács, hogy minden áron kényszerítse ki a csatát, még ha totális vereséget szenved is. Erre a hírre Teleki annyira megijedt, hogy azonnal haditanácsot hívott össze, és még „...azon éjszaka elillantott táborostul, és egész éjjel nagy bolygással...Varannóig szivárgott...”. Itt a főtáborból több kisebb egység levált, és önálló parancsnokság alatt több irányba szétszóródott, és nagyrészt a Tiszántúlra vonult, ugyanakkor sokan (főleg a nemesi felkelők) hazamentek lakóhelyükre. A főtábor ezután vonult a 19-ei levélben is említett (Tőke-)Terebes irányába, majd Ung vármegye felé, hogy a lengyelek és a franciák az ottani hágókon keresztül visszamehessenek Lengyelországba.³³

Terbóts legközelebb szeptember 5-én adott információkat a felső-magyarországi hadi eseményekről. A császári hadsereg Rakamazon állomásozott és a (Nagy-)Károlyhoz visszavonuló kurucokat üldözte. Teleki Mihály otthagya a kuruc főtáborát, és bezárkózott Kővárra. Erdélyből származó hírek alapján a francia és lengyel segédc csapatok „...meghasonlottak volna a magyarságtúl...”, és már régen vissza is mentek volna Lengyelországba, ha abból nekik káruk nem származna.³⁴

30 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 220–222., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 9.).

31 MOL C 1302. tekeres, № 16940., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 15.).

32 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 216–217., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 19.). Teleki Mihály visszavonulásához: Erdély története II. 1988. 864.

33 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 227–228., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 24.).

34 MOL C 1299. tekeres, № 16452., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 5.).

Négy nappal később Terbóts újabb érdekes híreket jutatott el Koháry Istvánnak. A császári sereg Szatmár várához érkezett és továbbra is üldözte a kuruc főerőt, amely „... *imide-amoda elpersett Teleki Mihály Erdélybe bemenetele után...*”. A francia és a lengyel segédcapatok a Lengyelország felé vezető hágóknál tartózkodnak, de még sem nem váltak szét, sem nem szándékoztak átkelni azokon. Páter Józsa a saját embereivel Boldogkő várához ment, hogy a zsákmányolt javait magával vihesse. Azonban üres kézzel kellett távoznia, ugyanis a vár őrsége átállt I. Lipót hűségére, és nem hogy beengedte volna a kuruc vezetőt, de még meg is puskázta.³⁵

Terbóts 13-án azt jelentette a füleki főkapitánynak, hogy a császári főereg a hágók környékén állomásozik, mert hírt kapott arról, hogy az átjáróknál elhelyezkedett segédcapatok Lengyelországból újabb segítséget kapnak. A császári tábornok célja tehát az, hogy megakadályozza az egyesülést. Ám a főereg távollétét kihasználva, a kurucoknak az a csoportja, amely az Alföld északi részére visszavonult, hirtelen megint megjelent Ónod várának környékén. A kuruc parancsnokság Gömör vármegye tisztikarának két parancsot adott ki, egyrészt, hogy megyegyűlésen hirdesse ki a nemesek személy szerinti insurrectióját, valamint hogy a lakosság összes javaival és haszonállataival menjen be a templomok kerítése mögé, mert ha a kuruc katonaság bármit is a házaknál talál, azt azonnal lefoglalja és saját szükségleteire fordítja. Páter Józsa Boldogkő alól Lőcséhez vonult és a város összes szarvasmarháját elkobozta. A városi magisztrátus 1000 tallért kínált fel visszaadásukért, de a papból lett kuruc vezető 2000 tallér alatt hallani sem akart az egyezségről.³⁶

A tisztartó szeptember 18-án megint újabb hírekkel szolgált Kohárynak. Ezek szerint Thököly Imre északi irányba haladva benyomult Szepes vármegyébe a rendelkezésére álló kuruc csapatokkal.³⁷ Az ifjú vezér fogolyként magával vitte Rozsnyó mezőváros bíráját az apjával együtt, mert a mezőváros lakosságát okolta azért, hogy egyrészt emberét, Harsányi Györgyöt végváriak támadták meg prédaszerző körútján, másrészt, mert nemrég az utcán rálóttek egy kurucra és meg is sebesítették. Gömör vármegye Dobos Márton és Istvánffy Mátyás követeket küldte Thökölyhez, hogy tárgyalás útján a két nemest kiszabadíthassa. A vármegye 1000 tallért ajánlott fel azért, hogy a personalis insurrectiót elkerülhesse, de Borsod vármegye is hasonlóképpen próbálta a mentességet megszerezni. Úgy tűnik, hogy a pénzfizetéssel valóban mentesülhetnek a hadba szállás alól, mivel a kuruc vezetőség szerint éppen elég harcos van már a két vármegyéből a soraik között. A súlyos kilengésekből azonban bőven volt része a két vármegyének, hiszen a kurucok közül többen „...*a fejezéppel rútol bántak...*”, sokszor annyira, hogy némelyek belehaltak a megerőszkolásba. Páter Józsa szeptember 17-én 350 lovassal Rozsnyóra érkezett, szőlőt szüreteltetett Esterházy Pál (torna-)almási birtokáról, majd azonnal Thököly Imre után indult, mint ahogy 18-án Petneházy Dávid lovassága is. A hírek szerint mindhárman Szepesből Trencsén vármegye felé mennek, hogy az ottani nemességet is insurrectióra kényszerítsék, azután visszatérjenek és a lengyel segédcapatokkal Lublónál egyesülve, ismét déli irányba forduljanak. Ónodtól nem messzire nagyszámú kuruc talpas gyülekezik, de még nem tudni, hogy mi lesz a céljuk. Terbóts a császári seregről nem rendelkezett információval.³⁸

35 MOL C 1299. tekeres, № 16453., Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 9.).

36 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 231–232., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 13.).

37 Thököly Imre 1678. őszi hadjáratáról. TRÓCSÁNYI 1972. 236–241., HÓMAN–SZEKFŰ 1929. 359.

38 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 218–219., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 18.).

Az általános hadi helyzetről legközelebb október 12-i keltezéssel érkezett Koháry Istvánhoz levél Szádvárról. Ebben Terbóts arra kérte, hogy informálja őt a valóságról: Thököly Imre tényleg Esterházy Pál fogságában van-e? Ugyanis mostanában ez a hír kapott szárnyra Szádvár környékén.³⁹ Október 18-án Terbóts István tudatta Koháryval, hogy Torna vármegyén keresztül minden nap nagyszámú kuruc vonul nyugat felé, Besztercebányához, sőt arról is nyíltan beszélnek az emberek, hogy Zólyomot és több bányavárost Thököly Imre mindenestül elfoglalta. Ugyanakkor Terbóts hozzátette, hogy ezekről a hírekről talán Kohárynak több tudomása és ismerete van, lévén közelebb az adott helyekhez.⁴⁰ November 3-án a szádvári tisztartó a következő híreket küldte el Kohárynak: Papp Izrael, Bakos Gergely és Semsey Pál október 30-án és 31-én a Görgő-völgyön keresztül, Rozsnyóbánya irányába tartott körülbelül 450 gyalogossal és 100 lovasal, hogy Thököly Imre és Cristoph d' Alendy de Boham ezredes serege után igyekezzenek. Ez a kisebb csapattest november 1-jén már Csetneken állomásozott. Egy másik, kisebb kuruc egység (körülbelül 100 gyalogos és 100 lovas) Putnok irányába való mozgásáról is beszámolt Terbóts. Ez szintén Thököly Imre és a segédcapatok után sietett, és előreláthatólag Rimaráhó táján fognak egyesülni a Papp–Bakos–Semsey által vezetett egységgel.⁴¹ November 8-án Terbóts azt írta a főkapitánynak, hogy Jacob Leslie tábornok Aggteleken éjszakázott 7-éről 8-ára virradóra; a társaságában tartózkodik Barkóczy István is. A császári tábor Szendrő felé indult, és valószínűleg Putnok felé fogja folytatni a felvonulását.⁴²

A Terbóts által írt levelekből nagyszerűen kiviláglik Szádvár belső élete is az 1678-as év második felében. A helyőrség állandóan változott, legelőször a várbeli hajdúkat fegyverezték fel a tisztartók, de mivel létszámuk igencsak kevésnek bizonyult egy esetleges ostrom elhárítására, a szendrői és a füleki helyőrséghez fordultak segítségért, amint azt már korábban részleteztem. Július hónapban Szendrőről valóban érkeztek magyar gyalogosok és lovasok, de ezek csupán rövid időre, egy hétre maradhattak. Helyettük egy 36 fős császári gyalogosegységet küldött Szádvárra a szendrői „*Commendant*”, mégpedig a Felső-Magyarországi Főkapitányság tudta nélkül. A német helyőrség visszaéléseivel és erőszakoskodásával szinte új korszak kezdődött meg Szádvár korábbi lakóinak életében.

A 36 fős alakulat hadnagya még be sem rendezkedett, de már azonnal parancsolgatni is kezdett, és önhatalmúlag rendelkezett a földesurak javaival: „...*Már az Úr [Esterházy Pál] majorság-marháit magok autoritásával akaratom ellen kedvekre vágják, ellenek nem állhatok. Magamat veréssel, vassal és tömlőccel fenyegetnek, hogy commissio nélkül pro voto minden kívánságuknak nem akarok eleget tennem, és a borban őket akarójok szerint nem fűröszthetem...*”. Még a nagy értéknek számító borokat tároló pince kulcsát is el akarta venni a hadnagy. Terbóts panaszkodhatott rájuk Szendrőn, mert hamarosan parancs érkezett onnan, hogy a katonák ne merjenek erőn felül követelni a szádváriak javaiból, hanem az ellátásukat oldják meg a saját zsoldjukból. De a németek nem akartak felhagyni a cselekedeteikkel, sőt viselkedésük annyira felháborította a magyar helyőrség

39 MOL C 1302. tekercs, № 16944., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. október 12.)

40 Uo. № 16937., Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. október 18.).

41 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 223–226., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. november 3.).

42 MOL C 1302. tekercs, № 16943., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. november 8.).

tagjait, hogy (mint erről már szó esett) tizenheten, minden korábbi esküjüket felrúgva deztartáltak, és átálltak a Tornavárba befészkelődött kurucokhoz.⁴³

Augusztus 5-én éjszaka az egyik császári tizedes felzavarta az éppen alváshoz készülődő Terbótsot, hogy azonnal adjon bort a német katonáknak. A tisztartó erre nem volt hajlandó, mire a tizedes üvöltözni kezdett vele, és a „*sütőházból*”, több közlegényt maga mellé véve, kikergette a Csáky Pálnéhoz tartozó, ott szorgoskodó asszonyokat és szolgákat, akik éppen a nekik adandó kenyereket szedték ki, és erővel elvitette a még forró élelmiszereket. Még azon az éjszakán feltörték Esterházy Pál pincéjét is, és szörnyű pazarlással bánva a borral, holtrészegre itták magukat. A németek általi tékozlás annyira felzaklatta Terbóts Istvánt, hogy komolyan fontolgatni kezdte a tisztartóságról való lemondását, hiszen pár nap alatt olyan károk és hiányok keletkeztek az általa felügyelt javakban, melyekkel nem tudott semmiféleképpen elszámolni. Szerinte egyetlen megoldás az lenne, ha Esterházy Pál értesülést kapna akár általa, akár Koháry által, hogy a felsőmagyarországi főkapitány tudta nélkül odatelepitett németek micsoda visszaéléseket követnek el. Vagy vegyék el a mostaniakat innen, vagy küldjenek magyar erőket, akik szívükön viselik nemzettársaik érdekeit, és nem használják ki őket.⁴⁴

A szendrői német csapatok parancsnoka, Märfeld, augusztus 7-e körül (Terbóts újabb panaszainak megérkezése után) megbüntette a visszaéléssel vádolt tisztet, főleg azt, amelyik „*garázdás lévén*”, minden éjjel bor után kajtatott, házról házra járt, és ha kapott italt, ha nem, mindenképpen csúnyán összekülönbözött a lakosokkal, felbolygatva a csendrendeletet. Märfeld szigorúan megparancsolta a helyőrség minden tagjának, hogy ezentúl csak a saját zsoldjukból és a szádváriak által adott étellemmel gazdálkodjanak. Pár napja tehát megszűntek a kilengések – adta tudtul örömmel Terbóts a füleki főkapitánynak.⁴⁵

A békesség azonban nem tartott egy hétnél tovább. A hadnagy ugyanis nem akarta beengedni a várba a környező települések falubíróit, akiknek gazdasági jelentést kellett tenniük a tisztartóknak. Csáky Pálné felügyelője a tudtára adta a német tisztnek ezt, de az ragaszkodott ahhoz, hogy a falusiak be ne léphessenek a vár területére, és az sem érdekelte, hogy ezzel károkat okoz a földbirtokosoknak. A vita eldurvult, és a végén a hadnagy elvette a vár kulcsait Csáky Pálné tisztartójától (talán Terbóts adta át neki, jelképesen, hogy nem vállalja a felelősséget?). Terbóts tisztában volt vele, hogy a német helyőrség tagjainak leváltása ezek után hamar napirendre kerül, de tudta, amíg ez meg nem történik, addig még sok galiba okozói lesznek, mert hirtelen felbátorodtak, lévén náluk a kulcsosomó, mivelhogy így minden gazdasági helyiségbe bejuthatnak.⁴⁶

A német hadnagy még valamikor július–augusztus fordulóján „...*tömlőccel, vassal és veréssel fenyegetőzván...*”, megtiltotta Terbótsnak, hogy az Esterházy Pál majorságai-ból összeterelet szarvasmarhákat a tisztartó a kurucok portyázásai miatt nagyobb biztonságot jelentő Véglesre küldhesse. Az állatokat kénytelen volt a várfalak tövében tartani egészen augusztus legvégéig, amikor a kurucok tényleg elzsákmányolták az összeset. Az Esterházy Pálnak okozott kár Terbóts szerint egyedül a német hadnagy ostoba rendelkezésének volt tulajdonítható. Szeptember 4-én Szendrőből Szádvárra érkezett Aragon,

43 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 229–230., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 1.).

44 MOL C 1302. tekeres, № 16939., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 6.).

45 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 220–222., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 9.).

46 MOL C 1302. tekeres, № 16940., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 15.).

Märfeld ezredes helyettese, egy kapitány kíséretében, hogy kivizsgálja az augusztusi számonkérés után történt visszaéléseket. A vizsgálat után Aragon csupán ugyanazt hagyta meg a hadnagynak és a beosztottjainak, mint amit azelőtt is instrukcióba kaptak: a megélhetésüket a zsoldjukból fedezzék, egyék a számukra rendelt kosztot, és a szádvári földesurak jövedelmeihez és terményeihez semmiképpen ne nyúljanak.⁴⁷

A németek azonban pár nap múlva már semmibe vették Aragon parancsát. Öntörvényesen otthagyták a nekik rendelt szállást, és beköltöztek Esterházy Pál palotájába. A gróf feltört pincéjéből felhozott legjobb minőségű bort felháborítóan pazarolták, például szeptember 12-ről 13-ra forduló éjszaka fél hordóval fogyasztottak el. Rendszeresen olyan hangoskodást csaptak, hogy a palota szolgálati lakásában lakó Terbóts István napok óta nem tudott aludni tőlük. Az okozott károk között a tisztartó azt is súlyosnak tartotta, hogy a németek szórakozásból belelövöldöztek a palota falába. Terbóts kiemelte, hogy óriási veszélyeknek teszi ki magát azzal, hogy Esterházyt szolgálja, sokat kell túrnie az iránta való tiszteletből, főleg azt is, hogy a saját vagyonához is hozzányúltak a császári gyalogosok: „...*Jó lélekkel írom Nagyságodnak, ha más száz aranyat is fizetne esztendeig, ilyen bús, galibás és veszedelmes szolgálatot fel nem vállalnék, akit a Kegyelmes Úr Önagysága kegyelmességéért csendes tőrrel kellett szennyvednem. Ami kevés élésre való majorságockám volt, azokat szemem láttára ölték és elfogyatták, végtére mindenemből kimelleyesztenek...*”. Terbóts már írt Szendrőbe, hogy cseréljék le a mostani német helyőrséget, mely „...*sine commissione Generalatus...*” tartózkodik itt, és magyar végváriakat helyezzenek ide. Märfeld már megbánta, hogy német helyőrséget rendelt oda, és ígéretet tett a mielőbbi leváltásukra. De ezt addig nem teheti meg, ameddig a másik helyőrség számára készen nem áll a terep. Másik probléma, hogy közeli leváltásukat hallva, a szádvári németek még pimaszabbak lettek, és olyan kijelentéseket tettek, hogy ők addig innen el nem mennek, amíg a Felső-Magyarországi Főkapitányságtól erre „*revocatio*” nem érkezik. Terbóts tehát arra kérte Koháry Istvánt, hogy mielőbb írjon Märfeldnek és a szendrői magyar kapitánynak, hogy igyekezzenek lehetőség szerint a németeket leváltani és helyükbe magyarokat rakni, mert amíg a helyőrségcsere meg nem történik, addig rengeteg káreset fog meg történni.⁴⁸

A tisztartó következő leveléből kiderült, hogy a németek szándékosan követték el a visszaéléseiket, mégpedig azért, hogy visszakerülhessenek eredeti szolgálati helyükre: „...*Ezek a németek az sok rendbéli alkalmatlankodásokkal nem egyebet intendálnak, hanem hogy valami medium által az Úr Önagysága [Esterházy Pál] Generálátusnál [Felső-Magyarországi Főkapitányság] való instantiájából mind revocáltassanak a regimenekhez, kinek Ecsedben, kinek Szakmárott, kinek Ónodban és Kállóban lévén feleségeik, azokhoz veszett az eszek. Kiváltképpen ez a Commendant, [aki] csak tavaly házasodván, még mindig a feleségén töpreng, hogy régtől fogva nem láthatta, embert sem küldhet levelével hozzá Ecsedbe...*” Terbóts beszámolt arról, hogy a mostani „mániájuk” az, hogy már szeptember közepén keményen fűteni kezdtek, és állandóan tüzelőszállítást követeltek meg a falusiaktól. Mikor Koháry a második, 18-án megérkező levelében közölte vele, hogy megírta Märfeldnek a katonák kilengéseit, azt Terbóts nagyon helyén-

47 MOL C 1299. tekerics, № 16452., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 5.).

48 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 231–232., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 13.).

valónak tekintette.⁴⁹ A német helyőrség általában benn tartózkodott a várban, ott élőködött, és még a szádvári jószágokat elzsákmányoló kurucok üldözésére sem mozdult meg, ami szintén rossz pontnak számított Terbóts előtt.⁵⁰

A szádvári német helyőrséget október 11-én váltották le, ám a helyükre ismét csak császáriak kerültek. A Strassoldo-ezredből származó 50 muskétás már az első éjszaka kárt okozott – ha indirekt módon is: a várfalakra állított őrség tagjai olyan hangosan beszélgettek, hogy 12-én hajnalban a két hónapja a várban tartott kuruc foglyok megszöktek, kihasználva a muskétások figyelmetlenségét.⁵¹ Az új német helyőrség azonban szintén visszaéléseket követett el. Például a katonák parancsnoka, „...*a felt Babel* [feldwebel = őrmester] *szabad asztalt hatalmasul praetendálván rajtunk, magának, feleségének, három gyermekének és szolgálójának /: aki még Szádvárában sohasem usuáltatott /: mindketteinket rútul elszidalmazott, és /: salvo honore /: hunczfutozott, azon kívül rebelligszett, veréssel és koszperddel fenyegetőzván ellenünk...*”. A Hans Letsnik nevű őrmester („*Laib Compániájából*”) további követelése közé tartozott, hogy Terbóts és a másik tisztartó lássák el őket tizenhat kemencéhez, a maga tűzhelyéhez és a vártán tartózkodó örök fűtéséhez elegendő tüzelővel. Ezzel új szokást akart rájuk erőszakolni, mert eddig a két földesúr csak a vártahely és a parancsnok tüzelőellátását szabta meg nekik; ennek alapján az őrhely kapott egy hétre 3 szekérrel, a helyőrség vezetője pedig 2 szekérrel. A katonák eddig a saját szállásuk fűtésére maguk hordták fel a fát a hátukon az erdőből. Most pedig az őrmester a jobbágyokat akarta befogni az egész német helyőrség részére történő általános tüzelőszállításra, amelynek teljesítése teljes képtelenség a majorságok egyre inkább csökkenő kapacitása miatt. Viszont ezzel a németek nem törődtek, nekik meleg kellett, és ezért már néhány faépületet le is bontottak a vár területén, hogy azzal fűtsenek.

Terbóts arról is beszámolt Kohárynak, hogy a régebbi helyőrség hadnagya a Szádváron való tartózkodása idején összesen ötször törette fel Esterházy Pál pincéjét, nagymeny-nységű bort itatott meg a katonáival, sőt október 10-ről 11-re virradóra a birtokosok szarvasmarháiból egyet-egyet kiválasztott, feltereltette a várba, ott levágatta azokat és a nyers húst magával vitte. Azzal is kárt okozott a várnak, hogy az elmenetele előtt nem sokkal a neki szükséges vasszerszámoknak, szálfegyvereknek és a tarackok karbantartásához szükséges eszközöknek nagy részét kihordatta a raktárból, és szekerre pakoltatva, szintén magával vitte. A hadnagy még most is bosszút akart állni Terbótson a feljelentésekért, hiszen levelet küldött az új helyőrség parancsnokának, melyben megpróbálta befeketíteni a tisztartót az őrmester előtt. Terbóts István arra kérte Koháry Istvánt, hogy amint lehetséges, legyen szíves mielőbb írni Esterházy Pálnak, mert a mostani német helyőrség ugyanolyan komisznak bizonyult, mint az előző volt, és nagyon elkelve a hathatós közbenjárása az Udvari Haditanácsnál. Terbóts már értesítette Märfeldet, hogy ez a garnizon sem különb az előzőnél, de keserűen állapította meg, hogy a „...*Szendrei Commendantnak haszontalan írni felőle, mert semmi satisfactio nem telik onnét, egyéb az puszta ajánlásnál, aki csak szép szó...*”.⁵²

Sőt, Märfeld pár nap múlva arra utasította a két szádvári tisztartót, hogy lizsttel lássák el az odahelyezett németeket. Az élelmiszert tehát nyugta ellenében feltétlen bocsás-

49 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 218–219., Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 18.).

50 MOL C 1302. tekeres, № 16941., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 30.).

51 Uo. № 16944., Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. október 12.).

52 MOL C 1302. tekeres, № 16937., Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. október 18.).

sák a katonák rendelkezésére, majd a hadi számvevőség kifizeti a földesuraknak az elfogyasztott mennyiség árát. Terbóts és a másik gazdatiszt nem bíztak abban, hogy erre valamikor is sor kerül, és végső soron a két tulajdonos látná kárát, akik a liszt árát az ő járandóságukból vonná le. Tehát a két gazdatiszt úgy döntött, hogy csakis akkor fognak hozzányúlni a terményekhez, ha mind Esterházy Páltól, mind Csáky Pálnétól engedélyt kapnak a kiosztásra, tehát negligálni fogják a szendrői parancsnok követelését.

A Szádvárra beszállásolt császári különítmény parancsnoka nem hagyott fel az erőszakos viselkedésével, sőt egyre agresszívabb lett: „...*A német tiszt garázda, kötődő, absolute megkívánja a szabad asztalt, rútul becstelenít és szidalmaz bennünket... Szörnyűképpen fenyegetőzik mind a ketteink ellen, hogy kezünket-lábunkat összeköttetésén, kivettet a bástyán, ha kívánságának mindenben eleget nem teszünk...*”. Ezen kívül a hátuk mögött leveleket is írt ellenük Szendrőre és Kassára, hogy megtagadják az ellátást tőle és a katonáitól.⁵³ Még arra is képes volt, hogy november 6-án Terbóts Istvánt házi őrizetbe vegye, és őrt állítson lakásának ajtaja elé, arra hivatkozva, hogy megtagadja az ellátásukat. Aztán mégis megijedt, hogy koholt és légből kapott vádjait valójában nem is tudja megindokolni (mivelhogy tette nagy visszatetszést és felzúdulást keltett), és 8-án feloldotta a tisztartó őrizetét, csupáncsak azt követelve meg, hogy Terbóts kérjen tőle bocsánatot. Erre azonban a gazdatiszt nem volt hajlandó, főleg azért, mert nem is tartotta magát semmiben vétkesnek.⁵⁴

A Terbóts István által írt levelek Szádvár gazdasági életének nehézségeit is bemutatják, amelyeknek célja Esterházy Pál informálása volt – Koháry Istvánon keresztül. Terbóts a legfontosabb közlendőnek azt tartotta, hogy a majorság jövedelmei alaposan megcsappantak, hiszen mind a kurucok a szüntelen portyázásaikkal, mind a német helyőrség tagjai nemtörődomségükkel, telhetetlenségükkel és haszontalan pazarlásaikkal alaposan felérték azokat. Emellett a haszonállatok nagy része elpusztult egy veszedelmes kór miatt, emiatt gyakorlatilag 4 szarvasmarha maradt meg csak, Terbóts tehát vetetni sem tudott, ráadásul ennek a négy állatnak gazdáit a tornavári kurucok állandóan szállítási kötelezettségre kényszerítették. Nem is beszélve arról, hogy a szendrői és a szádvári császári katonaság is ugyanezeket a barmokat vette igénybe a saját szállításaihoz, sőt az is előfordulhatott, hogy a Felső-Magyarországi Főkapitányság is parancsba adhatta a magisztrátusnak, hogy a vármegyék falvainak lakossága gondoskodjon a tábori seregek szekerezéséről. Így nemcsak a mezőgazdasági munkára nem jutott idő, de mind a jobbágyok teljesítőképessége, mind a munkaeszközök léte veszélybe került a több oldalról jövő követelések miatt. A Szádvárhoz tartozó falvak lakossága tehát minden tekintetben tökéletesen kimerült és elhasználódott – számolt be Terbóts István a füleki főkapitánynak több levelében is.⁵⁵

A levelek között privát kérések is előfordultak. Terbóts Istvánnak a sógora, Laczkovics István, Füleken lakott, ahol Tassy Mihály Heves és Külső-Szolnok vármegyei alispánnak volt az írnoke. Laczkovics elvitte magával Terbóts kislányát Fülekre, ugyanakkor

53 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 223–226., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. november 3.).

54 MOL C 1302. tekercs, № 16943., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. november 8.).

55 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 218–219., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 18.); MOL C 1302. tekercs, № 16937., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. október 18.) és № 16942., Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. október 23.); MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 223–226., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. november 3.).

Szádváron hagyta a saját csecsemő kisfiát. Mivel nagyon aggódott lánygyermekének állapotára miatt (lévén pestis Füle környékén, olyan hírt kapott, hogy nagyon beteg), Terbóts augusztus 24-én arra kérte Koháry Istvánt, hogy amennyiben lehetséges, akkor adja át Laczkovicsnak azt a privát levelet, amelyet a hivatalos postával együtt elküld, és ha az írnok is kívánna valamit írni, akkor szíveskedjen azt hozzá elküldeni.⁵⁶ Terbóts azonban nem kapott választ a sógorától, ezért a szeptember 9-i levelében taktikát változtatott, a most küldendő levelét Tassy Mihály alispánhoz kellene eljuttatni, hiszen ő Laczkovics munkaadója, sőt a két ember háza is nagyon közel található egymáshoz. Fontos lenne mindenképpen, mert Terbóts mindenképpen meg akart bizonyosodni arról, hogy a kislánya meggyógyult-e vagy már meghalt.⁵⁷ Laczkovics erre a levélre már válaszolt, és a sógorától pestis elleni gyógyszert kért. Terbóts „*angelicá*”-t [angyalgyökeret, vagyis az *Archangelica officinalis* nevű gyógynövény⁵⁸ gyökerét] küldött neki használati útmutatóval együtt, sőt pontos leírást adott arról, hol lehet fellelni és felismerni ezt a növényt. A kislány állapotára nem derül fény.⁵⁹

Ha a rendelkezésre álló levelek keltezéseit vizsgáljuk, akkor világosan látszik, hogy Terbóts István és Koháry István között rendszeres és kölcsönös levelezés folyt.

Koháry István által írt levél dátuma	Szádvárra érkezés dátuma	Terbóts István válaszlevelének dátuma
nincsen adat	nincsen adat	augusztus 1.
augusztus 3.	augusztus 5.	augusztus 6.
augusztus 8.	augusztus 9.	augusztus 9.
augusztus 12.	nincsen adat	augusztus 15.
augusztus 17.	augusztus 19.	augusztus 19.
augusztus 21.	augusztus 24.	augusztus 24.
szeptember 3.	szeptember 5.	szeptember 5.
szeptember 7.	szeptember 9.?	szeptember 9.
nincsen adat	szeptember 13.	szeptember 13.
nincsen adat	szeptember 18. (aznap két levél érkezett Kohárytól)	szeptember 18.
nincsen adat	nincsen adat	szeptember 30.
nincsen adat	október 12.	október 12.
október 15.	október 18.	október 18.
október 20.	nincsen adat	október 23.
október 31-e előtt	október 31.	november 3. (az október 31-i válaszlevelet a kurucok elfogták)
november 6.	november 8.?	november 8.

Hiányt csupán augusztus végén–szeptember elején, szeptember második felében, október első felében, valamint október–november fordulóján lehet találni. Látva az állandó

56 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 227–228., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 24.).

57 MOL C 1299. tekeres, № 16453., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 9.).

58 Révai Nagy Lexikona 1989. 614.

59 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 218–219., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. szeptember 18.).

levelezési tendenciát, minden jel egyértelműen arra utal, hogy a hiányzó iratok a kurucok kezébe kerültek. Terbóts maga is írta augusztus 1-jén, hogy szinte minden elküldött levelét „*intercipiálják*” az ellenség mindenütt jelenlevő katonái.⁶⁰ Két alkalommal pedig a szádvári tisztartó egészen biztos lehetett, hogy a levele valóban a kurucok kezébe került. Az egyik ilyen eset október végén történt. Terbóts István október 31-én megkapta Koháry üzenetét egy Vas János nevű tornallyai lakostól, és még aznap megírta a válaszlevelét, amelyet szintén az alkalmi postásnak kellett visszavinnie Fülekre. Csakhogy Vas Jánost Aggtelek mellett a putnoki helyőrség kurucok elkapták, bevitték a várba, és fővesztéssel fenyegetve őt, elvették tőle a levelet, és alig-alig tudott megszabadulni a karmaikból. November 3-án került csak vissza Szádvárra, és így Terbótsnak újra le kellett írnia a 31-ei levél tartalmát.⁶¹

A másik teljes bizonyossággal történő levélelfogás október 12-e előtt történt. Terbóts István ebben a hónapban több alkalommal is küldött Koháry Istvánnak almával és körtével teli tarisznyákat, hogy a levelek mellett még ilyen értékes, ritkaságszámba menő gyümölcsökkel is kedveskedhessen a főkapitánynak (a tisztartó elmondása szerint a szádvári majorságokban rossz termést adott az 1678-as nyár). Az első küldeményt szállító parasztembert azonban a „*putnoki flistæusok*” megállították, bevitték a várba, elvették tőle mind a Kohárynak írt levelet, mind a gyümölcsös tarisznyákat, majd a küldöncöt többször is megverték, és csak úgy engedték el.⁶² Terbóts azonnal összeállított egy újabb gyümölcsös küldeményt, de ez a második próbálkozása sem járt sikerrel: az almát és körtét szállító sajógömöri jobbágy helyett egy másik földije érkezett meg hozzá Koháry levelével és az üres tarisznyával, a főkapitány pedig azt írta neki, hogy most sem kapta meg az általa küldött gyümölcsöket.⁶³ Harmadszorra azonban már sikerült eljuttatni a gyümölcsöket Szádvárról Fülekre. Terbóts ígért további alma- és körtéküldeményeket is, mivel jó esélyt látott arra, hogy a hidegebb idő elérkezteével a kurucok egyre kevesebbet fognak az utakon járkalni: „...*azon munkálkodom, hogy...magam bizonyos emberétül elküldhessem [a gyümölcsöket] lóháton. Talán egy kevésbé azonban szűnik az sok csavargóknak fel s-alá való járása, kiváltképpen már hidegebbre fordulván az idő, és bátrabban elviheti az ember...*”⁶⁴

Összefoglalás

A Torna vármegyében fekvő Szádvár hatalmas veszélybe került, amikor 1678 nyarán a kuruc támadások miatt a környék nagyobb várai sorra elesetek. A rebellis csapatok portyázása mindennapos volt a környéken, és a vár átadását is követelték. Szádváron akkoriban két birtokos osztozott, Esterházy Pál és Csáky Pálné. A tisztartóik feladta

60 MOL P 2257, № 667. egység, 7. tétel, B, fol. 229–230., (Koháry II. István iratai), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. augusztus 1.).

61 Uo. fol. 223–226., Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. november 3.).

62 MOL C 1302. tekercs, № 16944., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. október 12.).

63 Uo. № 16937., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. október 18.).

64 Uo. № 16942., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Terbóts István levele Koháry Istvánnak (Szádvár, 1678. október 23.). November 3-án a tisztartó megismételte a gyümölcsküldésre vonatkozó ígérteét: „...*Semmi oly gratificatioval most nem lehetek Nagyságodnak, mert intercipiálnák a Tolvajok. Ha valamentére szűnhetnek a sok Csavargóknak fel és alá való lézengési, azon leszek, kész tehetségem szerint valami szép gyümölcsöt küldhessek Nagyságodnak...*”.

volt, hogy a védelmet összefogják és megszervezzék, és ebben csakis a földesúri hajdúkra számíthattak. Terbóts István (az Esterházy Pál által birtokolt részek jószágigazgatója) urához fordult segítségért, mivel látta, hogy csekély létszámú helyőrségével semmiképpen nem tudja megvédeni a várat. Esterházy Pál javaslatára a tisztartó Koháry István füleki főkapitánynak írt levelet, hogy 25-30 fős segítséget kérjen a helyőrség megerősítéséhez. Terbóts több alkalommal fordult Koháryhoz levélben a szabad hajdúk elküldésének ügyében, de a füleki főkapitány nem teljesíthette kérését, mert maga is nehézségekkel küszködött. Ezért Terbóts István Szendrő parancsnokát kereste meg. Kapott is ugyan onnan magyar végváriakat, de csak egy hétre, utána azonban német katonaságot rendeltek Szádvárra. A németek súlyos visszaéléseket követtek el Szádváron. Nem elégedtek meg a kijelölt ellátással, hanem még többet követeltek meg a tisztartóktól, és ha lehetőségük volt, akkor erővel elvették, amit akartak, és feleslegesen és haszontalanul tékoztatták a javakat. Felelőtlen és pökhendi viselkedésük miatt a magyar földesúri hajdúk dezertáltak Tornavárba, ahol kuruccá lettek. Bár több alkalommal is személyes ellenőrzést tartott a szendrői parancsnokság, a német katonák nem hagyták abba kilengéseiket. Azonban nem igaz az az állítás, hogy a magyar helyőrség Thököly közeledtének hírére felkoncolta volna a német helyőrséget.⁶⁵

Leveleiben Terbóts István Szádvár környékének eseményeit is rendszeresen vázolta fel Koháry István előtt, így a Tornavárba betelepedett kurucok mindennapi portyázásait és a jobbágyságra kivetett adóit; a Torna vármegyei magisztrátus és a nemesség változó viselkedését Teleki Mihály hadjáratának sikerei és kudarcai idején. Megemlítette a gazdasági élet hanyatlását is, amelyet a hol kuruc, hol császári katonák önkényes követelései okoztak és amelyek lehetetlenné tették a földesúri szolgáltatások pontos és maradéktalan teljesítését.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Magyar Országos Levéltár (Budapest):

C 1287., C 1299., C 1302. telercek (Štatny Archiv v Banskej Bistryci (ŠABB) anyaga), Koháry-család levéltára, Pars V.

P 125, 4706., 4711., 4720. és 4721. telercek (Esterházy Pál nádor iratai)

P 2257, № 667. egység, 7. tétel, (Koháry II. István iratai)

Révai Nagy Lexikona, I. kötet (A–Arany). Az 1911. évi kiadás reprintje. Budapest, 1989. Erdély története. II. (1606–1830). Szerk. MAKKAI LÁSZLÓ–SZÁSZ ZOLTÁN. Budapest, 1988. (harmadik kiadás)

TRÓCSÁNYI ZSOLT: Teleki Mihály (Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig). Budapest, 1972.

HÓMAN BÁLINT–SZEKŰ GYULA: Magyar történet. V. (A tizenhetedik század). Írta: Szekfü Gyula. Budapest, 1929.

MERÉNYI LAJOS: Koháry István levelei Eszterházy Pál nádorhoz, 1670–1682. *Magyar Történelmi Tár*, 4. (1903) 1. sz.

65 BOROVSKY SÁMUEL: Magyarország vármegyéi és városai (Abaúj–Torna vármegye és Kassa), CD-ROM, Arcanum, 522.

KÖNYVISMERTETÉSEK

VÁRAK NYOMÁBAN

Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére

Szerkesztette:

Terei György–Kovács Gyöngyi–Domokos György–Miklós Zsuzsa–Mordovin Maxim

Kiadja a Castrum Bene Egyesület és a Civertan Grafikai Stúdió

Budapest, 2011., 330 oldal

Az alábbiakban két unortodox könyvismertetéssel találkozik az Olvasó. Egyrészt Czajlik Zoltán csupán az általa különösen fontosnak tartott tanulmányokat szemlézi a Castrum Bene Egyesület elnökének tiszteletére kiadott kötetből, másrészt maga az ünnepelelt reagál – kronológiai sorrendben – néhány tanulmányra. Bár ez az utóbbi eljárás korántsem tekinthető szokványosnak, mégis lehetőséget biztosítottunk erre, hiszen 2006-ban Nováki Gyula is e folyóirat hasábjain reflektált a 80. születésnapjára megjelent ünnepi kötetre,¹ sőt 2009-ben Koppány Tibor ugyanitt egy külön tanulmánnyal viszonyozta hasonló köszöntését.²

(Szerk.)

MEGJEGYZÉSEK EGY KÖTET MARGÓJÁRA

Noha távolról sem érezzük magunkat a középkor, vagy akár a középkori várak kutatójának, az erődítéstechnikával, annak kutatási módszereivel kapcsolatos érdeklődés miatt kíváncsian vettük kézbe Feld István születésnapjára kiadott kötetét. A fentiek miatt természetesen nem lehet célunk recenzió írása – reflexióinkat csak azokkal a tanulmányokkal kapcsolatban írtuk le, amelyek véleményünk szerint általánosabb érdeklődésre tarthatnak számot.

A gondosan szerkesztett, szép kivitelű kötet címlapját kiváló légi felvétel díszíti és általában is elmondható, hogy a javarészt színes ábrák emelik a kiadvány színvonalát. A 31 tanulmány közül rögtön az elsővel, Baráz Csaba mátrai kőszáncokkal kapcsolatos munkájával kapcsolatban külön is érdemes megemlíteni, hogy példásan használja a régi térképeket. A tanulmány kulcskérdése természetesen a kőszáncok értelmezése, amely valóban komoly probléma. Magunk sem tudunk magyarázatot adni létrejöttükre, azonban szeretnénk felhívni a figyelmet néhány olyan jelenségre, ami esetleg segítheti az interpretációs probléma megoldását. A pomázi Kőhegy vaskori földvára alatt található, lejtőirányú hosszanti kőszáncokat a helyiek az egykor a hegy szoknyájára felhúzó szőlőműveléshez kapcsolják, helyszíni bejárásaink alapján kialakításuk módja nem áll távol a mátrai sáncokétól. A szlovákiai Áj ugyancsak vaskori földváránál megfigyelhető, szintén egy vonalba hajgált kövekből álló „sáncokat” V. Furmanek az állatok elbitangolása ellen kialakított kerítések maradványainak tartotta. Ez az elgondolás számos mediterrán pár-

1 NOVÁKI GYULA: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...”. Néhány gondolat egy tanulmánykötet kapcsán. *Castrum*, 4. (2006/2.) 87–93.

2 KOPPÁNY TIBOR: A sümegi vár régészeti feltárása és romvédelme 1957 és 1965 között. *Castrum*, 9. (2009/1.) 69–86.

huzammal támasztható alá, hiszen a Földközi-tenger térségében általános gyakorlatnak számít, a hasonló struktúrák keltezése azonban nem könnyű feladat.

Szádvárnak és környékének régi, lelkes ismerőjeként csak üdvözölni tudjuk azt az embert próbáló munkát, amit ennek a teljesen beerdősült erődítésnek a megtisztításával és régészeti dokumentálásával kapcsolatban a Szádvárért Baráti Kör, valamint Gál-Mlakár Viktor és csapata elvégeztek. Különösen figyelemreméltónak tartjuk a Porkoláb-fal dokumentálását. Az arra alkalmas digitális felvételek illesztése, georeferálása jelentősen gyorsíthatja a hasonló objektumok felmérését, állapotuk részletes és pontos rögzítését.

Ugyancsak érdekes kísérlet eredményét ismerhetjük meg Kovács Gyöngyi és Sümegi Pál cikkéből, amely Barcs és Babócsa környékén a régi térképek, illetve a pollenanalitikai vizsgálatok alapján az egykori irtványterületek nagyságát, illetve a kitermelt faanyag mennyiségét kalkulálta. A számítások alapján a törökkori nagyszabású várépítés és az irtványterületek létrejötte között kapcsolat tételezhető fel, ami felveti a hasonló modellezés szükségességét más erődítések esetében is.

Az erdélyi várkutatásban egyre több eredmény várható a régészeti célú légi fényképezésektől. Nemcsak Czajlik Zoltán és Szabó Máté programjai biztosítják ezt, hanem Sófálvi András munkája is, aki – helyzeti előnyének is köszönhetően – újabb és újabb kiváló téli felvételekkel örvendeztet meg bennünket. A székelység középkori várainak szülő rövid, összefoglaló tanulmányához apró kritikai megjegyzésként azonban hozzá kell fűznünk, hogy a fotók készítésének dátuma sajnos hiányzik a képaláírásokról.

Jól felépített, fontos kutatási programról számolt be Szörényi Gábor András. Az évekkel ezelőtt indult Sajó-völgyi várkutatások egyik első lépése ugyancsak a légi fényképezés volt, amit a vadnai vár esetében geofizikai felmérés követett. Példamutató módon a roncsolásmentes vizsgálatok, így a talajjellenállás-mérések megelőzték a feltáró munkát, és ami még fontosabb, még a feltárások előtt sor került a kiértékelésükre, ami növelhette az ásatások hatékonyságát. A vadnai vár palánk-építményének 14C korhatározása ugyancsak üdvözlendő, bár megjegyezzük, hogy a „kakukktójásnak” tekinthető őskori adat aligha lehet szennyezés eredménye, hiszen – hacsak nem került fosszilis szén a mintába – a szennyezés a minta „fiatalodását” eredményezte volna. Mindenesetre a bükki kultúránál korábbi emberi megtelepedésre(?) utaló adat valóban nehezen magyarázható, a térségben legfeljebb az AVK korai csoportjaihoz(?) lenne köthető.

Nagyon fontos, hiánypótló mű Terei György váralaprajzi felmérésekről szóló tanulmánya. Hiánypótló, mert ahhoz, hogy a régi felméréseket, illetve a Sándorfi-féle módszerrel készült alaprajzokat helyesen értékeljük és használhassuk, szükséges a módszerek minél alaposabb ismerete. A 19. századi felmérésekre vonatkozó megállapításokkal egyetértve jeleznünk kell, hogy ebben az időszakban a régész és a felmérő ritkán volt azonos, Rómer Flóris a várakat és halomsírmezőket térképészekkel mérette fel (pl. Nagyberki – Szalacska) és valószínűleg Wosinsky Mór sem maga mérte fel a tolnai megyei várakat. A tényleges felmérők azonban csak ritkán ismertek (pl. Nagyberkinél Hencz A. van feltüntetve), pedig személyük támpontot adhatna az alkalmazott módszereket illetően is. A Sándorfi-féle felmérési módszerrel kapcsolatban pedig megjegyzendő, hogy azért is fontos a mérés visszakötése a kiindulási főpontba, mert így zárható a poligon és számolható ki az egyes szakaszokra vonatkozó záráshiba. Mélyen egyetértünk a szerzővel abban, hogy – főként a regionális szinten is sok és kiváló mérés birtokában – rendkívül fontos feladat volt és maradt a régészek mérés-értelmező tevékenysége, ugyanakkor megjegyezzük, hogy a felmért várak pontos, koordinátás lokalizációja nagyon sokáig nem volt meg-

oldott, ezt a munkát az őskori erődítések többsége esetében Nováki Gyulával és Holl Balázssal 1998–1999-ben végeztük el.

Végül, Tolnai Gergely kitűnő cikkét kiegészítve és a további kutatásokat, s így a tervezett újabb topográfiai kötetet segítő, álljon itt mellékletként az ELTE BTK RTI Légifotó Archívumában megtalálható, Komárom-Esztergom megye erődítéseiről készült felvételek összefoglaló listája.

Esztergom - Vár	2000
Leányvár - Kolostorhegy	2006
Mogyorósbánya - Óhegy	2002, 2006
Nagysáp - Gedáshegy	2006
Nyergesújfalu - Sánc-hegy	2010
Sárisáp - Quadriburg	2002, 2006
Süttö - Kissánc	2002
Süttö - Nagy és Kis Gerecse	2010
Süttö - Nagysánc	2002
Süttö - Nagysáncető	2002
Tata - Vár	2008, 2010
Tokod - Leshegy	2002
Tokod - Sáncok	2002, 2006

Czajlik Zoltán

REFLEXIÓK BARÁZ CSABA, WOLF MÁRIA ÉS HORVÁTH RICHÁRD TANULMÁNYAIRA

Miután alulírott 2011. november 19-én (már születésnapja *előtt* egy hónappal!) átélte a címben szereplő kötetnek köszönhető „váratlan és zavarba ejtő megtiszteltetés okozta” örömet,¹ hamarosan felmerült benne, hogy érdemes lenne plagizálni nagy elődjének ötletét,² s ezt követően hamarosan levéllel fordult a rendkívül igényes kivitelű könyv több mint harminc szerzőjéhez és szerkesztőjéhez. Ezekben nem csupán köszönetét fogalmazta meg, de kísérletet tett arra is, hogy értékelje az egyes tanulmányokat – az elismerés mellett nem rejtve természetesen véka alá esetleges ellenvéleményét, netán kritikáját sem. Már itt jelezte, hogy mindezen gondolatai esszenciáját közzé is kívánja tenni az általa szerkesztett egyesületi folyóiratban – s e rendhagyó recenzió *első részét* most itt olvashatja az érdeklődő³.

A 31 tanulmány a kötetben ugyan a szerzők szerinti abc-rendben követi egymást, érdemesebbnek tűnik azonban ismertetésükre tematika és időrend szerint vállalkozni. A kötet címének megfelelően a dolgozatok döntő többsége, huszonöt munka, a vár-, erőd- és kastélyépítéssel foglalkozó régészeti, művészettörténeti és történeti feldolgozás, kuta-

1 NOVÁKI i.m. 87.

2 NOVÁKI i.m. uo.

3 A folytatást a jelen esetben szerencsés módon személyükben egybeeső szerkesztő és szerző a folyóirat következő száma(i)ban tervezi. A tanulmány méretűre növekedett teljes anyag közzétételére most terjedelmi okokból sem volt lehetőség, ezért a szerző az itt (még) nem reflektált dolgozatok szerzőinek szíves elnézését és türelmét kéri!

tási beszámoló, anyagközlés vagy elméleti-módszertani áttekintés, s mint ilyen, az ünneptelt tagadhatatlanul legkedvesebb kutatási területéhez kapcsolódik – néhány tanulmány azonban a kerámiaművesség vagy épp a 18. századi építészet témakörében jelzi eddigi tudományos tevékenysége további területeit is.

Ha az elsőként említett nagyobb csoportot kronológiai szempontból rendezzük, véletlenül egybeesik az időrend a szerzők abc-sorrendjével – már ha a „Bükki Nemzeti Park polihisztora”, *Baráz Csaba* dolgozatában (*Újabb adatok és felvetések a mátrai kőszáncokkal kapcsolatban*) tárgyalt építmények őskori eredetét igazolja majd egy későbbi régészeti kutatás. A szerző itt módszertani vonatkozásban példamutató módon ismerteti, dokumentálja és értékeli a Mátra déli hegytetőin-hegyoldalain húzódó hatalmas kiterjedésű rejtélyes „kőszáncokat” – ez a fogalom terminológiai vonatkozásban telitalálat – anélkül, hogy a ma még meg nem oldható kérdésekre akár még közvetetten is egyértelmű választ sugallna! Úgy véljük, sem akkor nem csodálkozna az olvasó, ha egy ásatás őskori eredetét bizonyítana, sem akkor, ha a török kori parasztvármegyék ténykedéséhez kötné eme hatalmas „műtárgyak” eredetét. Sőt, még az sem tartható kizártnak, hogy ezek akár nem is egykorúak! Itt a szerző végül a régészeti kutatás feladatait határozta meg – melyek persze meglehetősen függenek a véletlentől/szerencsétől, mivel akárki is építette/használta e kőszáncokat, nem kellett, hogy ez sok leletet eredményezzen – hisz csak ennek módszereit alkalmazhatva juthatunk közelebb kérdésfelvetései megválaszolásához!

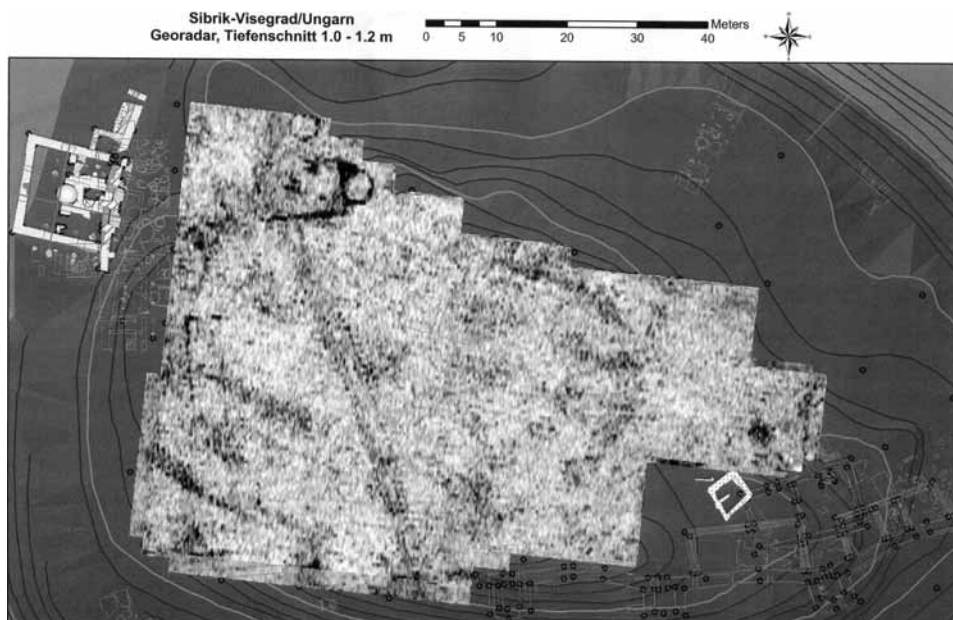
A magyar államalapítás legfontosabb erősségeivel foglalkozik az abc (s így egyben a kötet) végén *Wolf Mária* az *Adatok az ispáni várak szerepéhez az Árpád-kori Magyarországon* című írásában. A borsodi sáncvár jeles ásatója – a legalaposabban kutatott ispánsági várról írott doktori disszertációja könyv formában történő megjelentetését⁴ már nagyon várja a hazai és a nemzetközi szakközönség – alapvetően két, de véleményem szerint inkább három kérdéskörrel fejt ki itt véleményét. Mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy a korai magyarországi államszervezet központjait alkotó erősségek semmiképp sem minősíthetők refúgiumnak, hanem mindvégig lakottak voltak, sőt, kiemelkedő jelentőséget tölthettek be az ország életében. Úgy tűnik, hogy álláspontja e téren változott az utóbbi években-évtizedekben, 2010-ben ugyanis még azt véltük kiolvasni addig közölt tanulmányaiból, hogy a templomot leszámítva minden, a borsodi sáncváron belül feltárt építményt Szent István kora elé keltez,⁵ s e felfogás látványos grafikai megjelenítésével is találkozhattunk, többek között a „Magyar régészet az ezredfordulón” című reprezentatív kötetben.⁶ E tanulmányában viszont már a sáncsal egyidős egyszerű házakról, raktárveremről, sőt „*habarcsba rakott kőből készült rangosabb*” épületről is értesülünk – az utóbbit az ispán vagy az esperes lakóhelyeként értelmezve. Mindennek részleteiről – s arról is, hogy miért szerepel itt idézőjelben az eddig egyértelműen az utóbbi egyházi tisztségviselőhöz kötött, előbb említett templom – bizonyára az idézett monográfiában olvashatunk majd.

A további ispáni várakból felsorolt írott és régészeti adatok mindenesetre valóban látványosan bizonyítják e nagyterületű erősségek intenzív használatát, s hogy ez nem csupán „helyi” sajátosság, jelzi Mordovin Maxim 2010-ben megvédett kiváló doktori disz-

4 A már évek óta kész kézirat *Die Erdburg von Borsod. Ein Komitatszentrum aus der Zeit der ungarischen Staatsgründung* címmel a mainzi Römisch–Germanisches Zentralmuseum kiadásában jelenne meg, ennek időpontja azonban még bizonytalan.

5 FELD ISTVÁN: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. II. Szerk. Benkő Elek és Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 498.

6 Magyar régészet az ezredfordulón. Főszerk.: VÍSY ZSOLT. Budapest, 2003. 330., 15. kép.

*1. kép Visegrád-Sibrikdomb geofizikai felmérése.
Készítette Siri Seren (Bécs) Tolnai Katalin anyagának felhasználásával*

szertációja, melyben a szerző a lengyel és a cseh területek hasonló erősségeit hasonlította össze a Kárpát-medence sáncváraival.⁷ Sajnos, ez utóbbi, különösen nagy terjedelmű munka hagyományos, nyomtatott könyv formában történő kiadásának esélyei igen csekélyek, így fennáll a veszélye annak, hogy követi Gádor Judit 1988-ban (az általa kutatott Abaújszállásról) született doktori dolgozata sorsát, azaz csupán korlátozottan lesz hozzáférhető. Wolf Mária azonban ez utóbbi kéziratot is tanulmányozhatta, így most tárgyalt írásából e várról is számos, eddig ismeretlen adatot ismerhetünk meg. Az itt részletesebben taglalt, Visegrád-Sibrik erősségében feltárt másik „rangosabb” kőépület esetében ugyanakkor szerintünk elképzelhető, hogy nem annyira ispáni lakként, hanem királyi palotaként szolgálhatott,⁸ hasonlóan a szemlélőből kimaradt Pozsony korai kőépületeihez.⁹ Nem egyértelmű a visegrádi korai egyházi épületek kérdése sem, hiszen a Wolf Mária által itt „a visegrádi vár templomaként” említett, az erősségtől keletre feltárt két, egymást köve-

7 MORDOVIN MAXIM: A vártartomány-szervezet kialakulása a kelet-közép-európai államokban. Doktori disszertáció az ELTE BTK Régészettudományi Intézetében. Budapest, 2010.

8 Visegrád kiemelt szerepére I. András és fia, Salamon uralkodása idején Buzás Gergely hívta fel a figyelmet, anélkül, hogy felvetette volna egy itteni királyi kúria létét: BUZÁS GERGELY: Visegrád. In: Altmann Júlia–Biczó Pirokska–Buzás Gergely–Horváth István–Kovács Annamária–Siklósi Gyula–Végh András: Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek. Budapest, 1996. 118. Ezt a Sibrik-dombon folytatott feltárások eredményeinek közzététele előtt ugyanakkor bizonyítani, de cáfolni sem lehet, tekintettel Zsoldos Attila álláspontjára, szerinte ugyanis az ispáni központ 1079 előtt Visegrádról Esztergomba költözött volna. Ugyanakkor a jeles történész úgy véli, hogy a dömösi prépostság megalapítása után került egy királyi udvarhely Visegrádra. L. minderre: ZSOLDOS ATTILA: Pest megye az Árpád-korban. In: Pest megye monográfiája. 1/2. kötet. Szerk. Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 40–41.

9 L. erre legutóbb: STEFANOVICOVÁ, TATIANA: Bratislavský hrad od 10. do 12. storocia. In: Dejiny Bratislavy 1. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storocia. Zostavili: Juraj Sedivý a Tatiana Stefanovicová. Bratislava, 2012. 392–397.

tő épület talán nem is tekinthető a terület egyetlen korai egyházának. Egy még 2010-ben elvégzett, de sajnos ásatással azóta sem ellenőrzött geofizikai vizsgálat (1. kép) ugyanis a váron belül, annak északnyugati sarkában is valószínűsített egy félköríves apszissal ellátott építményt.¹⁰ Ezen fontos visegrádi épületekről azonban – a feltárások folytatása mellett – az eddigi kutatások feldolgozása, az utóbbi években elkészült egyetemi szakdolgozatok közzététele nélkül aligha mondhatunk biztosat.

Azt azonban a történeti-régészeti kutatás által eddig feltárt adatok alapján is határozottan kijelenthetjük, hogy abban semmiképp sem értünk egyet Wolf Máriával, miszerint magukat az itt tárgyalt *ispáni várakat* tekinthetnénk legkorábbi városainknak. Ezzel természetesen korántsem tagadjuk, hogy azok katonai és közigazgatási szerepük mellett nem szolgáltak volna a kézművesség és a kereskedelem színtereiként, illetve célpontjaiként. Azt a megfogalmazását azonban, hogy az „*ispáni váraink lehettek tehát azok a településformák, amelyek a 11–12. szd-ban a városi funkciókat ellátták*” még az általa hivatkozott szakirodalomban sem sikerült fellelnünk. Az ugyanakkor közhelynek számít, hogy maguk az *ispáni központok* – azaz a vár és a váralja együttese és környezete – a korai városi fejlődés fontos helyszínei közé tartoztak, s ezek az egyházi központokkal együtt „*lehettek azok a központi helyek, amelyek városias funkciót láttak el*”. Így értelmét veszti az a megfogalmazás is, hogy Abaújvárott egészen a 15. századig létezett volna egy „*várbeli település*” – legfeljebb a korai suburbium terjeszkedhetett ki a sáncvár területére, melynek eredeti beépítettségét sem itt, sem másutt nem ismerjük még eléggé. A kérdés további elemzése alól azonban felment bennünket Szende Katalin ezzel foglalkozó, Mordovin Maxim említett eredményeit is hasznosító újabb tanulmánya.¹¹

Ugyanakkor teljes mértékben oszttjuk Borsod kutatójának azt a véleményét, miszerint semmivel sem igazolható az az elterjedt felfogás, hogy az ispánsági központok sáncvárai a tatárjárás idején hadászati szempontból már túlnyomórészt elavultak lettek volna. A történeti kutatás is igazolta a királyi várszervezet aktív és eredményes szereplését, s az sem állítható, hogy csak a kőfalazatokkal erősített sáncok tudtak volna ellenállni a keletről érkezett támadóknak. Érdekes ugyanakkor Wolf Mária álláspontjának változása az utóbbiak vonatkozásában. Míg 2000-ben még úgy vélte, hogy az ásatói által a 12. századra helyezett abaújvári falvonulat épp a tatárjárással kapcsolatban épülhetett,¹² jelen dolgozatában már egy későbbi, 14. század végi, 15. század eleji építést is el tud képzelni. Kérdéses azonban, hogy a közvetett történeti és művészettörténeti adatok (várépítési engedély, díszes, főúri temetkezési helyként is szolgáló gótikus templom építése a településen) elegendők-e egy csupán kis szakaszán feltárt 4 méter (!) vastag fal reális értékeléséhez? Az mindenesetre aligha vitatható, hogy az ispáni várak többsége a 14. századra már elveszítette korábbi jelentőségét és általában magánkézre került.

Ugyancsak átfogó igénytel foglalkozik Horváth Richárd a korszak egy másik, nem kevésbé vitatott erődítés-csoportjával – a magánvárakkal – a kötet *Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon* című dolgozatában. A mai történeti várkutatás – csak Fügedi Erikhez és Engel Pálhoz mérhető, s lényegében az ő munkásságukat folytató

10 FELD ISTVÁN: Die Burgen des Königreiches Ungarn im 11–12. Jahrhundert. *Chateau Gaillard*, 25. Caen, 2012. 161.

11 KATALIN SZENDE: Von der Gespanschaftsburg zur Stadt: Warum, wie – oder warum nicht? Ein möglicher Weg der Stadtentwicklung im mittelalterlichen Ungarn, In: Stadtgründung und Stadtwerdung. Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung. Hg. von Ferdinand Opll. Linz, 2011. 375–406.

12 WOLF MÁRIA: Abaújvár. In: Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Kézikönyv az „Európa 1000 körül” kiállításához. Szerk. Alfred Wiczorek és Hans-Martin Hinz. Stuttgart, 2000. 366.

– legjelentősebb történész képviselője már évek óta dolgozik a középkori várépítési engedélyek összegyűjtésén, gyűjteménye eddig több mint száz dokumentumot foglal magába. Jelen munkája a korai időszakra vonatkozó kutatási eredményeinek egyik első összefoglalása, a szerző megfogalmazása szerint az addig részben már ismert „*egyres részletek fi-nomhangolása és áttekintő tárgyalása*”.

Bevezetésében kiemeli, hogy ez a téma eddig még kevésbé állt az érdeklődés előterében, bár kutatása fontos információkat szolgáltatathat „*az Árpád-kor...uralkodói hatalmának működéséhez, értelmezéséhez és főleg változásaihoz*”. Utalva arra, hogy az eddigi szakmunkák vagy tagadták vagy feltételezték a várépítés 1240-es évek előtti engedélyköteles voltát, a Német Lovagrend számára II. András által 1211-ben illetve 1222-ben kiadott oklevelek alapján valószínűsíti, hogy a várak feletti (néha természetesen csupán elvi) királyi fennhatóság nem csak Nyugat-Európában, de nálunk is már a korai időszaktól fogva létezett. Ehhez bizonyítékként idézi Imre király 1198. évi oklevelét is, amelyben a király az esztergomi várban álló, még be nem fejezett királyi házat olyan kikötéssel adományozta az érseknek, hogy az az uralkodót később „szükség esetén” befogadni legyen köteles.¹³

Ezek az adatok ugyan közvetlenül nem kapcsolhatók a magánvárépítés kérdéséhez, de a szerző azt is hangsúlyozza, hogy Anonymus 1200 körülre helyezhető munkájában már olvashatunk magánkézen levő várakról, sőt a tokaji „Hymusudwor” keletkezésének itt leírt körülményei¹⁴ is a magánvárak feletti királyi joghatóság korabeli meglétére utalnak. A később említett 1225. évi osztrák-magyar békekötés szövegéből ugyancsak joggal következtethetünk magánvárak építésére – vagy legalább annak lehetőségére. Az sem tagadható, hogy az ismert magánbirtok feltételezi „*az átlagosnál komfortosabb*” nemesi lakóhelyeket, hiszen „*korai nemzetségeink vezetőinek és családtagjainak is lakniuk kellett valahol*”. Az azonban véleményünk szerint felettébb kérdéses, hogy ezek „*valamilyen formában*” erődítettek is lehettek, hiszen árkok-védőfalak építése ma még a korai királyi/hercegi curiák/curtisok esetében sem igazolható.¹⁵ Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy az ismert építmények csekély száma miatt ez nem is zárható ki, tehát valóban még a „*sötétben tapogatózunk*” a korai századok előkelői lakásviszonyait illetően, ahogy tény az is, hogy „*legcsekélyebb fogalmunk sincs, hogy a 11. század embere mit tekintett várnak*”.

De a „várszerűség” pontosabb ismérvei szerintünk még 1244, a vasi (Pinka)óvárra vonatkozó első ismert királyi építési engedély kiadása előtti időszak esetében sem határozhatók meg. Így nem csupán az kérdéses, hogy „*milyen módon és milyen fokú királyi ellenőrzés mellett*” épülhettek a tatárjárás előtt várak, azaz milyen volt a magánföldesúri szándék és a királyi akarat viszonya s így számolhatunk-e utólagosan legalizált, netán csak szóban engedélyezett várépítésekkel, de az is – mint ezt Horváth Richárd jól érzékeli –, hogy mindez milyen nagyságrendet jelentett? A „*tatárjárás előtről ismert engedé-*

13 Ezen, a szerző szerint „veszély- vagy szükséghelyzet” formájában is értelmezhető kitétel alapján joggal vonható kétségbe Buzás Gergely néhány éve megfogalmazott feltevésének jogosultsága, ő ugyanis úgy vélte, hogy a király csak az egyik várbeli palotáját adományozta volna el: BUZÁS GERGELY: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: Buzás Gergely–Tolnai Gergely (szerk.): Az esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa. Az Esztergomi Vármúzeum füzetei. Esztergom, 2004. 9–10.

14 Számunkra kérdéses, hogy az itt olvasható „*castrum construxit terreum*” kifejezés egyértelműen a „földvár” fogalommal fordítható-e, tekintettel a Névtelen Szabolcsra („*aedificavit castrum fortissimum ex terra*”) illetve Sárvárra („*castrum de terra*”) alkalmazott megnevezésére. E kérdés mindenesetre még alaposabb filológiai vizsgálatokat érdemel!

15 A kevés számú erődítetlen Árpád-kori nemesi lakóhelyre és a királyi család curiáira lásd: FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000. 9–32., továbbá FELD 5. jegyzetben i.m. 501.

lyezett várak” megfogalmazás mindenesetre arra utal, hogy a kiváló történész ekkor már eleve minden esetben számol az uralkodó hozzájárulásával, s miközben joggal kifogásolja, hogy az eddigi történeti kutatás nem vállalkozott a vonatkozó adatok szisztematikus összegyűjtésére és elemzésére, némileg bizonytalankodva ugyan, de a „*korai kővárak*” számát tekintve lényegében Fügedi Erik még 1977-ben közzétett álláspontját fogadja el. Teszi ezt annak ellenére, hogy egyrészt ő is¹⁶ tudatában van annak, hogy „*az 1241 előtti időszak várainról értesülést fenntartó oklevelek fennmaradása teljességgel esetleges*” s így az ezek alapján összeállított lista feltétlenül korrekciót kíván, másrészt, hogy figyelmét már nem kerülte el az utóbbi évtizedek régészeti kutatásai által meghatározott „*ún. kisvárak*” (pontosabban: az oklevelek által nem említett elpusztult erősségek) jelentős tömege sem. Miközben helyesen állapítja meg, hogy ez utóbbiak formájukban „*sokban (néha mindenben) hasonlítanak a későbbi korai magán-kővárakhoz*”, végül mégis az egyszerűbbnek tűnő megoldást választva ezeket kivétel nélkül az írott forrásokban domus vagy curia néven említett „*egyszerű nemesi lakóhelynek*” minősíti s így (Miklós Zsuzsa évtizedekkel korábban megfogalmazott, bár azóta sokban módosított álláspontjához hasonlóan) kizárja az „*igazi*” („*új típusú*” vagy „*klasszikus*”) várak köréből.

Bár ezen emlékcsoport tárgyalása nem tartozik a dolgozat központi kérdésköréhez, nem érdektelen most mégis kissé bővebben kitérni rá. A kutató számára kétségkívül kényelmetlen bizonytalanság „*méregfoga*” ugyanis mindezzel csak látszólag lett kihúzva – inkább csak a koronája törött le –, s ennek bizonyára az operációt végző szerző is a tudatában volt. Talán nem tévedünk ugyanakkor, ha ezt a lépést mégis szinte elkerülhetetlennek véljük, már amennyiben valaki feltétlenül számszerű adatokkal kíván alátámasztani egy tételt! Ugyanakkor erőltetettnek tűnik itt a késő középkori kúriák erődítéseire való utalás – eltekintve attól, hogy máig sem sikerült szabatosan megfogalmazni az „*erődített udvarház*” fogalmát¹⁷ – hiszen a források által nem említett erősségek egy jelentős része is komoly kőfalakkal rendelkezett, azaz ebből a szempontból jól beilleszthető abba a körbe, ahol – bár kimondatlanul, de előbb idézett megfogalmazásait tekintve kétségtelenül – a szerző a kőépítkezést fontos szempontnak véli. Továbbá ásatások nélkül lehetetlen meghatározni, hogy azok a telepnyomok, melyeket Miklós Zsuzsa és Terei György a jelenlegi Tolna, Fejér és Pest megyék dombvidékein az okleveles említés nélküli „*várak*” mellett-alatt megfigyelt,¹⁸ az erősségnél korábbi eredetű – vagy épp az annak felépültét követő „*váralja*” települések, netán majorságok emlékei, azaz ezek „*zömének*” topográfiai helyzete nem szolgálhat biztos érvként az udvarházként való értelmezéshez. Másutt, így többek között a Mátra vidékén¹⁹ jelentős számban ismertek olyan, írott forrásokat nélkülöző Árpád-kori erődítmények, melyek földrajzi elhelyezkedése semmiben sem különbözött a 13. század okleveleiben is feltűnő magánváraitól.

Alapvetően tehát a castrum és a curia elválasztásának nehézségeiről van itt szó, s ezt Horváth Richárd is jól érzékeli. Ha ezzel kapcsolatban megemlítjük, hogy a csupán árokkal körülvett mátraszőlősi toronyépítményt az előbbi fogalommal nevezi meg egy 1290.

16 Mint korábban ENGEL PÁL: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. In: *Műemlékvédelem*, XXXI. 13.

17 KOPPÁNY TIBOR: Erődített nemesi udvarházak a késő középkori – kora újkori Magyarországon. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Budapest, 2004. 297–300.

18 MIKLÓS ZSUZSA–TEREI GYÖRGY: A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 2006. 203–226.

19 NOVÁKI GYULA–BARÁZ CSABA–DÉNES JÓZSEF–FELD ISTVÁN–SÁRKÖZY SEBESTYÉN: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája. 2. Budapest–Eger, 2009.

évi oklevél,²⁰ továbbá Zagyvafő, Sámsonháza és Cserépvár később írott forrásokban is feltűnő erősségeinek palánksor alkotta első védőművét csak később váltotta fel kőfal²¹ – azaz itt a szerző logikáját követve egy curiát építettek volna át várrá – láthatjuk, hogy a (méreg)foghúzás korántsem könnyű feladat. Fügedi Erik nyomán²² ugyan a szerző kétségbe vonja az építőanyag és a méret alapján való elkülönítés reális lehetőségét, hogy azután a Fejér megyei Vasztély (le)értékelése során maga is erre a megoldásra kényszerüljön. Az itt a település feletti dombon emelkedő, palánk vagy kőfal nélküli erősség, magjában két boronaszervezetű épülettel, véleménye szerint aligha szolgálhatott birtokosa, Basztély nembeli Rénold nádor (1289) rezidenciájaként, azt csupán a nemzetség szegényebb tagjai vagy a falunagy lakóhelyeként, azaz udvarházként, netán (kiindulva az itt talált gyümölcs- és gabonaleletekből) raktárként tudja elképzelni. S bár egy nádorhoz méltó lakóhelyre nem hoz fel példát – nehéz is lenne erre vállalkoznia! – szándékán kívül fontos kérdésekre hívja fel itt a figyelmet. A „*némely kutató*” (megtisztelőnek vélt) címet is vállalva magunk ugyanis úgy véljük, hogy a korszak magánvárai – építőanyaguktól, védelmi vonaluk jellegétől függetlenül – alapvetően nem állandó lakóhelyként, hanem elsősorban katonai, hatalmi bázisként szolgáltak, s mint ilyenek, alkalmanként jelentős élelmiszertartalékokkal is bírhattak. Jó példa erre Vasztély mellett a Gut-Keled nemzetség keleméri Mohosvára, ahol ugyancsak a (kőfalakkal, de belül itt is részben boronaépületekkel emelt) erősség pusztulását okozó tűzvész őrizte meg több zsáknyi gabona szenült maradványát.²³ A kérdéssel legutóbb foglalkozó Szörényi Gáborral²⁴ egyetértésben tehát mi hajlandóak vagyunk az egyszerűbb erősségeket is várrá „előléptetni” – miközben *korántsem zárjuk ki*, hogy a tárgyalt emlékcsoport egy részét curiának, azaz udvarháznak tekinthették a kortársak, s nekünk is annak kell őket értékelni. A gond tehát épp a pontos elhatárolással és egy adott időszak várai számának meghatározásával van – ez azonban véleményünk szerint nem indokolja, hogy s hazai magánvárépítkezések ütemének, dinamikájának, a várbirtoklás megoszlásának vizsgálata során egyszerűen figyelmen kívül hagyjuk e csoport összes elemét.

Itt azonban még több további kérdésre is utalnunk kell. Egyrészt, hogy az oklevelek nem említette erősségek korántsem csak a tatárjárás előtti időszakból származhatnak – Horváth Richárd idézett megfogalmazásai mintha ezt tételeznék fel – másrészt, hogy a történész természetesen reálisabban ítélné meg egy Vasztélyhoz hasonló építményt, ha régészeti kutatásának, lakottságát jelző leletanyagának részletes feldolgozása is rendelkezésre állna.²⁵ Az ezen emlékeket vagy a hozzájuk kapcsolódó birtokokat érintő „*mi-*

20 SIMON ZOLTÁN: A mátraszőlősi „Kisvár”. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. Gyöngyös, 1990. 208–220.

21 BODNÁR KATALIN–CABELLO, JUAN–SIMON ZOLTÁN: A zagyvafői vár kutatása. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet–Műemlékvédelem. Budapest, 1993. 85–113., RÁCZ MIKLÓS: A sámsonházi Fejérvő régészeti kutatása. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 2006. 237., 246., SZÖRÉNYI GÁBOR: Cserépvár kutatásának eredményei. *Castrum*, 7. (2008/1.) 137–154.

22 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. 10.

23 PUSZTAI TAMÁS: A keleméri Mohosvár. *Castrum*, 5. (2007/1.) 39–64.

24 SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS: Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak funkciójához és terminológiájához a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán. *Castrum*, 13. (2011/1.) 25–70., továbbá FELD 5. jegyzetben i. m. 501–504.

25 Vasztélyról újabban bővebben: TEREI GYÖRGY–NOVÁKI GYULA–MRÁV ZSOLT–FELD ISTVÁN–SÁRKÖZY SEBESTYÉN: Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája, 3. Budapest, 2011. 36–37. A monografikus feldolgozását Szolnoki Tamás végzi MA-dolgozata keretében.

nőségi, jogi és terminológiai” változásokat ugyanakkor (de legalábbis belátható időn belül) a régészet módszereivel sem lehet megnyugtató módon felderíteni.

Az elvi kérdések bizonyos fokú tisztázása után a tanulmány szerzője az írott adatokból ismert tatárjárás előtti várak keletkezési körülményeinek részletes vizsgálatára vállalkozik – s itt, bár kimondatlanul, ismét szembe találja magát a forma és az építőanyag említett kérdéseivel. Míg ugyanis Léka, Fülek, Füzér, Toboly/Kapi és (a Fügedi Erik listájában még nem szereplő) kőszegi Óház esetében viszonylag biztos ismeretekkel rendelkezünk egy jelentősebb korai kővárról – bár ezek formája, mérete meglehetősen különbözött egymástól – a 11. század körülre helyezhető sáncokra épült, már említett (Pinka)óvár esetében azonban biztos,²⁶ a vonatkozó oklevélben castellumként szereplő Kaboldnál valószínű, de a régészeti módszerekkel tudásunk szerint még nem kutatott Borostyán, Lánzsér és Németújvár legkorábbi erősségeinél sem kizárt egy, az előzőekben említett „egyszerű nemesi lakóhelyekkel” egyező forma és elrendezés! A részletekre itt nincs módunk kitérni, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy talán nem csak Jolsva zárható ki a korai várak sorából, hanem az erdélyi Vécs is, az utóbbi 1228. évi okleveles említése ugyanis meglehetősen kétes hitelű.²⁷ Mindez végülis megerősíteni látszik azt az előbbiekben megfogalmazott álláspontunkat, miszerint a Fügedi-lista korrekciója csak akkor lehet teljes, ha azokat az írásos anyagban feltűnőkkel *teljes formai-topográfiai-kronológiai azonosságot* mutató, de okleveles említés nélküli erősségeket is figyelembe vesszük. Más kérdés, hogy erre a régészeti kutatások számának növekedésével mikor lesz lehetőség!

A történelem érdeklődése e szemle során azonban nem a formára, hanem sokkal inkább az építetőre irányul, hiszen alapvetően a várak feletti uralkodói ellenőrzés mértékét kívánta vizsgálni – miközben úgy érezzük, hogy erre ugyancsak némi preconcepcióval a tarsolyában kerít sort. Feltűnő számunkra ugyanis, hogy a mintegy 10 várobjectum közül csak Fülek és Kabold esetében számol egyértelmű magánépítkezéssel (bár erre az előbbi esetben sem talál „*döntő bizonyítékot*”), s emellett ezt esetleg Lánzsér s (talán Németújvár?)²⁸ esetében véli még elképzelhetőnek. Ugyanakkor különösebb indoklás nélkül valószínűsíti Lékát és a kőszegi Óházat királyi építésűnek, Füzért pedig – az egyetlen régészeti forrással is 1241 elé helyezhető erőséget a tárgyaltaak közül – az okleveles adatok ellenére sem sorolja a biztosan magánépítésű várak közé. Az utóbbi esetben ugyanakkor még azt a lehetőséget sem említi, hogy az, Toboly/Kapi várához hasonlóan²⁹ a királyi erdőispánságok egyik váraként is keletkezhetett.³⁰ Borostyán és (Pinka)óvár esetében azok feltételezett határvár jellege szolgál csupán érvként a királyi építető mellett – magunk azonban a kisméretű, akár kőből is épült várakra épülő a késő-Árpád-kori királyi „határvédelmi rendszert”³¹ igazolhatatlan fikciónak tartjuk, s így ezt az érvelést

26 Nem világos, mit ért e vár esetében Horváth Richárd „*erődített nemesi birtok*” alatt! Az erősségre: FELD ISTVÁN: Pinkaóvár (Burg, Ausztria). *Castrum*, 5. (2007/1.) 153–155.

27 Vö. Erdélyi Okmánytár I. (1023–1301). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi JAKÓ ZSIGMOND. Budapest, 1997. 169–170. Ha azonban az oklevelet mégis hitelesnek fogadjuk el, nem zárható ki, hogy a római castrumra vonatkozik, melynek területén később felépült a 15. századtól adatolható mai kastélyépület.

28 Itt kell utalnunk arra, hogy recenzióink írása kapcsán intenzív elektronikus levelezést folytattunk e várral kapcsolatban Horváth Richárddal, s ennek során arra a közös megállapításra jutottunk, hogy ezen jeles erősség történeti kérdései külön dolgozatot érdemelnek – ennek mielőbb megszületési szövegét remélhetőleg jelen folyóirat teheti majd közzé!

29 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Budapest, 1996. 336.

30 NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZI SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája, 1. Budapest–Miskolc, 2007. 52.

31 Lásd erre FÜGEDI 23. jegyzetben i.m. 30–31.

nehezen tudjuk elfogadni. Ami magát a fogalmat illeti, külső támadás esetén természetesen egy magánvár is logikusan szolgálhatta a királyság védelmét – erre utalnak a mosoni Óvárra (1270–1272) és a vasi Körmendre (1255) vonatkozó, Horváth Richárd jelen tanulmányában is idézett források is, továbbá IV. Béla 1266-ban kiadott, Oroszvárra vonatkozó oklevele³² – de ettől az még nem lett kifejezett „határvár”. Ezért nem tekinthető annak a nyugati határfolyó közvetlen közelében, a jelenlegi falu szélén épített Lajtapordány előszőr 1232-ben, Gut-Keled nembeli Móric fia Péter erősségeként említett vára sem, amely 1273-ban már el is pusztult. Régészeti kutatása kiderítette, hogy a közepén álló, 9×9 m-es kőtoronyt kettős falgyűrű és egy még ma is látványos kettős árok vette körül (2. kép).³³

Ez utóbbi emlékkel is bővítve a tatárjárás előtt oklevelekkel bizonyíthatóan is állt magánvárak sorát, végülis nem tudunk osztozni a szerző váratlan döbbenetében, azaz korántsem tartjuk alacsonynak sem az „új típusú kővárak”, sem a magánvárak számát. Annak tudatában ugyan, hogy magunk sem vagyunk mentesek a prekoncepció veszélyétől³⁴ – nehezen tudjuk ugyanis értelmezni, hogy a szomszédos osztrák területeken már a 12. században nagy számban épülnek magánvárak, s ez a jelenség a Lajta túloldalán majd száz évett később volna – azt a feltevést sem tudjuk teljesen kizárni, hogy a felsorolt erősségek, talán Toboly/Kapit leszámítva, kivétel nélkül magánépítetőknek is köszönheték létrejöttüket! Az, hogy a nyugati határszáron állt erődítések a 13. század első felének harcai kapcsán hosszabb-rövidebb ideig az uralkodó fenntartása alatt álltak, ezt a lehetőséget még korántsem zárja ki. Természetesen ez a tétel nem bizonyítható – de nem is cáfolható, s végülis semmiképp sem zárja ki (legfeljebb gyengíti) a szerző végkövetkeztetését, miszerint a 13. század első négy évtizedében még „a mindenkorai magyar király teljes fenntartásával bírt országa várai felett.”

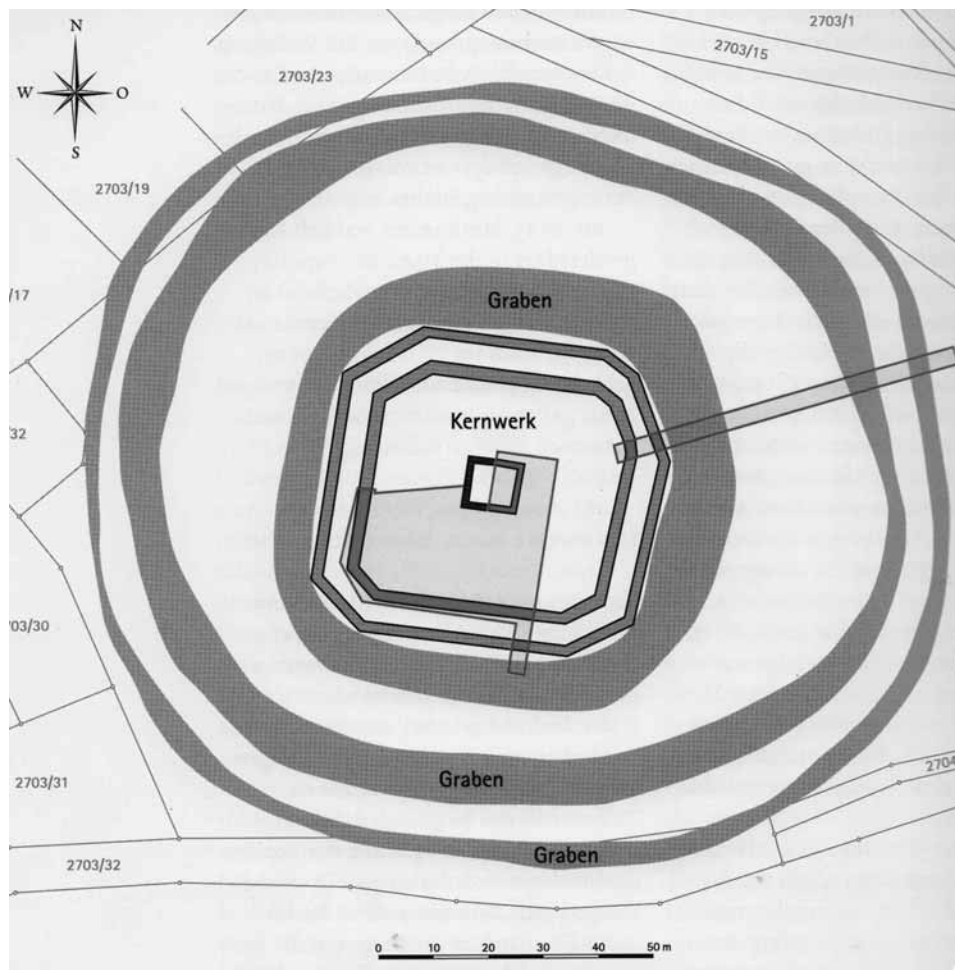
A tanulmány következő része a csupán öt, 1244-től 1301-ig fennmaradt kifejezett várépítési engedélyt veszi sorra – sajnálatos, hogy a már többször említett, de ásatással még alig vizsgált (Pinka)óvár kivételével maguk az érintett erősségek nem ismertek³⁵ - majd azokat a forrásokat tárgyalja, melyekben a várépítési jog, sokszor mintegy „feladat-kihelyezésként” egy birtokadományba illesztve jelenik meg, illetve az építkezéseket elősegítő adományokról szól. Főleg ez utóbbiak időrendjéből következtet a szerző arra, hogy az 1260-as évektől már egyre kevésbé sikerült az uralkodónak érvényesítenie várépítés-engedélyezési monopóliumát, s az ezt követően jogtalanul emelt erősségek nagy számára

32 KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, 1999. 23. Horváth Richárd hívta fel a figyelmet arra (átolvassa jelen írásom első változatát, melyet különösen köszönök), hogy itt a szerző állításával szemben Oroszvár esetében nem építési engedélyről van szó, bár az oklevél kétségkívül utal egy már álló erősségre.

33 SAUER, FRANZ–NIKOLAUS, HOFER: Leithaprodersdorf. Fundberichte aus Österreich. Materialhefte. Reihe A. Sonderheft 16. Wien, 2011., további irodalommal. Az 1232. évi adat: Árpádkori Új Okmánytár. I–XII. Közzéteszi WENCZEL GUSZTÁV. Pest–Budapest, 1860–1874., VI. 506., Nr. 321.

34 Bóna István *Az Árpádok korai várainról* címmel, 1998-ban már második kiadásban megjelent kötetében a Györfly György illetve Kristó Gyula neve által fémjelzett két történeti kutatási irányzatot „a hazai klasszikus történetírást követő nemzeti vonal” illetve „a nemzeti romantikával összefonódott marxista dogmáktól lassan-lassan elszakadó... realista” jelzőkkel aposztrofálta. Eljárásának mintájára Horváth Richárd szemléletét akár „royalista” vagy „központosító” jelzőkkel illelhetnénk, szemben a magunk „szeparatista”, azaz tudat alatt a magánépítőket preferáló megközelítésével. A konkrét minősítést ugyanakkor természetesen másokra hagyjuk, bár fennáll a veszélye, hogy nem mindig szerencsés terminológiai javaslatainkat megfogadja a kutatás, mint ez a „lapályvár” esetében történt, lásd erre Szörényi Gábor András jelen munkánk 26. jegyzetében idézett dolgozatát.

35 A Baloghsemjén nembeli Ubul fia Mihály várára: FELD ISTVÁN: Várkutatás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello–C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. 196.

Lajtapordány erősségének kutatási felmérése (Sauer, Franz és Nikolaus, Hofer után)

utalhat a lerombolásukat előíró 1298. évi törvénycikk és egy eddig kiadatlan III. András-oklevél.

Addig azonban – mint ezt azután összegző gondolataiban nyomatékosan hangsúlyozza – már az államalapítástól kezdve csak a király „saját beruházásában” illetve az ő engedélye/felügyelete mellett épülhetett csak vár Magyarországon. Az utóbbiak számát a „korai időszakban” az eddig általa írottak alapján érthetően csekélynek tartja. A csak régészeti forrásból megismerhető, korábban tárgyalt objektumokat, azaz végső megfogalmazásában a „talán a 12. század második felétől” már erődítéssel ellátott „úri” lakóhelyeket, véleménye szerint a király és környezete akkor is kizárta a várnak számító építmények köréből, ha „terepi megjelenésük ... hasonlatos lehetett” az 1200 körül megjelenő „klasszikus” kővárakéhoz. Úgy véljük, itt újból tetten érhető, hogy Horváth Richárd az írott források nem említette erősségeket formai és kronológiai vonatkozásban kimondatlanul is mintegy egy monolitikus blokkként értelmezi. Így fel sem merül benne, hogy azok jelentős része nem feltétlenül korai építésű, akár többségük is a Zsoldos

Attila megállapításai alapján³⁶ csak 1270 körül kibontakozó várépítési láznak köszönhető – sokszor talán engedély nélküli – létrejöttét. S mivel az említett lajtapordányi várhoz hasonlóan számos esetben nem érték meg a 14. század elejét, nem is kellett, hogy feltétlenül feltűnjenek az okleveles anyagban! Ami a királyi várakat illeti, álláspontunk szerint még nem igazolható, hogy az Árpád-korban az ispánsági (vár- és erdőispánsági) birtokrendszeren kívül emelhettek volna ilyeneket. Ez még IV. Béla a jelen ismertetésünk tárgyát képező dolgozatban is számos esetben érintett tudatos „várépítési programja” esetében sem cáfolható, hisz Pozsony, Visegrád és Buda esetét leszámítva hiába keressük a király pápához írott levelében említett, a „Duna vonalát” megerősítő többi új (királyi) várat! Nem kizárt tehát, hogy e „program” alapvetően az említett „feladat-kihelyezésen” alapult, azaz az uralkodó elsősorban alattvalóival kívánt új „országvédelmi” erősségeket emeltetni.

Azt ugyanakkor már Fügedi Erik is megállapította, hogy az ismert magánvárak általában legfeljebb a birtokos család és szűkebb kísérete, nem pedig a környék lakossága elhelyezésére voltak alkalmas. Felmerül bennünk a kérdés, hogy az a tény, miszerint az erősségek többségére jellemző a rendkívül kis méret, nem azzal magyarázható-e, hogy ezek túlnyomórészt épp akkor épültek, amikor az uralkodó honvédelmi elvárásai már alig érvényesülhettek, tehát a 13. század utolsó harmadában? Azt azonban megfelelő adatok hiányában sajnos már aligha tudjuk pontosan meghatározni, hány vár épült IV. Béla uralkodásának első, a várépítkezéseket tudatosan elősegíteni, netán kikényszeríteni kívánó évtizedeiben, s hány ezt követően, amikor a „*hatalom tekintete*” már legfeljebb csak elborulni volt képes – közben elvben fenntartva természetesen engedélyeztetési jogát – akár egy-egy új „klasszikus” kővár, akár egy hozzá hasonló „úri lakóhely” emelése láttán.

Fügedi Erik vonatkozó statisztikai alól ugyanis Engel Pál azon, Horváth Richárd által is elfogadott megállapításai már kihúzták a talajt, miszerint ekkor egy vár még korántsem számított birtokközpontnak.³⁷ A kutatás mai állása során így valóban csak „*sokszor tétován vagy logikai úton elfogadott*” kijelentésekre vagy megállapításokra szorítkozhatunk a várak számának megállapítása kapcsán. Ez utóbbi azonban áll a szerző végső gondolataira is. Miközben kiemeli, hogy számos vár csak I. Károly harcai kapcsán tűnik fel az írott forrásokban, úgy véli, hogy az engedély nélkül emelt erősségeket sem romboltatta le tömegesen az Anjou-uralkodó, hanem saját birtokába véve azokat, érvényesítette a vár=hatalom alapvető elvét. Kétségtelen, hogy nincs tudomásunk ebből az időből várrontásokra vonatkozó királyi határozatokról, ahogy Engel Pál azon feltevését sem támasztják alá írott források, miszerint 1320 körül meghatározták volna az ország „jóváhagyott” várállományát.³⁸ Azt azonban az utóbb említett jeles történész is elismerte, hogy jelentős számban hagytak fel ekkor erősségeket – igaz, ő velünk egyetértésben várnak tekintette az írott forrásokban nem említett, előbb tárgyalt építményeket is – ezek száma véleményünk szerint a több százat is elérhette. Pontosabb adatok csak a Kárpát-medence jelentősebb részeit lefedő rendszeres vártopográfiai kutatások, s persze további ásatások után határozhatók meg, azt azonban már most is hangsúlyoznunk kell, hogy nem csak a

36 ZSOLDOS ATTILA: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Budapest, 2007. 136–137.

37 Nem világos ugyanakkor számunka az az itt olvasható megfogalmazás, miszerint „*a korai időszakról fogva létező –csak másképp megnevezett – uradalmak egyszerű alkotórészeiből*” váltak volna később azok központjává.

38 ENGEL 17. jegyzetben i.m.

királyi hatalom tudatos várrombolásaival kellene számolnunk! Számos erősség a 13/14. század belharcai során is elpusztulhatott – így az említett Mohosvár vagy Vasztély –, de talán többségüket egyszerűen felhagyták építetőik és birtokosaik, nem látván szükségét, hogy az Anjou-konzolidáció idején vállalják fenntartásuk bizonyára nem jelentéktelen terhét. Hogy emléküket hány esetben őrizte meg a „locus castris” megnevezés a későbbi forrásokban, célirányos adatgyűjtés hiányában még pontosan nem tudjuk, ahogy újjáépítésük/újrahasznosításuk kérdése is további kutatásokat igényel.

Feld István

KUTATÁSI JELENTÉSEK

VÁNDOR LÁSZLÓ–ORHA ZOLTÁN

AZ EGERVÁRI VÁR RÉGÉSZETI KUTATÁSÁRÓL ÉS ANNAK EREDMÉNYEIRŐL

A Zalaegerszegtől mintegy tíz kilométerre északra fekvő egervári várkastély az egyetlen négysarokbástyás reneszánsz várkastély a mai Magyarország területén, ugyanakkor ezen típus a legkorábbi Kárpát-medencei képviselője.

Egervár 1950-ig Vas megyéhez tartozott, ekkor csatolták át Zalához. A háború után gazdátlan épület pusztulásnak indult. A folyamatot az 1950-es évek legvégén megszületett döntés állította meg, amely az épület helyreállítását irányozta elő. Az 1960–1964 között Nagy Emese vezette ásatás, majd Rozványiné Tombor Ilona, Gergelyffy András és Faller László által végzett falkutatás, amelyek Dragonits Tamás helyreállítási terveinek az alapját kellett volna jelenteniük, meglehetősen korlátozottak voltak.¹

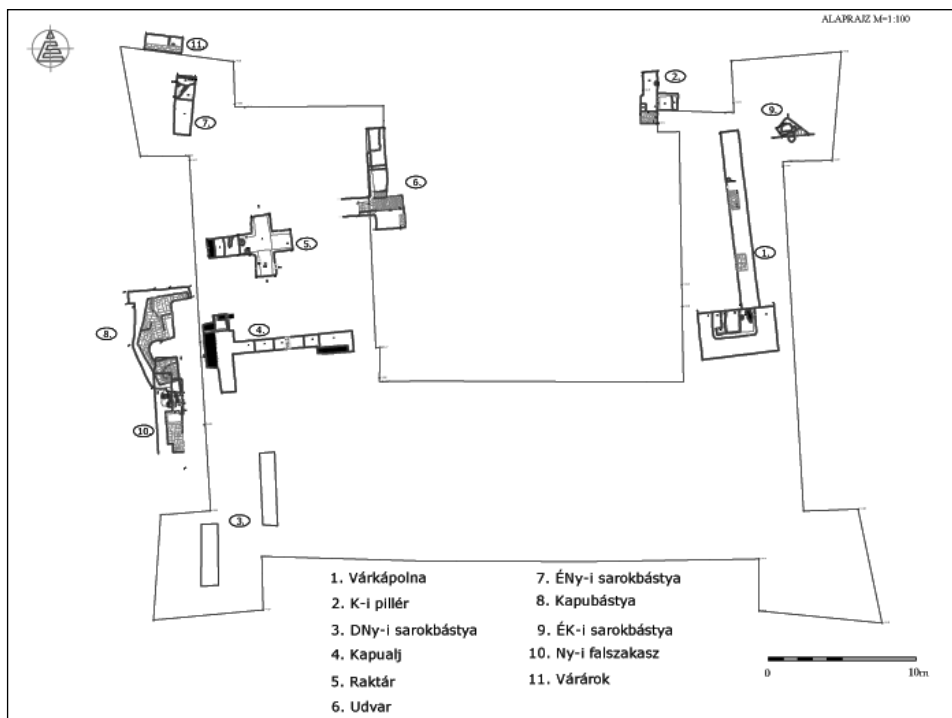
Mind a dokumentációkból, mind a megjelent publikációkból kiderül, hogy a falkutatások gyakorlatilag az épület csak bizonyos részeire terjedtek ki, s mivel a helyreállítással párhuzamosan folytak, annak ütemének voltak alárendelve. Ennél is kisebb volt a régészeti feltárások lehetősége, s így sok minden nyom nélkül elpusztult. A legnagyobb kár abból adódott, hogy a mocsárba épített cölöpalapozású vár megerősítése a falak alábetonozásával történt, amely nemcsak hogy feltárás, hanem régész jelenléte nélkül folyt. A falak és a rétegek viszonyának tisztására így nem volt lehetőség, ezek az épület legnagyobb részén véglegesen elpusztultak. Így az elvégzett vizsgálatok – bár kétségtelen, hogy Egervár építéstörténetét először tárták fel, s eddig nem ismert adatokkal gazdagították –, a jelzett okok miatt a jelentős műemlék történetének számos kérdését hosszú időre nyitva hagyták. Előrelépést leginkább a kutatással párhuzamosan folyó forrásfeltárás jelentett. Degré Alajos volt az első, aki az épület levéltári anyagát a rendelkezésére álló időkorlátok között a lehető legteljesebben feltárta és publikálta is.²

Ebből vált ismertté, hogy az 1288-ban először említett vár építtetője a Geregye nemzetség lehetett. Tőlük a belháborúk során elfoglalták, s az 1325 előtt végleg elpusztult. Helyére, 1476-ban Mátyás királytól kapott engedély alapján, Egervári László horvát bán, zalai főispán épített új castellumot. Halála után özvegye új házassága révén az épület először a Kanizsaiak, majd azoktól Kanizsai Orsolya hozományaként a Nádasdyak kezére került, akik birtokaik 1671-es elkobzásáig birtokolták. Ezt követően a Széchenyiek birtokolták, akik az északi szárnyat lebontatták és jelentősen átalakították az egészen 1787-ig használt, majd elhanyagolt kastélyt. 1873-ban vásárolták meg az uradalmat a később bárói rangot kapott Solymosyak, akik idején az épület már leginkább csak gazdasági célokat szolgált, míg aztán 1945-ben államosították.

A hatvanas évek ásatása során az írásos adatokban 1288-ban megjelenő és 1313–1325 között elpusztult vár maradványai nem kerültek elő. Az 1961–1962-ben és az 1967-ben a

1 NAGY EMESE: Az egervári vár építéstörténete. *Archeológiai Értesítő*, 1965. 192–206., Rozványiné Tombor Ilona: Adatok az egervári vár építéstörténetéhez. *Műemlékvédelem*, VIII. (1964) 156–158.

2 DEGRÉ ALAJOS–GERGELYFFY ANDRÁS–VALTER ILONA: Egervár. Második javított kiadás. Zalaegerszeg, 1969.

1. kép A várkastély feltárásának összesítő alaprajza

külső várban végzett leletmentés során³ a későbbi rétegekbe keveredett Árpád-kori cserpek valószínűsítették csak azt, hogy az első vár a későbbiekkel azonos helyen állt. Nem régészeti megfigyelésből, hanem Dragonits Tamás építész közléséből ismert, hogy amikor a falakat tartó facölöpök helyére a vasbetonkoszorút behelyezték és vasbeton cölöpöket préseltek, „látszólag céltalan, paláncszerű sorba levert facölöpöket is találtak”.⁴

Ugyancsak nyitva maradt az Egervári László féle építkezések kérdése, így az általa emelt épület, valamint a mai kastély viszonya. Nagy Emese szerint a külső falak egy része ebből az időszakból való, azonban egy visszabontott falszakaszt kivéve, egyetlen ma is álló falról nem merte kijelenteni a kutatás, hogy az a 15. században épült. A vár falai-ba másodlagosan beépített, egyértelműen Egervári kori építkezésből származó idomtég-lákról sem döntötték el, hogy azok a vár korábbi részeinek bontásából, vagy az elbontott ferences kolostorból származnak.⁵

A hatvanas évek kutatói szerint a Nádasdy-idők alatt alakult ki a mai alaprajz, a négy saroktoronnyal ellátott, négyszögben épült, négy oldalán lakoszárnyal készült vár. Az tehát egy egységes konstrukció, mely a 16. századi átépítéskor keletkezett.⁶ Az 1541-ben befejezett építési munkákkal kapcsolta össze az ásató az Egervári-féle vár részle-

3 Müller Róbert jelentése a Göcseji Múzeum adattárában.

4 DEGRÉ–GERGELYFFY–VALTER: i.m. 6.

5 Az Egervári László féle építkezésekről legutóbb: SRÁGLI LAJOS–VÁNDOR LÁSZLÓ: Egervár. H és é.n. (Budapest, 2000) A teljes forrásjegyzékkel.

6 NAGY EMESE: i.m. 204.

ges elbontását.⁷ A jelenlegi kastély alaprajzának kialakítását így az épület eddigi kutatói egyértelműen Nádasdy Kristóf és neje, Choron Margit építkezéseihez köthették, melynek befejezését a házaspárnak az épületre felhelyezett címerén található 1569-es évszám jelzi.

A régészeti kutatás ugyanakkor tisztázta, hogy a vár déli és nyugati szárnyának udvari homlokzatán lévő árkádsor 18. századi toldás. Emellett megállapította, hogy a keleti szárny nyugati fala is barokk, s úgy vélte, hogy az eredeti fal ettől beljebb található, azaz a keleti szárny a mai-nál keskenyebb volt.

Így negyvenhat évvel később, mikor az újlag leromlott állapotú egervári vár felújítása egy pályázat kapcsán megkezdődhetett, ez a kutatás számára az előbbiek ismeretében nagy lehetőségnek tűnt. Reméltük, hogy egy, a még nem érintett részekben végzett fel-

tárás, valamint a vár körüli területen tervezett parkoló építése és a jelentős területeket érintő parkosítás során az eddig nem tisztázott kérdések egy részére választ kaphatunk. Sajnos a lelkesedésünk csak addig tartott, míg ki nem derült, hogy a pályázati projekt költségvetése nem tartalmaz régészeti kutatásra szánt összeget.⁸

Ennek ellenére a kutatás általunk irányított első üteme (1. kép, 1-8. szelvény) (a helyi polgármesteri hivatal szíveségéből biztosított közmunkásokka) számos új eredményt hozott. Ekkor a várbelsőben, a délnyugati sarokrészben, a nyugati oldalon a kaputól északra fekvő két helyiségben, a keleti szárnyban lévő várkapolnában, valamint a kapualjban és előtte a vár nyugati oldalán végezhattünk kutatásokat.

A délnyugati oldalon próbálkozásunk eredménytelen volt, a betonkoszorúk ezt a részt teljesen elpusztították. A kapualjban a bolygatások miatt érdemi eredményt régészeti módszerrel nem igazán tudtunk felmutatni. Az újkorban beszűkített kapu kerékvetőkőveinek előkerülése volt csupán az egyetlen eredmény.

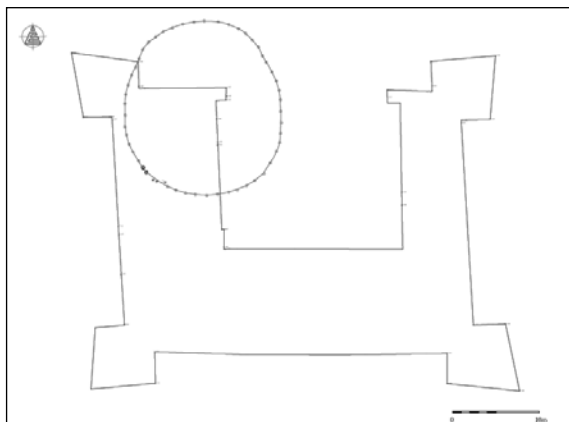
A kaputól nyugatra lévő nagy teremszerű részen a kutatás ugyanakkor váratlan eredményt hozott. Habár a falak melletti részen a rétegek elpusztultak, a barokk, majd a 16. századi padlószint alatt előkerültek az Árpád-kori vár palisádfalának maradványai. Az

2. kép Az Árpád-kori vár cölöphelyei és alapozási árka

7 NAGY EMESE: i.m. 201.

8 A feltárással fordítható összeg hiánya nagy mértékben leszűkítette a régészeti kutatómunka lehetőségeit. Az épület falkutatása Mezey Alice vezetésével folyt. Lásd erre jelen kötet következő tanulmányát.

3. kép Az Árpád-kori vár feltételezett helye

északnyugat-délkelet felé ívelő palánkfal oly módon készült, hogy a mintegy 22-34 cm-es cölöpök (2. kép) egy keskeny árokba lettek állítva, amelybe aztán agyagot dönögöltek. A mintegy 25 méteres átmérőjűre szerkeszthető várat (3. kép) az alapozásárból előkerült kerámia egyértelműen datálta.

Az északnyugati torony belsőjében legnagyobb örömkre megállapíthattuk, hogy itt nem végeztek alábetonozást. A toronybelsőben így a toronyfalig terjedő jó minőségű rétegsorokat, járósínteket találtunk, azonban a mi-

nimális leletanyag ezeknek egyértelmű datálását nem tette lehetővé.

A keleti szárnyban végzett feltárás annak ellenére, hogy a későbbi beásások a szinteket legnagyobb részét tönkretették, ugyancsak jelentős új megállapításokat tett lehetővé. Egyrészt nyoma sem volt a korábbi kutatók által feltételezett korábbi keskenyebb szárnynak. Másrészt az északi szárny udvari fala a kápolnán keresztül a keleti külső falig folytatódott. (A fal előtti rész a keleti fal alábetonozásakor megsemmisült.) A fal egyértelművé tette, hogy a kápolnarész az északi szárny elbontása (azaz a 18. század első negyede) után épült. Másrészt az északi szárny belső fala – mely a keleti falba nem volt rendszeren bekötve – nekiépült egy korábbi szakállaspuska-lőrésnek, tehát az északi keskenyebb szárny megépítése az északi és keleti főfalaknál később történt. Az északi és a keleti főfalak mentén eredetileg nem voltak épületszárnyak.⁹

Nagyon fontos új ismereteket hozott a kapu (azaz a nyugati oldal) előtti terület ásása. Itt a kapu előtt egy kisebb elővédművet (4. kép) tártunk fel. A közepén csúcsosodó bástyácska környékét alaposan feldúlták. A nyugati fal alábetonozásakor a fal melletti részei megsemmisültek, a rajta átvezetett közművek ásásakor pedig a rétegek károsodtak. Annyi bizonyos, hogy az elővédmű később épült a nyugati várfalnál. Az alapozásba beleépített idomtégla viszont azt jelzi, hogy építése a 16. század negyvenes éveitől nem történhetett.

A kutatás második üteme¹⁰ (1. kép, 9-11. szelvény) a már említett okok miatt a kivitelezéssel párhuzamosan, csupán szakfelügyelet keretei közt zajlott. A közművek építési munkálatai közepette ekkor megkíséreltük a huszárvár szerkezetének és kiterjedésének meghatározását. A közművek cseréje elsősorban a vár nyugati és déli homlokzata előtt elterülő udvarrész érintette, de új csövek fektetésére a keleti oldalon, valamint a belső várudvaron is sor került.

A különféle csövek, vezetékek és víznyelő aknák stb. rendszere sűrűn behálózta a fent jelzett területeket, de összefüggő felületet nem alkottak, így az előkerült karosorok és cölöpök értelmezése a nagyobb összefüggések ismerete nélkül nem volt lehetséges. Az

⁹ A régészeti kutatás eredményei a keleti szárny esetében nem támasztják a falkutatás eredményeit összefoglaló cikk reneszánsz periódust értékelő részében olvasható megállapításokat, sőt ellentétesek azzal.

¹⁰ Az összesítő alaprajzon a vár körül lefektetett közművek árckainak ábrázolása még hiányzik, a rajzok digitalizálása folyamatban van.

4. kép A kapubástya maradványai

udvar területén előkerült famaradványok, cölöpök, karósrak az egykor ott állt házak, istállók és egyéb építmények maradványai. A koruk meghatározása meglehetősen bizonytalan, ugyanis az árkok ásása géppel történt, így a markoló kanalából, illetve a félrerakott kupacokból előkerült leletek rétegtani helyzete pontosan nem volt meghatározható. Így a famaradványok korát sajnos csak széles határok között a 15–18. század közé lehet elhelyezni. Az árkok ásása során előkerült középkori és újkori járósínek korának pontos meghatározása hasonló okok miatt nem volt lehetséges. Az árkok tisztítása és kézi számszámokkal végzett vizsgálata során sem került elő a metszetfalakból olyan lelet, mely pontosan datálhatta volna a feltárt rétegeket.

Az udvaron egykor állt épületek mellett sikerült megtalálni a déli oldalon a huszárvár déli palánkfalának maradványait, itt kelet-nyugati irányítással több vaskos cölöp maradványa helyezkedett el. A nyugati oldalon ezt a cölöpsort sajnos nem leltük meg, ugyanakkor feltételezhető, hogy az újkorban a lép lecsapolásakor az észak-dél irányú árok kiásásával azt már elpusztították.

Az északnyugati saroktorony északi határolófalának tövében a kastély drainsövezése előtt leletmentést végeztünk. A szelvényből kevés és jellegtelen leletanyag került elő, de a megfigyelt jelenségek megerősítették azt a feltevést, hogy a vár ma már nem létező északi szárnya előtt a 18. század elejéig árok húzódott. A nyugati oldalon ezt az árkot nem találtuk meg, a déli részen pedig a földmunkák nem érintették az árok feltételezett helyét. Így létezése nem zárható ki teljesen, azonban a környék korabeli természetes környezete indokolatlanná teszi ilyen árok kialakítását.

Az épület nyugati homlokzatának kutatásakor Mezey Alice által vezetett kutatócsoport 16. századi boltozatindítást talált. Az egykori boltozat nyugati oldalát tartó fal feltételezett helyének leletmentésére a korábban lefektetett közművek feltárása lehetőséget nyújtott. A kutatás során egy 18. századi falszakaszt találtunk, mely funkciójának pontos értelmezéséhez további kutatásra lett volna szükség.

A nyugati oldalon a kapunyílás alatt a tervek szerint különféle közműveket kellett az alapozás boltíve alatt átvezetni. A vezetékeknek ásott árok nyomvonala beleesett a 20. század közepén végzett feltáráskor megkutatott területtel. Legnagyobb meglepetésünkre azonban az árok ásásakor boltív helyett tömör alapfallal találtuk magunkat szemben. A kapu külső oldalán kiásott kb. 1,5 m széles, (a betonkoszorú aljától számított) 1 m mély munkagödörben a betoncölöpök között sem bukkant elő sehol a Nagy Emese által vezetett ásatás során megfigyelt boltív.¹¹ A munka során azonban a betoncölöpök között a falban egy másodlagosan befalazott gótikus bordára lettünk figyelmesek, eszerint a nyugati homlokzat alapozásának ez a szakasza nem lehet idősebb a 16. századnál.

Az építkezés során a vár építéstörténetének kései periódusa is jelentkezett a déli homlokzat nyugati szakaszánál, ahol egy, a vár falának támaszkodó 19. századi alapfalra bukkantunk, mely egykor istállóként funkcionálhatott.¹²

A déli homlokzat középső részén az új gáznyomó cső helyének kiásásakor előbukkant a fal boltívekkel tagolt alapozása. Az 1960. évi feltárás során a többi főfalnál is ez az építészeti megoldás került elő.¹³

Az épület belső részeinek feltárása az első kutatási ütemben sem volt teljes, ezért szükséges volt a földmunkákkal párhuzamosan az északkeleti saroktoronyban is leletmentést végezni. A feltárás során sikerült a kora újkori járósinteket elkülöníteni, és a bástya bejáratának eredeti küszöbje is előkerült. A kutatás során az utóbbi alapozásának közeléből, bolygatott rétegből előbukkant egy 15. századi zöld mázas mérműves kályhacsempe,¹⁴ mely eredetileg az Egervári László által épített, és a Nádasdyak által visszabontatott castellum egyik cserépkályhájának része volt.

A régészeti munka szűkre szabott keretei ellenére megállapítható, hogy az egervári vár külső védművei az egyszerűbbek közé tartoztak, azaz a megfigyelések azt bizonyították, hogy egy egyszerű palánkfal védte a várat, mely előtt csak az északi, illetve feltételezhetően a lankás keleti oldalon helyezkedett el árok, a déli és a nyugati oldalon az erődített helyet vizenyős láp védte.

Az építkezést kísérő régészeti kutatás fontos új információkkal szolgált a vár különböző építési korszakait illetően, illetve a huszárvár kiterjedésével kapcsolatban. Ugyanakkor a korlátozott kutatási lehetőségek következtében a belső szerkezetéről alig nyertünk új információt, megszerzett ismereteink nem haladják meg a történeti forrásokból kirajzolódó általános képet. A munkálatok során számtalan új kérdés vetődött fel, melyek tisztázásának érdekében a jövőben szükséges volna további ásatásokat végezni a területen.¹⁵

11 NAGY EMESE: i.m. 197. A tanulmányban szereplő 6. kép metszetráján nem jelöltek boltívet.

12 Az istállóhoz közel eső helyen bukkant elő a délnyugati saroktorony előteréből, a csapadékvíz csövének ásása közben az egyetlen éremleret, egy 1701-ből származó duarius. A lelet sajnos a gépi földmunka következtében szórvány volt.

13 NAGY EMESE: i.m. 197.

14 NAGY EMESE: i.m. 196. Az 1960-ban előkerült példányt a várkastély első történeti kiállításából ellopták.

15 Sajnálatos módon az egyik legígéretesebb területen, az udvar északi részében az új színpad kialakításakor végzett földmunkákról a múzeumot nem értesítették.

D. MEZEY ALICE–BOZÓKI LAJOS–GAYLHOFFER-KOVÁCS GÁBOR–HOROGSZEGI TAMÁS

ELŐZETES BESZÁMOLÓ AZ EGERVÁRI VÁRKASTÉLY 2010–2012. ÉVI ÉPÍTÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSÁRÓL

A kutatás

Az egervári várkastély helyreállításához kapcsolódó, három ütemre bontott, a kivitelezés ütemezését követő falkutatás első két ütemét 2010-ben és 2012-ben végeztük. 2010-ben a földszinti és emeleti helyiségek egy részében és a második emeleti folyosókon, 2012-ben a várkastély valamennyi külső és udvari homlokzatát a kivitelezésre felállított állványról volt lehetőségünk kutatni.¹ A falkutatás harmadik ütemének, az eddig kutatatlan és felújításra szánt helyiségekben kellene folytatódnia: a várkastély nyugati és déli szárnyának második emeleti szobasoraiban, a déli szárny földszintjének keleti végében, valamint a délkeleti saroktorony mindhárom szintjén.²

A falkutatást a korábbi Egervárra vonatkozó irodalom, valamint az írott és képi források feldolgozása egészítette ki.³ A várkastély elsődleges építéstörténeti forrását kutatásunk számára maga az épület, és annak álló falai jelentették. A járószint alatti jelenségek átfogó régészeti feltárást igényeltek volna, de erre nem kerülhetett sor. A méltatlanul szűkre szabott régészeti munka keretei 2010–2011-ben nem haladták meg a tájékoztató szondázás kereteit, s a 2012. évi, kivitelezés közbeni megfigyelések sem érthették el a szakmailag szükséges minimumot.⁴ Ezért megítélésünk szerint elmondható, hogy a kivitelezés során a területet régészeti szempontból megkutatatlanul bolygatták meg, s ezzel az egervári vár és várkastély múltjának jövőbeni megismerését jelentős részben lehetlenné tették. Az építéstörténeti kutatás számára ebből elsősorban olyan veszteségek szár-

1 Az egervári várkastély kutatását 2010 őszén kezdtük meg, a műemlék turisztikai fejlesztésére kiírt uniós pályázat kapcsán (kutatásvezető: D. Mezey Alice). A pályázati anyag összeállításakor kutatást nem terveztek, arra sem összeget nem különítettek el, sem időt nem számoltak rá, így a két ütemben zajló kutatás első ütemét (2010) még nagyrészt kiürítetlen, használatban lévő épületben, második ütemét (2012) a kivitelezés közben végeztük. Külön tanulmányt érdemelne annak módszeres áttekintése, hogy a turisztikai fejlesztésre kiírt, és a műemlékek helyreállítását csak mellékesen kezelő pályázatok milyen problémákat vetnek fel műemlékvédelmi szempontból – mint ahogy Egerváron is történt –, itt azonban nem áll szándékunkban ezzel kimerítően foglalkozni. Az építési engedélyben kikötésként szereplő kutatás körülményeiből adódóan az eredmények vajmi kevésbé tudtak beépülni a helyreállítási tervekbe, a kutatók helyreállítási javaslatait a beruházás során rendre figyelmen kívül hagyták – egyrészt a pályázati rendszer merevsége, másrészt az illetékesek érdektelensége miatt – így a feltárt eredmények elsősorban egy évtizedek múltán esedékes újabb helyreállításhoz kapcsolódóan jelenthetnek tudományos kiindulópontot.

2 A felsorolt helyiségek projektterületen kívül estek.

3 A kutatást nagyban segítették Dragonits Tamással, az 1960-as évekbeli helyreállítást tervező építésszel, Vándor Lászlóval és Ohra Zoltánnal folytatott beszélgetések, szakmai konzultációk. Nekik ez úton is köszönetet mondunk támogatásukért. A teljesség igénye nélkül a legfontosabb szakirodalom: BALOGH JOLÁN: A magyarországi négysarokbástyás várkastélyok. *Művészettörténeti Értesítő*, III. (1954) 247–252., ROZVÁNYINÉ TOMBOR ILONA: Adatok az egervári vár építéstörténetéhez. *Műemlékvédelem*, VIII. (1964/3) 156–158., DEGRÉ ALAJOS–GERGELYFFY ANDRÁS–VALTER ILONA: Az egervári vár története. Zalaegerszeg, 1965., NAGY EMESE: Az egervári várkastély építéstörténete. *Archaeológiai Értesítő*, XCII. (1965/2) 192–206., DRAGONITS TAMÁS: Az egervári várkastély 1961–1965. évi helyreállításáról. *Műemlékvédelem*, X. (1966/4) 218–225., Egervár. Szerk. STRÁGLI LAJOS, VÁNDOR LÁSZLÓ. Száz magyar falu sorozat. Budapest, 2001. (A forrásokat ezek a munkák nagyrészt feldolgozták.) Mindezen kívül elsősorban az utóbbi években készített régészeti dokumentációk nyújtottak kiindulási alapot a kutatásunkhoz. Feldolgoztuk továbbá a Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ (továbbiakban: Forster Központ) gyűjteményeiben lévő, Egervárra vonatkozó bőséges anyagot.

4 Vándor László és Ohra Zoltán írását I. e. kötetben.

*1. kép Az egervári várkastély déli homlokzata, 1961 körül
(Forster Központ Fotótára, 56.533 ND)*

maztak, amelyek a felmenő falakban feltárt jelenségeknek a földalatti maradványokkal való egybevetését és biztosabb értelmezését akadályozták meg.

A 2010. évi kutatás eredményeit *Előzetes építéstörténeti kutatási tájékoztató a tervezés számára* című dokumentációban foglaltuk össze.⁵ A kutatás 2012. évi kiterjesztésével azonban nem csupán az ebben a dokumentációban foglaltak, hanem a korábbi kutatások eredményei is jelentősen átértékelődtek, sőt sok esetben felülíródtak. A 2012. évi kutatásaink eredményeit építéstörténeti kutatási dokumentációba szerkesztettük.⁶ A falkutatás során rögzített építéstörténeti jelenségek részletesen itt természetesen nem mutathatók be, csupán tömör összefoglalást adjuk az építéstörténetnek és a lényegesebb jelenségeknek – ismét hangsúlyozva, hogy ismereteink nem teljesekek, a kutatások folytatása szükséges.

Építéstörténet

A várkastély építéstörténetét eddig Nagy Emese 1960. évi régészeti feltárásának beszámolója rögzítette a legpontosabban. Az általa közölt építéstörténeti vázlatot a falkutatásunk során feltárt jelenségekkel és az újabb szondázó régészeti feltárások eredményeivel együtt tekintjük át és értelmezzük az alábbiakban. Előre kell bocsátanunk, hogy a Nagy Emese által föllállított építéstörténet elsősorban a korai, a reneszánsz építkezésekre vonatkozó része, néhol jelentős módosításokkal ugyan, de alapjaiban helytállóan bizonyult. Kutatásaink során különös jelentőséget kaptak az alsó két szintre vonatkozó feltevései közül azok, melyek szerint a ma álló épületben korábbi épületrészeket sejtett, jóllehet ezek nem ott, illetve nemcsak ott kerültek elő, ahol gondolta. Ugyanakkor a harmadik szint teljes egészében barokk korra történő datálása – amit később valamennyi ku-

5 Forster Központ Tervtár D 41.991. ltsz.

6 A dokumentáció lezárva: 2013. március 18-án. Forster Központ Tervtára D 42.948. ltsz.

2. kép A várkastély délnyugat felől 2010-ben, a kutatás megkezdésekor, a Dragonits Tamás-féle 1960-as évekbeli helyreállítás során kialakított homlokzattagolással. Fotó: Horogszegi Tamás.

tató átvett tőle – az új kutatási eredmények alapján tovább nem tartható. Fontos új kutatási eredménynek tekinthető a saroktoronyok/szárnyépületek főpárkánya fölé magasodó részeinek datálása és értelmezése is. Végül további jelentős új kutatási eredmények az alaprajzi rendszerre, az épület védelmi berendezésére, a tömegképzés részleteire és korántsem utolsó sorban a reneszánsz homlokzatképzésre és -díszítésre vonatkoznak.

Korábbi épületek

A nyugati szárnyban a kutatás során olyan – a várkastély más részein nem előforduló – építéstörténeti jelenségekkel találkoztunk, amelyek a reneszánsz várkastély kiépítését megelőzően ott állt épületrészek elbontására, maradványainak csekély mértékű felhasználására utalnak. Az erre utaló nyomokat az épületszárny földszinti déli helyiségének déli és keleti falán, fölötté az emeleti helyiség déli falán és e helyiségnek a nyugati homlokzati falán tártunk föl, s ide soroljuk a kapualj fölötti helyiség mait megelőző sík lefedésére utaló nyomokat is. Hozzá tartozik az északnyugati torony alapozásának a nyugati homlokzati falhoz viszonyított másodlagos volta, a kapubejárat előtt föltárt ék alakú bástyaszerű építményalap, valamint az az észak-déli irányú vastag fal, amit ugyan az épület délnyugati saroktornya déli homlokzatának közelében már korábban észleltek, de megbízható értelmezésére eddig nem került sor.

A felsorolt, semmiképpen nem a jelenleg álló épület átépítéséből származó anomáliák/jelenségek arra a következtetésre vezettek bennünket, hogy az egervári reneszánsz várkastély építésének előzményei illetve kezdeti időszaka emlékeit lássuk bennük (1476–1533). A rendelkezésre álló források sajnos nem teszik lehetővé, hogy mindezt egyértel-

műen az erődítéssel, illetve Egervári Lászlónak, a gótikus kályhacsempe leletek alapján minden bizonnyal fényűzően berendezett késő gótikus lakópalotájával hozzuk kapcsolatba. Ahhoz a biztosan jelentős és földig visszabontott épület(ek) maradványainak feltárására és pontos értelmezésére – s ez az egész régészetiileg védett területre vonatkozik – szakszerű tervásatásra lett volna szükség. Az 1533-ban bekövetkezett tulajdonosváltástól – amikor Kanizsai Orsolya kezére került a vár – a Nádasdy Tamás 1557. évi birtokba lépéséig eltelt időszakban keletkezett források mindenestre csak az Egervári László által épített épületek helyreállításáról, karbantartásáról és lakhatóvá tételéről szólhatnak.

A reneszánsz periódus

A négy saroktornyos reneszánsz vár tervének megszületését e 24 éves időszak végére, az 1557-et közvetlenül megelőző évekre tehetjük. A reneszánsz épület kompakt alaprajzi és tömegformálási geometriája nagyon tudatos, tervszerű építkezésre vall. A terv megszületésekor a korábbi épületet vagy épületeket részben lebontották, részben egyes falainak csekély mértékű felhasználásával befoglalták a teljesen új koncepció szerint tervezett épület nyugati szárnyába – ezekkel találkozhattunk a kutatás során. Feltételezzük, hogy az új építkezés már 1558-ig, Nádasdy Kristóf birtokba lépéséig valamilyen szintig el is jutott. Nagyobb lendületet 1563-ban, a főúr Choron Margittal kötött házassága révén kaphatott, s végül 1569-ig a várkastély elkészült, megkapva egységes, reprezentatív homlokzatát.

A falkutatásunk alapján a várkastély, felépülését követően kívülről egy szabályos, majdnem négyzetes alaprajzú, négy saroktornyos, belső udvaros épület volt, melynek széles nyugati és déli szárnya háromszintesek, keleti és északi szárnyai keskenyebbek és nagyobb részt kétszintesek voltak. A szárnyak felső szintjeit ebben a periódusban nem lakószintnek, sokkal inkább az épület védelmi rendszeréhez tartozónak véljük. A déli és a keleti oldalon feltárt lőrészor utal erre, a nyugati oldalon viszont ilyen nem találtunk. A két- és háromszintes épületszárnyak közé, a keleti oldalon a déli szárnyhoz tapadóan egy nagyobb, az északi oldalon a nyugat szárnyhoz tapadóan pedig egy kisebb, háromszintes épületrész csatlakozott. Utóbbiban lehettek szintenként az árnyékszékek, előbbiben feltehetően egy fa szerkezetű, az udvar felé nyitott lépcsőház volt. Az első és a második emelet magasságában fából épült folyosók futhattak. A külső és az udvari homlokzatokat a falkutatás során feltárt egykori homlokzati festésmaradványok tanúsága szerint egyaránt gazdagon díszítették. A vakolatból készült, plasztikus főpárkány profilját nem ismerjük, csupán a frízt, ami vakolatba karcolt, feketére, fehérre és vörösre festett négyzetek alkottak. A „toronyok” és kiemelkedő tömegek sarkait szürke-fehér kváderézéssel, osztópárkányait szürke-fehér festéssel díszítették. A Nádasdy Kristóf 1588 előtt bekövetkezett haláláig eltelt 19 évről igen keveset tudunk, az épületen változtatások nyomaival nem találkozunk. Nádasdy Kristófné Choron Margit, férje halálát követően a környéken zajló török támadások elől kőszegi házába menekült, s a várkastélyt ekkortól már nemigen lakták tulajdonosai.

Nádasdy II. Tamás 1588. évi birtokba lépésekor a még álló külső várat és sáncot helyőrség védte. Ennek időszakos javításairól, kisebb építkezéseiről szólnak a források, de a szükséges részletességű régészeti feltárások hiányában ezekről semmi biztosat nem lehet állítani. A külső várban 1630-ban 25 lovas, 50 gyalog állomásozott, s a források szerint a környéken is komoly katonai szerepet vivő Kaczor Balázs várkapitánysága időszakában (1630–1640) viszonylag konszolidált körülmények uralkodtak.

Nádasdy II. Tamást Egervár birtoklásában Nádasdy Pál követte. Az 1640–1650-es évekből, a vasvári csatával is összefüggésben rendelkezésünkre álló adatokat – a kapu, híd és felvonó építéséről és megújításáról szóló 1649. évi forrást és az 1655. évi tüzesetet, amikor két bástya leégett – a külső várra értelmezzük. Ebben az időszakban a várkastély is kisebb-nagyobb mértékben megromolhatott, de kisebb javításokon kívül, az építéstörténet szempontjából jelentősebb átalakítására – helyszíni kutatásaink alapján – nem került sor. A várkastély rossz állapotban lehetett, de a megépítésétől eltelt viharos évszázadban külső-belső megjelenését tekintve lényegében változatlanul állt.

Nádasdy II. Ferenc birtokait a Wesselényi-féle összeesküvésben betöltött szerepe miatt 1671-ben elkobozták, majd más birtokaival együtt Egervár és uradalma is a Kincstár kezébe került. Kijelölt gondnoka Radonay Mátyás zalavári apát és várkapitány (1673–1676) épületeket fedetett be, egy tornyot – és talán a kapubejárat fölötti árkádöt – falaztatott be. Ugyanez a forrás egy kápolna befedéséről is szól. E korai kápolnát feltételelesen a keleti szárnyban lokalizáljuk, jóllehet semmi biztos nyomát nem találtuk meg.

A reneszánsz várkastély külső-belső megjelenésének megváltoztatására feltehetően még akkor sem került sor, amikor Széchényi György kalocsai érsek 1676-ban a birtokot a kincstártól megvásárolta. Jóllehet, a vár befedéséért és a kápolna tetőzetének – talán megépítéséért – összesen 350 forintot kért. Nem zárhatjuk ki, hogy ezek a javítási munkák a várkastélyra is vonatkoztathatók, mindenesetre a kápolna helye itt is kérdésként merül föl. Széchényi György érsek a várat és a kastélyt 1679-ben unokaöccsének, Széchényi Györgynek adta át, aki 1691-ben fiának, Zsigmondnak juttatta. Feltételezzük, hogy nagyobb építkezés ebben az időszakban (1676–1691) sem volt. A várkastélyra vonatkozóan, ezt jóval biztosabban állíthatjuk, mint a külső várra.

Miután 1697-ben a Széchényi család grófi rangra emelkedett és Széchényi Zsigmond a titkos tanácsosi méltóságot is megkapta, továbbá a Rákóczi szabadságharc harci eseményeit megelőzően, az 1704. évi külső vár és palánk megerősítési munkák is lezajlottak, 1705 és 1710 között az összes külső védművet lerombolták: a reneszánsz várkastély azonban – lényegében még őrizve eredeti megjelenését – ettől kezdve magányosan állt a mocsár szigetén.

Barokk periódusok

A várkastély az építésének befejezését követő 140. évben, nagyjából 1709-ben, veszítette el északi szárnyát, amikor Széchényi Zsigmond az épület átépítése mellett döntve, nagyarányú építkezésbe fogott. A források szerint 1712-ben az épület még lakhatatlan volt, 1713-ban a család már beköltözhetett, de a helyreállítási és átépítési munkák még 1738-ban, Széchényi Zsigmond halálakor is folytak. Az építéstörténeti kutatásból az derült ki, hogy a korai barokk építési időszak 29 évében (1709–1738) zajlott munkák egyes részeit nem szánhatták véglegesnek, inkább a védelmi funkció megszüntetése, a lakhatóság és használhatóság volt a cél. Jelentős építkezésnek minősül azonban a keleti szárny addig még hiányzó, harmadik szintjének megépítése, amivel együtt járhatott a második szint jelentős átalakítása is. Utóbbiról a többszöri átépítések miatt pontos leírást adni nem tudunk. A harmadik szinten, az új homlokzati falban három, a kastély összes mai ablakától különböző ablakot alakítottak ki, megoldották az északkeleti torony szintjeibe való közlekedést is. Legkésőbb ekkorra datálhatjuk a nyugati szárny harmadik szintje nyitott árkádjának kialakítását, majd nem sokkal későbbi befalazását, a kapubejárat fölött.

3. kép A várkastély udvara észak felől a kutatás előtt, 2010 áprilisában. Az udvaron az elbontott északi szárny alapfalainak felmagasítása látható. Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor.

Valószínűnek tartjuk, hogy a helyiségek közötti udvari folyosói közlekedés átalakítása fontos lehetett. A fafolyosók és a déli és a keleti szárny szögletében lévő fa lépcsőház felújítását végezheték el, s ekkor építették meg az udvar délnyugati sarkában, talán már a kapualj végéből induló, első periódusú, téglaboltozatos lépcsőházat. A toronyszobákban befalaztak néhány lőrést, és nyilván a tetőzetet is fel kellett újítani.

Széchenyi Zsigmondtól fiára, Ignágra szállt Egervár, aki a kastélyt úgy vette át, hogy az még nem volt kész. Feltételezzük, hogy 1738-tól 1745-ig eltelt években a lakatlan kastély állapota romlott. Széchenyi Ignác ugyanis 1745-ben vette feleségül Viczay Anna Mária grófnőt, s csak ekkortól folytatta apja helyreállító munkáját.

Az 1745–1767 közötti, Széchenyi Ignác nevéhez kapcsolódó építkezéseket egy 1754-ben bekövetkezett tűz két szakaszra osztja. Az első szakaszban képzeljük el a keleti szárny alsó szintjeinek átalakítását: a földszinti boltozat elbontásával a két alsó szintet összekapcsolták, ennek megfelelően egyenletes falsíkot alakítottak ki a vékonyabb emeleti fal köpenyezésével. Mindez egy reprezentatív, falusi templom méretű kápolna kialakításával függött össze. 1754-ben a tűz a még felújítás alatt lévő kastélyban, talán a keleti szárnyban, vagy az északkeleti torony legfelső szintjén ütött ki, ahol a kis helyiség három falában három kéménykürtő volt. Leégett a tetőszerkezet, megrongálódtak a stukatúrral fedett famennyezetek. A tűz után kellett készülnie a keleti szárny fölötti, fogas ácsjelű tetőszerkezetnek. Alatta a lakószobákban és a kápolnában részleges átalakításokat végeztek, melyek célja e helyiségek díszítése, gazdagítása lehetett. A lakószobák ablakfülkéit kissé átalakították, és a falak díszítőfestést kaptak. A kápolna oldalfalaiba fülkéket vésztettek, és a lapos rézsűvel kialakított hatalmas ablakokon fényt engedtek a festéssel díszített, és minden bizonnyal gazdag liturgikus berendezéssel felszerelt térbe. A kápolna tűz utáni helyreállítása 1758-ra valósulhatott meg, a canonica visitatio már gazdag berendezésről számol be: 3 oltár, 2 kórus és 1 oratórium volt benne. (A berendezést a kastély el-

*4. kép A várkastély északnyugati saroktornya északi homlokzatának első emeleti szintjén koncentráltan előkerült, másodlagosan befalazott gótikus kerámia bordák töredékei.
Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor.*

adását követően Nagycenkre szállították.) A kápolna és a keleti szárny gazdagításához kapcsolhatjuk a ma is meglévő melléklépcső kialakítását.

Az 1745–1767 közötti időszakra tehetjük az árkádos folyosók és velük összefüggésben, a délnyugati sarokban egy új lépcsőház kiépítését is, aminek a csonkjai az udvari homlokzaton ma is látszanak. (Nem tudjuk, hogy mindezek kiépítése a tűz előtt vagy az után történt-e, valószínűleg folyamatosan haladtak a munkák.) A nyugati és déli szárnyak udvari tornácainak kialakítását és a toronyfelmagasításokat – a rajtuk feltárt rózsaszín festés okán – ugyancsak e periódushoz kötjük. Talán ehhez az építkezéshez (annak is a befejezéséhez) tartozhat a várkastély bekarcolt homlokzatarcitektúrája, ami a keleti szárnyon már biztosan a nagy kápolnaablakokhoz készült és technikájában megegyezik a tornácpillérek tükrös tagolásával.

19. század

Széchenyi Ignác utódja, Széchenyi Ferenc idejében (1775–1820) egy leltár az épület elhanyagolt állapotáról számol be. Az újabb felújításra Széchenyi Ferenc vállalkozott, aki az 1803. évi leltár szerint a nagycenki kastélyból és soproni házából bútorokat hozatott és a kastély lakóhelyiségit ezekkel rendezte be és díszítette. A leltár szerint a második emeleten az uraságnak hat szobája volt.⁷ Két kémény és hozzájuk csatlakozóan két folyosói

⁷ A nyugati szárny Möller István-féle felmérése a harántfalakat is ábrázolja. Forster Központ Tudományos Irrattár 1800/21. ltsz.

5. kép: A várkastély déli homlokzatának keleti felén, a második emelet magasságában talált kulcslyuklőrés.
Fotó: Horogszegi Tamás.

tüzelőnyílás található itt, mögöttük a szobasarkokban kályhafülkéket feltételezve négy fűtött, az uraság által használt lakószoba lokalizálható ide – bár itt kutatás eddig még nem volt. A déli szárny nagy részét ekkor már elfoglalta a mai, nagy lépcsőház, amihez az udvarról az első emeletre vezető, külső előlépcső tartozott. Ez lehet az a féltetős, árkádíves építmény, amit az épületről fennmaradt legkorábbi fényképekről és felmérésekről ismerünk.⁸ A keleti szárny második emelete – tekintettel az ablakfülkék parapetjében feltárt (és a jelenlegi helyreállítás során konzerválás nélkül visszatakart) barokk díszítőfestésre – biztosan lakószoba volt (esetleg kettő, egymásba nyíló). Az uraság hat szobáján kívül tehát további helyiségek is lehettek, de ezeket a leltár külön nem említi meg. A folyosók téglaburkolatosak voltak, deszkázott famennyezettel. A déli szárny második emeletén csupán a folyosón kutattunk.

A leltár az első emeleten hat szobáról, két konyháról és két kamráról tesz említést. Itt voltak a vendégszobák és itt lakhattak az uradalom tisztségviselői, az ispán, a pajtabíró és talán a cselédség egy része. Utóbbiak feltehetően a nyugati szárnyban, előbbieket a déli szárnyban, mert annak keleti végében tártunk fel olyan nyomokat, amelyek egy nagyméretű tüzelőberendezési lehetnek. A leltár itt kitér a folyosók leírására is – az egyik (a nyugati) boltozott, a másik (a déli) deszkával padozott volt, mindkettő téglával burkolva. A földszintről kevesebbet tudunk, csupán két borospincéről és három tömlőrcről tesznek a leltárban említést. A kápolnáról sajnos nem esik szó.

A várkastély lassú pusztulása a 19. század első évtizedeiben kezdődött el. 1837-ben a kápolnát romosként említik. Valószínűleg ezután kezdték magtárnak használni az egész szárnyat, ami jelentős átalakításokkal járt: földszinteket építettek a kápolna terébe, új

8 Forster Központ Fotótár 3.241 PD, 20.745 PD.

6. kép: A várkastély nyugati szárnyának udvari homlokzata északi oldalán talált festett reneszánsz párkány töredéke. Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor.

ablakokat vágtak, a meglévőket pedig beszűkítették, még a tornyon is. Még a 19. században, a kifelé dőlő déli homlokzati fal elé támpilléreket építettek, néhány ablak kényszerű befalazásával. Ugyanilyen támpillérek a kápolna udvari falához is épültek, nem kizárt, hogy a magtárfunkció miatt. Ezek a beavatkozások azt mutatják, hogy a tulajdonosok nem fordítottak gondot az épület méltó használatára és megőrzésére, csupán a legszükségesebb beavatkozásokat végezték el, hogy a használat lehetséges maradjon.

A 20. század eleje

A várkastély utolsó tulajdonosa, Solymosy László, Széchényi Jenőtől vásárolta meg a kastélyt és a hozzá tartozó birtoktestet, 1873-ban. A báró 1904-ben bekövetkezett halála után fia örökölte a birtokot. Báró Solymosy Ödön még ugyanabban az évben házasságot kötött gróf Zichy Angélával. Úgy tűnik, a grófnő szorgalmazta a vár helyreállítását és lakhatóvá tételét, ő vette rá Möller Istvánt a helyreállítási tervek elkészítésére.

A várkastély 19. századvégi állapotáról szemléletesen tudósít Borovszky Samu vármegyei monográfiáisorozatának nek Vas megyei kötete: „*Egervár... Régi várkastélya, hajdan, erős, sok vihart kiállott falai és a vidéket elborító mocsarak miatt nehezen volt hozzáférhető. A várkastély maga is oly laza talajon épült, hogy egy ölnyire süppedt a földbe úgy, hogy régi, boltíves kapuján ma már csak mászva lehet átmenni.*”⁹

1905-ben Möller István nagyjából ezzel az állapottal találkozhatott, amikor báró Solymosy Ödön és felesége, gróf Zichy Angéla kérésére Egervárra utazott. Az akkor

9 Magyarország vármegyei és városai. III. (Vas vármegye). Szerk. BOROVSZKY SAMU. Budapest, 1898. 32.

már magtárnak is csak alig-alig használható várkastélyból nagyvonalú építkezéssel reprezentatív, vizesárokmal körbeépített és halastóval gazdagított lakókastély kialakítása volt a tulajdonosok célkitűzése. A nagy terv megvalósítását végül a statikai problémák igen költséges megoldása lehetetlenné tette. A kastély falait azonban Möller irányításával megerősítették, tehát az állagvédelem megtörtént, a kastély a közvetlen összeomlás veszélyétől egy időre megmenekült.

A nyugati szárnyban lakásokat alakítottak ki. Az udvari folyosók árkádjait 1904-ben a lakók kérésére, a huzatra való hivatkozással, befalazták, a kastély nagy részét továbbra is magtárnak használták. Möller István karbantartó munkái minimálisak voltak, csupán a kastély akkori funkciójának megmaradását célozták, restaurálásra nem volt lehetősége. Az épület 19. században megkezdődött pusztulását mindez csak késleltette. 1911-ben (az első ismert fényképfelvétel készülte után) lebontották az udvari előlépcső felépítményét, ekkor alakult ki a pofafal, nyitott lépcső. Szintén ekkor bontották el a nyugati szárny udvari oldalán álló, hosszú, lépcsőt is tartalmazó melléképületet, csak az első emeletre vezető lépcső maradt meg.

20. századi helyreállítás-történet

Az 1950–1960-as évek fordulójáig a kastélyt már majd egy évszázada magtárnak használták. Ez nemcsak az alap-, de a felmenő falak vonatkozásában is olyan terhelést jelentett, ami azok további komoly deformációjukhoz vezetett. A Möller-féle támpillérek a falaktól sok helyen elváltak és így nem teljesítették a nekik szánt statikai szerepet. A környező mocsár lecsapolása miatt az alapozás alatti, addig vízben álló, fa cölöpök szárazra kerülve elvesztették stabilitásukat, s olyan mértékben süllyedtek meg, hogy további, még komolyabb állékonysági problémákat okoztak. A korábbi vélekedésekkel szemben azonban, a második emelet falai ebben nem játszottak olyan jelentékeny szerepet, mint ahogy azt eddig vélték. A mostani kutatás során egyértelműen bebizonyosodott, hogy azok nem a 18. századi barokk építkezések idején épültek, s terhelték meg az alapokat és a falakat, hanem a reneszánsz építkezés szerves részeként, a 16. század közepétől már álltak.

A vár hasznosításának és helyreállításának szükségessége és igénye az 1950-es évek második felében merült ismét föl. Az első megbízást a Középület Tervező Intézet (KÖZTI) Gerő Lászlótól 1954-ben kapta, de az első tervet a KÖZTI építész, Farkas Kis Gyula készítette. A feladat a Városépítési Tudományos és Tervező Intézetbe (VÁTI) 1958-ban került, ekkor Gottfried Géza statikus közreműködésével 75 főt befogadó tsz-elnök képzőt kívántak benne kialakítani. Az alapozásból előkerült fa cölöpöket C 14-es vizsgálatnak vetették alá, s azokat a 15. századra datálták. Ugyanekkor készült Urbán István statikus bravúros terve a déli szárny második emeleti árkádjainak megmentésére.

Az 1960-ban megkezdett helyreállítás fő célja – amihez a VÁTI (és jogelődei) vezető tervezője, Dragonits Tamás készített terveket – a kastély tömegének, külsejének és a tájban való megjelenésének megőrzése volt. Ezt az álló épület iránti tisztelettel, korrekt tervezői hozzáállással, pontos felmérésekkel és analitikus szemléletű helyreállítási tervekkel támasztották alá. A tervekről jól leolvashatók és pontosan beazonosíthatók a bontási és építési munkák helyei, a díszítő tagozatok pontos profiljai, s a legtöbb olyan információ, ami a helyreállítás menetét dokumentálja. Komoly műszaki teljesítménynek számít még ma is, hogy a legfőbb fődémet úgy építették újjá, hogy a barokk tetőszerkezetet

bontás nélkül megőrizték, s máshol is csak a legszükségesebb helyeken bontottak el és építették újjá falakat.

Kutatói szempontból mindössze egyetlen komoly hiányossága volt ennek a munkának: nagyobb fontosságot kellett volna kapnia a régészeti és épületkutatásnak, hogy az építéstörténeti szempontból fontos részleteknek minél kisebb része menjen veszendőbe. Hogy ez nem valósulhatott meg, nem indokolható pusztán a körülményekkel, a hozzá szükséges szemlélet akkor még nem alakult ki, senki sem ismerte fel ennek fontosságát.

Az elmúlt évek

2007-ben egy olyan homlokzat helyreállítás történt, amit az önkormányzat a Magyar Államkincstártól a tulajdonába került kastélyon vállalt kötelezettségként végeztetett el. Az engedély nélküli munka során a kastély nyugati homlokzatán a vakolatot a csupasz falig leverték és vastag, igen kemény vakolattal látták el. Mindeközben észrevétlen és dokumentálatlan maradt a homlokzatról lekerült számos, történeti értékkel bíró vakolat- és festésréteg valamint számos olyan építéstörténeti lenyomat, ami a 15–16. század fordulóján itt állt épülethez tartozott. Az épület többi homlokzatán szerencsére csak felületi javítások történtek.

A 2012-ben zajló, a Zalai Általános Építési Vállalkozó Építőipari Zrt. (ZÁÉV) által végzett építőipari beavatkozás az épület műemléki, történeti értékeit nem tudta figyelembe venni. Az alapos régészeti kutatások mellőzése, az építéstörténeti kutatások megtűrt-sége, a beépített betonmennyeiség és az eredeti, történeti értéket jelentő falak bontásának mértéke jóval meghaladta az elviselhetőség mértékét. Csak remélhetjük, hogy a jövőben a még meglévő történeti értékek szakszerű bemutatás lehetséges lesz.¹⁰

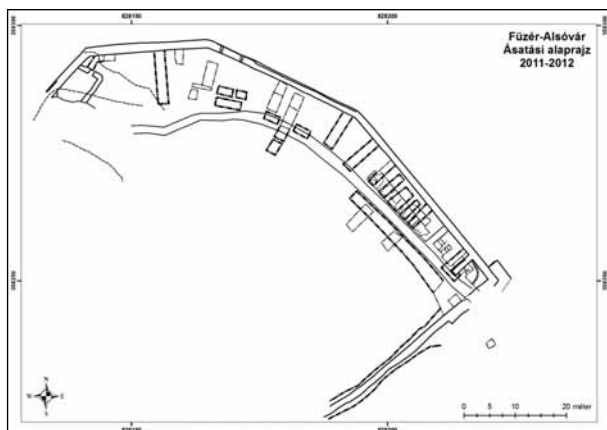
GÁL-MLAKÁR VIKTOR

JELENTÉS A FÜZÉRI VÁRHEGY 2012. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSAIRÓL

A füzéri Alsóvár (az ún. Párkány) tervezett műemléki helyreállítása, kiépítése előtt lehetőségünk nyílt 2012. június 1. – november 30. között régészeti tervátatás folytatására. Az idei évben elsősorban a Párkány déli részében a tervezett fogadóépület helyén, valamint a tőle nyugatra lévő támfal és a hegyoldalba felfutó várfal nyomvonalában folytattunk kutatást. A várudvar területét érintő tereprendezések miatt az Alsóvár középső, valamint északi részében is kutatóárkokat, szelvényeket jelöltünk ki.

A várba vezető turistaút nyugati, Felsővár irányába eső területén kijelölt mintegy 35 méter hosszú és átlag 2-3 m széles szelvényben késő középkori épületek nyomát nem fedeztük fel, azonban a mélyebben húzódó rétegekből a Párkány Árpád-kori előzményének objektumai, tárgyi emlékei bukkantak elő. Ezek közül kiemelkedik egy nagymé-

10 Az összefoglalót a D. Mezey Alice kutatásvezető, Bozóki Lajos, Gaylhoffer-Kovács Gábor és Horogszegi Tamás által írott építéstörténeti kutatási dokumentáció (2013) kivonatolásával összeállította Horogszegi Tamás:

1. kép A füzéri Alsóvár kutatási alaprajza

2. kép Árpád-kori kemence az Alsóvár területén

3. kép A Felsővár kútjából előkerült késő középkori faleletek.

retű, kőből emelt kenyérsütő kemence jó állapotú sütőfelülete. Hasonló szabadon álló sütőkemence a korábbi ásásokból a Felsővár területéről is ismert.

Teljes hosszában feltártuk a felvonóhidás kaputól nyugatra, a meredek hegyoldalba felfutó középkori várfal alapozásig lepusztult tömbjét, átvágtuk az egykori szárazárok külső oldalán emelkedő sáncszerű kiemelkedést és előkészítettük a terepet a műemléki helyreállításhoz. Az aránylag leletszegény környezetből kiemelkedik a neolitikus bükki kultúrához kapcsolható kerámiaanyag és csiszolt kőbalta jelenléte, mely a Várhegy több ezer éves lakottságának bizonyítéka.

A tervezett fogadóépület helyén, azaz a Párkány délkeleti részében számos kutatóárokmal vizsgáltuk a 17. századi épületek alatt meghúzódó rétegsorokat. A vár életének 13–15. századi periódusában ezen a területen épületek nem álltak, csupán a keveredve előforduló Árpád-kori és középkori leletanyag utal emberi élet nyomaira. Érdekesebb a helyzet a középkori rétegek alatt elhelyezkedő rétegekkel. A természetes sziklafelszint fedő földtömegben keveredve, rétegződés nélkül helyezkedik el több korszak leletanyaga. A neolitikus bükki kultúra (Kr. e. 6–5. évezred), kései bronzkori (Kr. e. 2. évezred), kelta kori (Kr. e. 3–2. század), és római császárkori germán (Kr. u. 1–2. század) leletanyagot tartalma-

zó földtömegről elképzelhető, hogy az Alsóvár Árpád-kori kiépítése kapcsán hordták fel a várudvar szintviszonyainak kiegyenlítése végett.

A Párkány középső területén nyitott kutatóárkokkal egy eddig nem ismert habarcsos padlójú, bizonyára boronaszerkezetes, egyszerű épület nyomait fedezték fel. Feltártuk a 17. századi épülethez tartozó külső, keményre döngölt agyagos udvari járófelületet is. Mivel az épület a mai felvezető út vonalába esik, helyzete alapján feltételezhetjük, hogy a középkorban szekerekkel eddig a pontig közlekedtek, a szekerek visszafordításához szükséges tér az épülettől délre terülhetett el.

A Párkány északi, meredekebb területén épületek vagy járószintek nyomát nem sikerült azonosítanunk. Feltártuk viszont az itteni „Gerendás pince” előterében elhelyezkedő, a 16. századi várfal építéséhez köthető habarcsos építési szinteket, melyet a Gerendás pince építése-

kor megbolygattak. A pince előterében és a várfal belső oldalának számos más pontján is vizsgáltuk a fal alapozásának mélységét, szerkezetét, statikai jellegzetességét. Ezen kutatások során derült ki, hogy a már korábban is ismert, egyetlen habarcsba rakott keresztfal alapozása sokkal mélyebb az eddig ismerteknél. A több mint 2,5 méter mélységben húzódo hatalmas méretű alapozás funkciója jelenleg nem világos. Nem elképzelhetetlen, hogy a közelben lévő felvonóhidás kapu ellensúlyával vagy felvonószerkezetével lehet kapcsolatban, azonban a fal ellenpárja a turistaút nyugati oldalán nem épült meg.

A feltárás során nagy mennyiségű őskori, kelta kori, császárkori, Árpád-kori és középkori kerámiaanyag került felszínre. A szisztematikus kutatási módszernek és az ellenőrzött, irányított fémkeresőzésnek köszönhetően számos középkori fémlelet (szerszámok, fegyverek, mezőgazdasági eszközök, pénzmérek) került felszínre. Ezek közül kiemelkedő tudományos és művészeti értékkel bír a kelta kor két fibulája és a csak egyik oldalán vert cotinus törzshöz kapcsolható pénze, valamint egy 13. századi friesachi dénár.

A miskolci Herman Ottó Múzeum a füzéri felsővár andezit sziklájába vajt kútjában 2011. ősze óta folytat régészeti feltárást. A korábban Simon Zoltán által vezetett feltárá-

4. kép A várkútból előkerült boronaszerkezet összeállításának kísérlete.

5. kép A várkútból előkerült és a helyszínen összeállított felvonószerkezet

sok során mintegy 10 m-es mélységet értek el. A kutatás folytatása során a szürke színű, vizes, iszapos feltöltésből az utóbbi évtizedek legnagyobb mennyiségű késő középkori faanyaga került felszínre. Az előkerült leletek egyrészt a kúthoz kapcsolható szerkezeti elemeket tartalmazzák. A mindkét végükön, egymással szemben elhelyezkedő csapolással ellátott, átlag 210-230 cm hosszú, 15-16 cm átmérőjű, szögletes tölgygerendák a kút felső részének keretszerkezetéhez tartozhattak.

Épségben megmaradt és kiemelésre került a kút egykori felvonószerkezetének szinte minden eleme. A fordított T alakú, alsó részén könyökfákkal megerősített tartószerkezetek 160-170 cm szélesek és 190-200 cm magasak. Talpgerendájukat 30-35 cm átmérőjű, szögletes tölgyfagerendák alkotják. A függőleges elemek felső végében lévő, feltételezhetően zsírozott vájatban forgott a tengely, mely egy 350 cm hosszú, nyolcszögletűre faragott tölgygerendából készült. A tengely mindkét végéhez 60 cm hosszú hajtókar csatlakozott, melynek eddig egyik darabját sikerült felszínre hoznunk. Dendrokronológiai vizsgálatok alapján a felvonószerkezet faelemeit az 1633–1645 közötti években vágták ki.

A kútból előkerült a nyugati-északi palotaszárnyak első szintje előtt futó folyosórendszer több, tölgyből készült szerkezeti eleme: 6-7 m hosszú, 20 cm átmérőjű felső hosszanti gerendák; átlag 2-3 m hosszú, 16-17 cm átmérőjű oszlopok; egy tucat keresztmerevítő; 2-4 m átlag hosszúságú, 15 cm átmérőjű szarufák; tölgyből illetve fenyőből készített 3-5 cm vastagságú padló- valamint födémdeszkák.

Mindezek mellett az apróleletek száma is jelentős: vödöralkak, 3 különböző mérettel rendelkező hordóhoz tartozó tölgy dongák és aljdeszkák, valamint fenyőből készített 60 cm hosszú átlag 8-10 cm széles 1 cm vastagságú tetőfedő zsindek, famegmunkálást segítő kis bakocska, kárpitfeszítő lécek kerültek elő a kutatás során.

Az idei évben 26-27 méteres mélységet értünk el a kút feltárása során, melynek betöltéséből a faleleteken túl számos faragott köelemet (reneszánsz ablak töredékeit) is sikerült felszínre hozni. Megtörtént a kitermelt iszapos föld átrostálása, így jelentős mennyiségű kiegészíthető kályhacsempével, edénytöredékekkel és fémlelettel gazdagodott a füzéri vár középkori és kora újkori leletanyaga.

HÉCZEY-MARKÓ ÁGNES-FÜLÖP ANDRÁS

JELENTÉS A SIROKI VÁRBAN 2010–2012 KÖZÖTT VÉGZETT MEGELŐZŐ RÉGÉSZETI FELTÁRÁS, FALKUTATÁS ÉS RÉGÉSZETI SZAKFELÜGYELET EREDMÉNYEIRŐL

A siroki várbán, a korábban már feltárt alsóvár turisztikai célú kiépítését célzó projekthez kapcsolódóan 2010. és 2012. között falkutatást és régészeti szakfelügyeletet végeztünk. Emellett – előkészítendő a további helyreállítást – 2011. november 2. és 16. között került sor az alsóvárból a felsővárba vezető, sziklába vágott lépcső érkező terének megelőző régészeti feltárására. A régészeti munkákat a Heves Megyei Múzeumi Szervezet alvállalkozójaként a Magyar Nemzeti Múzeum–Nemzeti Örökségvédelmi Központ Műemléki Kutatási Osztálya végezte.

A régészeti ásatás tehát a ma látható szintviszonyok alapján a három, keletről nyugatra lépcsőzetesen csökkenő magasságú platóra tagolódó, 13–14. században épült felsővár nyugati, legalacsonyabb részét érintette.

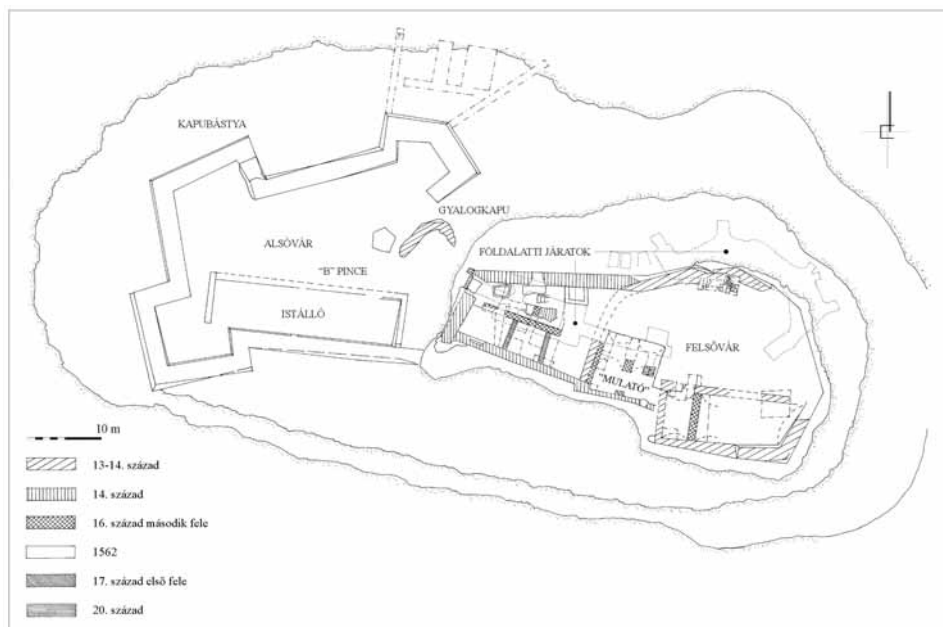

1. kép A siroki alsóvár a helyreállítás után dél felől

A feltárás eredményeképpen megállapítottuk, hogy e terület legkorábban létrejött eleme maga a – később átfaragott – sziklalépcső, mely a legfelső várrészben sejthető korai vármagot határoló fal előterébe vezet. Az ezt kiegészítő, feltehetően faszervezetű erődtételekről keveset tudunk. A korai vármag keleti falához a második periódusban épültek hozzá a feltárt területet délről, nyugatról és északról határoló várfalak. Az újonnan emelt falakkal övezett területen a sziklát a rajta megfigyelhető nyomok tanúsága szerint több helyen, nagyobb felületen megmunkálták. Emellett számos cölöplyukat és gerendafészket figyeltünk meg, melyek különböző időpontokban emelt faszervezetű, ma már nem megállapítható funkciójú és korú építményekhez tartozhattak. Külön érdekesség egy sziklába vágott vízgyűjtő medence, melyet funkcionális okokból már inkább a második építési periódushoz sorolunk. A medence betöltésének alsó részében csigavonaldíszű, 14. századra keltezhető kerámiát találtunk.

A harmadik, régészeti azonosítható építési periódusban megépült a déli várfal mai, felső szakasza, illetve ekkor húzták fel a vele párhuzamos K–Ny irányú falat, egy a várfallal párhuzamosan elhelyezkedő épületet hozva létre. A helyiség omladékrétegéből gótikus ablakosztó töredékek és boltozati bordatöredékek kerültek elő. A későbbi, 17. századra keltezett járószint alatt elhelyezkedő, a várfal felső szakaszához támaszkodó rétegből ezüstpénz került elő (I. Ferdinánd-denár, 1529.). Az épület előtt kialakult szűkebb udvarra vezetett az északnyugati várfalsarok megbontásával kialakított kapuépítmény. Ennek külső megközelítését nem ismerjük, feltehetően az alsóvárban található, akkor még eredeti állapotában levő sziklatömb felhasználásával történt. Az új közlekedőrendszerbe nem illeszkedő sziklalépcsőt ekkor elfalazták.

Az utolsó átépítés során a déli várfal melletti épületet három kisebb helyiségre osztották. Az ekkor épült falakat a korábbi járószintek elbontásával a sziklára alapozták. A helyiségeken belül minden feltárt réteg nekifutott a helyiség falainak, korábbi rétegeket

2. kép A siroki vár kutatási alaprajza az építési periódusokkal

vágó alapozási beásást nem figyeltünk meg. A válaszfalához futó járószint alsó rétegéből rézedénytöredék, a felső rétegből ólomgolyók és ólom fülesgomb, a járószint tisztításakor további ólomgolyók, a járószintek feletti omladékból II. Ferdinánd 1628-ban vert denárja került elő.

Az 1562-re elkészült, bástyákkal megerősített alsóvárban most végzett kutatás egyik feladata az ismét letisztításra került sziklafelszínek vizsgálata, és ennek részeként az ismét előkerült objektumok geodéziai felmérése volt. Ugyanakkor a kivitelezést megelőzően elvégeztük az alsóvár külső és belső falainak – szintén geodéziai felmérésre épülő – falkutatását is.

Az eredmények közül kiemelendő a déli várfal mentén állt, az 1687-ben készült inventáriumban említett kőistálló kutatása. Az istálló déli belső falsíkján – mely egyben maga a várfal – egy kővályú levésett, a falba in situ behelyezett darabját, felette egy szintén a fallal egykorú kiöntőnyílást azonosítottunk. A fal tövében, azzal párhuzamosan a sziklába bevágva a trágyalé összegyűjtését szolgáló vályút alakítottak ki. A vájatra merőlegesen futó, hasonlóan a sziklába vágott csatorna a várudvar vizét vezette be az istállóba, majd onnan a két csatorna metszéspontjában, a déli várfalon kialakított kifolyónyíláson át a váron kívülre. A déli várfal középső harmadában megfigyelt három gerendafészek és az annak keleti és nyugati oldalán állt hevederívek arra utalnak, hogy a feltehetően fémnyergetővel fedett istálló belső terének két szélső harmada nyitott fedélszékekkel készült, közepén pedig gerendafödemes padlást alakítottak ki.

A vár töröktől való visszafoglalását követően készült, 1687. évi inventáriuma szerint az erősség tűzerejét – mint hazai várainknál általában – elsősorban a szakállas puskák szolgáltatták, rajtuk kívül csupán néhány tarackot írtak össze. Az alsóvár falaiban kiala-

kított – értékelhető magasságban megmaradt – nem oldalazó helyzetben levő lőrésenkél rendre megfigyelhetőek voltak a szakállas puskák rögzítéséhez szolgáló vízszintes gerendák fészkei.

A vár jelen helyreállítási tervének egyik sarkalatos pontja az alsóvár felvonóhidás kapujának újbóli felépítése volt. A kapu belső és előterének feltárása már az 1960-as évek feltárása során megtörtént, felmenő falait a 2003 évi kutatás dokumentálta. A kapu előterében a feltárás óta felhalmozódott törmelék eltávolítása után, a korábban már feltárt, még észlelhető jelenségekről geodéziai felmérést készítettünk.

Az alsóvár falainak építésénél másodlagosan felhasználták egy 13. század elejére keltezhető, 1562 körül elbontott környékbeli templom architektúrájának faragott köveit. A töredékek között oszlopdob és háromnegyedkör metszetű falpillér réteggöve, illetve több ívsoros-fogrovatos díszű elem található. Ezek a párkányelemek többféle profillal és méretben fordulnak elő, melyek kiképzése csak annyiban tér el, hogy egyazon épületről – feltehetően templomról –, de annak különböző részeiről (szentély? hajó? torony?) származhatnak.

FELD ISTVÁN

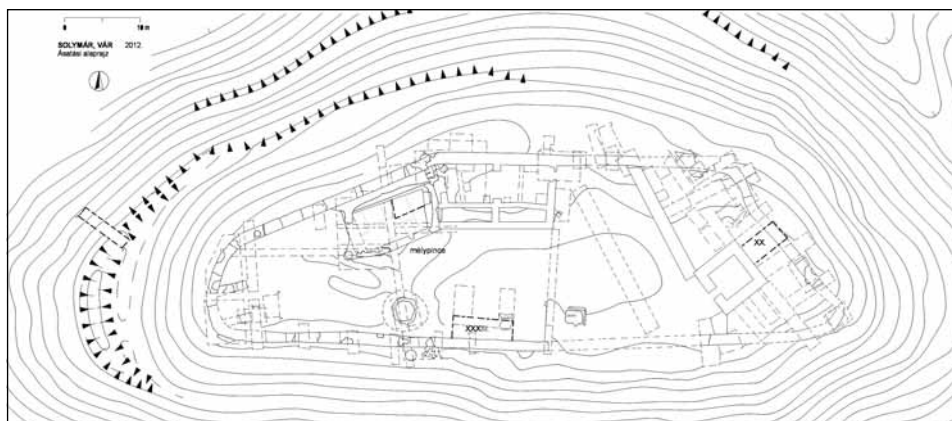
A SOLYMÁRI VÁRBAN 2012-BEN VÉGZETT RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK

2013. július-augusztusában a Nagyközség Önkormányzata és a Helytörténeti Alapítvány anyagi támogatásának köszönhetően az ELTE BTK Régészettudományi Intézete immár 6., s egyúttal az utolsó középkoros tanátságára került sor került sor a solymári várbán. A feltárás célja ebben az évben is elsősorban a műemlékvédelmi-állagmegóvási munkák előkészítése, támogatása, másrészt a még ismeretlen területek kutatása, s végül a várkút feltárása volt.

A legfontosabb feladatot most is az ún. mélypince ásatása jelentette – ezen épületrész É-i falának konzerválása is megtörtént ezt követően. Az ÉK-i sarokban egy 4×2 m-es területen mintegy 1 m vastag, leletekben gazdag rétegsort vágunk át, s értünk el egy olyan omlási felületet, melyben nagyméretű, élszedett nyíláskeretek feküdtek. Az említett állagmegóvási munkák miatt ezt a területet szárazon rakott kőanyaggal ideiglenesen vízszatemettük, abban a reményben, hogy az így már munkavédelem szempontjából biztonságos terület további feltárása a későbbiek folyamán folytatódni fog.

A D-i várfal belső oldalán, a várkúttól K-re, a várfalhoz csatlakozóan egy 3×8 m-es szelvényt nyitottunk az itt már korábban valószínűsített melléképületek vizsgálatára. Megállapítottuk, hogy egyrészt felmenő falú, bemutatható építmények nem maradtak meg, másrészt kiderült, hogy a felső padlómaradványok alatt korábbi gazdasági épületekre utaló kemencemaradványok találhatóak. A rétegsorok a várfal 18. századi kitermelése során D felé lepusztultak – így azonban lehetőség nyílt az alsó bronzkori objektumok (köztük valószínűleg egy földbe mélyített lakóobjektum) részleges feltárására.

A torony K-i falához kapcsolódó 6×3 m-es szelvényben a K-i várfal újabb szakaszát és az annak belső oldalához csatlakozó rétegsort kutattuk, további adatokat nyerve az erősség építéstörténetéhez. Ezzel a még helyre nem állított K-i várfalszakasz teljes vonala ismertté vált előttünk, helyreállításának, bemutatásának nincs tudományos akadálya.

1. kép A vár 2012. évi kutatási alaprajza

Végül a felső kőburkolatától a 18–19. században megfosztott, sziklába vágott várkút feltárását a felszíntől mért 8,5 m-ig végeztük el. Itt megszűnt a sárga homokos betöltés s egy építési törmelékes felület mutatkozott. Utóbbi arra utal, hogy a 2013-ban tervezett további feltárás során már leletanyagot is tartalmazó betöltést értünk el.

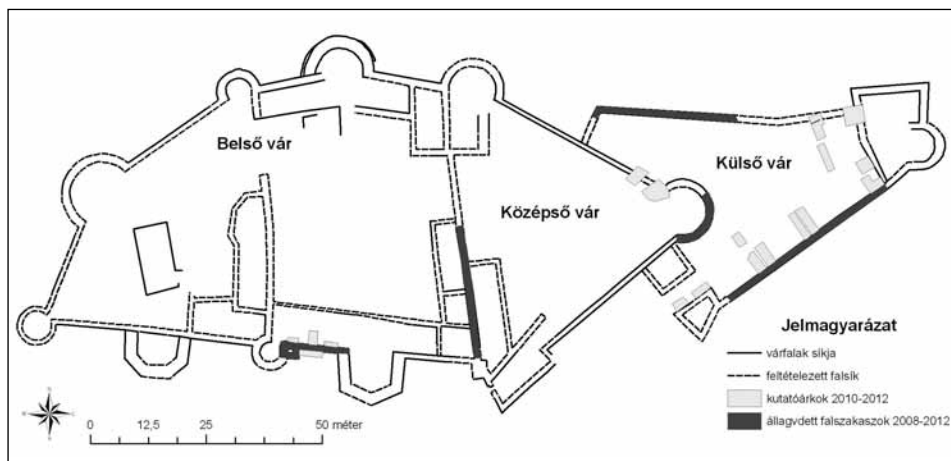
GÁL-MLAKÁR VIKTOR

SZÁDVÁR 2012. ÉVI KUTATÁSÁRÓL

A Szádvárért Baráti Kör szervezésében, a miskolci Herman Ottó Múzeum szakmai irányítása mellett újra szép számú önkéntes bevonásával került sor 2012 augusztusában Szádvár szondázó jellegű kutatásának folytatására. A feltárás helyszíne ezúttal is a nagy alapterületű vár keleti traktusa, azaz a külső vár volt. Célunk a tavalyi kutatási szezonban felderített jelenségek értelmezése, illetve új kutatási területek bevonása volt.

Szádvár főkapujának további kutatását, szerkezetének, szintjeinek tisztázását ezúttal a várudvar közelében, a déli kapuépület keleti sarka mellett folytattuk. A több mint 2 méter magasan álló sarokrész előterében nagy mennyiségű köves, földes omladékot termeltünk le. Előkerült az épület alapozási kiugrása, a hozzá kapcsolódó építési rétegek, azaz a legkésőbbi, 17. századi járószint. A kutatóárok és egyben a feltételezett épület középső részén az alapozás magasságában, egy kő- vagy fakeretes, a déli, azaz a külső irányba szűkülő, egyenes lezárású nyílást fedeztünk fel. Sajnos a keret elemei nem kerültek elő, csupán az azok létezésére utaló fészeknyomokat sikerült azonosítanunk.

A déli várfal középső szakaszán kijelölt kutatóárokból egy cserépkályha kőből rakott alapozása és annak égett, paticsos, téglával kirakott tüzelőfelülete került felszínre. Mint a 2010. évi kutatás során feltárt cserépkályha, ez is az egyik kulcslyuk alakú lőrés közelében állt, ami valószínűsíthető, hogy a déli falsíkban lévő lőréseket a vár életének utolsó periódusában már nem használhatták, vagy azokat valamilyen módon lezárhatták. Sajnos a rövid kutatási időszakban a fűtőberendezéshez tartozó épület nyomait nem sikerült feltárnunk. A mélyebb rétegekből felszínre került Árpád-kori és őskori leletanyag

1. kép Szádvár alaprajza a 2008–2012 között végzett állagvédelmi és régészeti munkák jelölésével

továbbra is megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a Várhegy már a 13. században, sőt azt megelőzően is lakott volt.

A külső várat kelet felől védő Német bástya környezetében két helyen is folytattunk feltárást. A várudvar felőli szakaszon kerestük a 17. századi források által említett, téglából rakott sütőházak és kemencék maradványait. Épület nyomait ugyan nem találtuk, de sikerült felderítenünk a Német bástya természetes sziklafelszínen nyugvó csekély mélységű alapozását és az ehhez kapcsolódó építési és e felett futó járószintet. Az igen nagy mennyiségben előkerült késő középkori kerámiaanyag közül kiemelkedik egy késő habán (1640 utáni) fedő virágmintás töredéke, számos üvegedény fragmentuma, egy teljesen ép sarkantyú és számos kés is.

A bástya északnyugati sarkában nyitott szelvényben próbáltuk tisztázni a biztosan 17. századi védmű és a korábbiak tartható külső vár kapcsolatát. A 4×3 m kiterjedésű szelvényben előkerült több méter hosszú, több építési- és időperiódushoz kapcsolódó falak kusza rendszerét még nehéz pontosan értelmezni. Az biztos, hogy a Német bástya fala egybe épült a külső vár északi falával. Ehhez egy L-alakú falazat kapcsolódik, melynek hosszabbik szára közel párhuzamos a külső vár falával, és attól egy méter távolságra fut. Viszont ennek a falnak nincs déli irányú bekötése a Német bástya ma is magasan álló udvari falának irányába. Így kérdéses, hogy esetleg itt lehetett-e a bástya egykori bejárata vagy feljárója. Az utolsó napon a megtalált falazatok keleti, belső oldalában egy falsarok került elő, mely korábban épült, és részben visszabontották. Iránya teljesen eltér a védmű ma látható falainak irányától.

Egy 6 méter hosszú kutatóárokcal próbáltuk felderíteni az ún. „Csiga”, azaz az egykori felvonószervezet felső fogadóállomásának lehetséges helyét. Ebben, a várudvar belső területén húzott kutatóárokban, mintegy 40-60 cm mélységben már a hegy természetes sziklatömbje jelentkezett. A sziklát egy köves, gyökeres, döntő többségében 17. századi leletanyagot tartalmazó réteg fedte, míg a sziklakövek betöltéséből őskori kerámiák kerültek elő. A várudvar feltöltési rétegéből származik az idei ásatás mindhárom pénzérméje (17. századi lengyel egy- és háromgarasos, illetve egy bécsi 2 pfenniges érme), igen nagy mennyiségű kerámiaanyag, fémleletek (vasszegek, patkók, kések, sarkan-

2. kép Szádvár kapuépületének északi fala a nyílással

3. kép A középső és külső vár kapujának északi lezárása

tyú töredéke, olló), valamint egy nagyon szépen kivitelezett, csontból faragott kis-méretű dobókocka.

Folytatva a tavalyi évben megkezdett munkát, a külső és középső vár kapujának északi részét kerestük a Lisztes bástya szomszédságában. A nagy köveket tartalmazó omlásréteg alatt megtaláltuk a középső vár északi falának lezárását, azaz a kapu északi szélét, mely követve az itt magasra emelkedő természetes sziklafelszínt, íves kialakítású. A falvégben az egykori kapu keretköveinek fészket nem képeztek ki, ellenben a fal végében a sziklák közeit egy kb.50×50 cm-es területen habarcsba rakott kövekkel töltötték ki. Ez lehetett az egykori kapu északi keretköveinek fészke/alapozása, mely így csak neki-támaszkodott a falvégnak. A falazat mindkét oldalán, hasonlóan a tavalyiakhoz, faragott kövek hevertek. A középső vár területén két szögletesre faragott kőelem, míg a külső vár területén egy felvonó hidas kapuhoz tartozó nagyméretű szárkő elem feküdt. Az egykori kapu teljes szélessége kb. 365 cm, magának a kapunak a belső szélessége mintegy 300-330 cm (azaz kb. 10-11 láb) lehetett.

Az idei feltárás számos eredmény mellett több új kérdést is felvetett, melyekre jövőre, talán az ásítás kibővítésével, valamint új kutatási területek bevonásával próbálhatunk megválaszolni.

4. kép A Német bástya északnyugati sarkában előkerült falaka rendszere

1. kép Petyusa (Petuša) vár. Az erdőben elhelyezkedő vár komplexuma. Légifotó: J. Beljak.

NOÉMI PAŽINOVÁ–JÁN BELJAK

A ZÓLYOM MELLETTI PEŤUŠA (PETYUSA) VÁRÁNAK KUTATÁSA¹

A Szlovákia szívében elhelyezkedő Zólyomi-medence különösen híres gazdag, az őskortól napjainkig terjedő településtörténetéről. Talán a legfontosabb lelőhely a Zólyom fölé magasodó, a Jávoros részét képező hegygerincen elhelyezkedő Pusztavár komplexuma. A középkorban – a 12. századtól a 15. század végéig – jelentős kővár magasodott itt, amely az uralkodó időszakos szálláshelyeül szolgált, valamint a térség adminisztrációs központja volt. A várból felügyelet alatt lehetett tartani a Zólyomba irányuló három fő kereskedelmi útvonalat. Nyugat felé beláthatók innen a Garam meanderei, egészen a Körmöci-hegység keleti nyúlványáig, a Bukovina hegyig. Ebben az irányban, a Garam bal partján, egy közepesen magas hegynyúlványon egy viszonylag kisméretű középkori vár helyezkedik el (1. kép). Mivel eddig nem sikerült felfedezni róla semmilyen írott forrást, a tőle északkeletre elhelyezkedő „Petyusa” (szlovákul Peťuša) nevű helyről nevezték el, amelyet a turistatérképek is feltüntetnek. Ugyanezzel a névvel illették a helyet a zólyomiak már a 20. század elején is.

Tanulmányunk ezen, a Garam bal partján, a Tótpelsőci-medence északi, illetve a Jávoros északnyugati nyúlványánál elhelyezkedő kisméretű középkori vár első két ásatási idejének eredményeit kívánja összefoglalni. A kutatásban a Nyitrai Konstantin Filozófus

1 A tanulmány a UGA I/23/2012 „Fortifikácie na sútoku Hrona a Slatiny” projekt támogatásával készült.

Egyetem, valamint a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete Zólyomi Kirendeltségének munkatársai vesznek részt az UGA I/23/2012 „Erődítések a Garam és a Szalatna összefolyásánál” nevű projekt keretén belül. Egy három éves kutatási programról van szó, amelynek keretében terepbejárásokat, szondázó és fémdetektoros kutatást, továbbá geofizikai méréseket végzünk, felhasználva a régészet, a geofizika, a geológia, az archeobotanika, a zoológia, a geodézia és más tudományterületek módszereit.

A projekt célja a vár építési idejének, valamint funkciójának megismerése. Az egyik fő kérdése az volt, hogy a vár rövid idejű szállásként szolgált-e esetleges hadi események miatt, vagy egy fokozatosan kiépült, időszakosan megújított erődítésről van-e szó. Az első feltételezett esetben a várat egy egységként, különösebb megújítási nyomok nélkül kellene elképzelnünk, egy rövidebb időszakra jellemző leletekkel, míg a másik esetben több rétegű megtelepüléssel, több építési fázissal kell rendelkeznie, valamint a belső tér összetettebb konstrukcióját is feltételezzük.

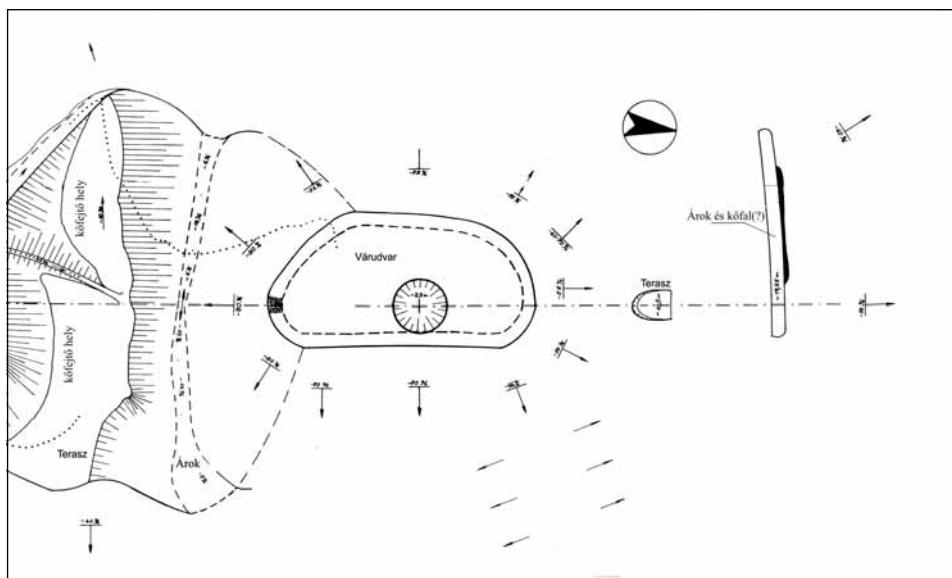
A kutatás célja továbbá a vár belső részei funkcióinak meghatározása, az itt feltételezhető egyes tevékenységi körök elkülönítése, s ugyanígy a külső részek, a teraszok (elsősorban a déli) értelmezése – települési, védelmi vagy a gazdasági tevékenységek szempontjából. A projekt keretében a vár bizonyos pontjainak rendkívül alapos kutatását tervezzük, a megfigyelések kiértékelésével nyert információkat pedig szélesebb történeti kontextusba kívánjuk helyezni. Végül szeretnénk elérni a vár műemlékké nyilvánítását, s a szélesebb közönséggel való megismertetését is - többek között információs táblák elhelyezésével.

1. A lelőhely fekvése és a vár leírása

A vár körülbelül 5 km-re délnyugatra fekszik Zólyom központjától és 2 km-re északkeletre Osztroluka (Ostrá Lúka) településtől, a Garam bal partján. A zólyomi Pusztavártól – ahonnan egyébként szabad szemmel is látható – légvonalban kb. 2 km-re található. A vár (2. kép) egy észak-déli irányú, szigetszerű hegynyúlványon helyezkedik el 371,5-373,7 m-es magasságban, s csak erődítésmaradványai alapján ismerhető fel. Észak felől Garam fölötti meredek lejtő védi, de itt jól láthatóak az egykori árok maradványai is – egy körülbelül 20 m széles vízszintes rész, amelynek északi oldalán nagyobb mennyiségű – leomlott, nem rakott – kő figyelhető meg. E fölött a vízszintes rész fölött kb. 5-5,5 m-rel található egy kisebb terasz, amely akár megfigyelő, védelmi funkciót (?) is betölthetett. A déli, délkeleti oldalt egy, a sziklába vájt hatalmas árok védté, amely a mai napig kb. 10 m mély. E fölött, a déli oldalon található két nagyobb terasz, melyek közül az alsón (kb. 7 m-rel az árok alja fölött) két meredek lejtő található – ezek akár egykori kőfejtő helyek is lehetnek. A másik terasz, amely déli irányba folyamatosan emelkedik s egy enyhébb lejtővel egészen a hegygerincig halad, kb. 3,5-4 m-rel található az első terasz fölött. A vár déli pereme és a terasz közötti távolság légvonalban kb. 27 m.

Maga a vár szabálytalan ovális alakú, 38×18 m-es alapterülettel. A belső részén, a keleti falnál található egy négyzetes alaprajzú, a sziklába vájt, kb. 9×9 m-es objektum. Ezt egy nagyobb méretű, kő alapozású, kő vagy fa felmenő falú építmény pincetereként interpretáljuk. Elképzeltető, hogy egy négyzetes alaprajzú torony maradványáról van szó.

A várba észak és dél felől is vezet út. Egyelőre nem tudjuk, hol volt a vár bejárata, ugyanakkor feltételezzük, hogy ott a hatalmas árkot híddal ívelhették át. A keleti oldal esetében felmerül az esetleges tornyon keresztül vezető bejárat lehetősége is.

2. kép Petyusa (Peťuša) vár és környékének alaprajza. Készítette: Dušan Fertál', 2012.

2. Kutatástörténet

A lelőhelyen korábban csak egyszer, 1997-ben végeztek egy kisebb szondázó kutatást, amelyet terepbejárással és fémdetektoros vizsgálattal kötött egybe vezetője, Václav Hanuliak.² A lelőhelyhez D. Fertál'³ erdőmérnök vezette el, aki hosszú éveken keresztül kutatta a Zólyom környéki régészeti és geológiai lelőhelyeket. Hanuliak⁴ tévesen nevezte meg a várat „Matčín zámok”-ként, ugyanis ez a hely a Pusztavártól délre helyezkedik el. Rendelkezünk egy 1956-os felvétellel a várról, amelyen szintén a „Peťuša” név szerepel. Az erődítményt és a déli árkot 1997–1998-ban M. Bábik mérte föl.⁵ A magassági adatok ugyanakkor hibásak, ugyanis az objektum 490–497 m-es magassággal szerepel. Hanuliak⁶ egy 9×8 m-es alapterületű, téglalap alaprajzú épületet említ, ő az ekkor gyűjtött kerámiákat és fémleleteket, mindenekelőtt nyílhegyeket a 15. sz. közepére keltezte, s azokat a Jan Giskra időszakának harcaihoz kötötte. Hivatkozik Thúróczi János *Chronica Hungarorum* c. művének záró fejezeteire is, amelyben olvasható, hogy Hunyadi János egy favárat építtetett a régi Zólyom vára (ma Pusztavár) ellen, hogy ezzel gyengítse

2 A kutatás dokumentációja („V. HANULIAK: Ostrá Lúka – Matčín zámok. Prieskumová správa. Archív FEE – KSV Zvolen 1998”) sajnos egyelőre nem került elő. Ugyanakkor számos lelettel rendelkezünk a feltárásból, valamint előkerült egy fénykép is, amely megőrökíti a vár belső részének feltárást, ezen jól beazonosíthatóak az ásatási szondák.

3 Jelen tanulmányt D. Fertál' emlékének szenteljük, ugyanis 2013 márciusában teljesen váratlanul eltávozott közülünk. Köszönjük neki a hosszú évek munkáját, tanácsait, önzetlen segítségét a Zólyom környéki erdőkben fellelhető történelmi emlékek kutatásában.

4 HANULIAK 2006. 6. és 7. kép.

5 HANULIAK 2006. 8. kép.

6 HANULIAK 2006. 265.

Giskra hegemoniáját a környéken. Hanuliak Petyusát azonosítja a forrásban említett várral, s úgy véli, hogy Giskra Pusztavárból való kiűzése után ez a kisméretű erődítés elveszíti a funkcióját, s emiatt fel is hagyják. Állítását az általa megfigyelt pusztulási réteggel is igyekezett alátámasztani.

3. A kutatás módszertana

A terepi régészeti kutatásunk nem destruktív leletgyűjtésből, destruktív szondázásból, valamint fémdektoros keresésből áll. Rögtön a kutatás elején geofizikai mérésekre került sor három kiválasztott részen a vár belsejében. A méréseket J. Tirpák, a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Természettudományi Karának munkatársa végezte, aki a Sensys GmbH cég Fluxgate magnetométerét használta fel. Ezen kívül egy Leica mérőállomással pontozásos módszerrel felmértük mind a vár, mind a sáncok szerkezetét a vár körül.

A vár belső részében négyzetes alaprajzú, tanúfalas szondákat nyitottunk. Ezek tájolása szigorúan K–NY, illetve É–D. Méretük 2×2 m. Körülbelül 15 cm-es rétegenként haladtunk lefelé, s minden réteget fényképekkel, illetve rajzos formában is dokumentáltunk, 1:20 méretarányban. A kitermelt földet szitálással is átvizsgáltuk, illetve egyes kiválasztott rétegből emeltünk ki mintákat archeobotanikai és geológiai vizsgálatra.

4. A vár geodéziai felmérése

Még a terepi kutatások 2010-es kezdete előtt felmérésre került egyszerű terepi GPS segítségével a várba vezető útvonal, valamint a vár belső tere. A 2011-es ásatási szezon végén végeztük el a feltárt szondák bemérését mérőállomás segítségével. Ekkor 92 pontot mértünk. A második mérőállomással történő részletesebb mérés 2013 áprilisában zajlott, melynek során több mint 1400 pont került bemérésre a vár, a teraszok és a sáncok felületén. E pontok segítségével készítjük el a vár és környékének 3D modelljét.

5. Geofizikai mérések

A vár belsejében három kiválasztott felületen végeztünk geofizikai méréseket. Ennek célja a szilárd építőanyagok (kő anyag, törmelékek stb.) mélységének felmérése volt, illetve a nagyobb, feltöltődött üregek felderítése, illetve a fekvésük, tájolásuk meghatározása. Az 1. sz. poligon (7×12 m) a vár északi részében, a 2. sz. (6×13 m) az udvar nyugati részének közepén, míg a 3. sz. (6×6 m) poligon a vár udvar déli részen helyezkedett el. A felmérés 3D megjelenítése egyértelműen mutatja, hogy a mai felület alatt a kutatott részekben több anomália is megfigyelhető, amelyek kőalapozások maradványaira, valamint törmelékreteg utalhatnak.

6. A szondák

A 2011-es ásatás elsősorban a vár belső területére koncentrált. Hálórendszerben 2×2 m-es szondákat jelöltünk ki, ezek a C9/10, C13, G4, G13, G12 és G11 jelűek voltak. Az utolsó, G19-es szondát a déli erődítésnél nyitottuk azzal a céllal, hogy a még álló várfal szélességét meg tudjuk határozni. Sikertelenül megállapítani, hogy ezen a részen a fal maradványainak magassága eléri a 3 m-t, illetve a 2 m szélességet (3. kép).

3. kép Petyusa (Peľuša) vár.
A déli várfal belső részének omlásrétege. Fotó: J. Beljak.

vastagsága 0,05-0,1m volt. Ez alatt a réteg alatt már mutatkozott a kultúrréteg, melynek felső részében a falból leomlott kövek voltak (002-es réteg). A kövek között sötét, viszonylag omlós agyagos föld volt (003-as réteg). Ebben a rétegben kerámia töredékek, fém tárgyak, állatsontok, s elvéve faszéndarabok voltak. A természetes sziklát, amelyre a vár épült, a G13 (mélység: 0,3-0,4 m) és C-F 9/10 (mélység: 0,15-0,6 m) szondákban sikerült elérni. A C9/10-es szonda nyugati részében a 002-003-as rétegek eltávolítása után egy kör alaprajzú cölöphely nyomára bukkantunk, melyet a sziklába vajtak. A fa konstrukciónak, melynek a nyomát őrzi a cölöphely, egyelőre nem ismerjük a funkcióját. Összefügghet az erődítéssel is, de ugyanígy valamely építmény nyoma is lehet.

Az északi G4-es szondában, a mai felszíntől számítva 0,45-0,5 m mélyen, egy hangsúlyos vöröses fekete, átégett rétegre bukkantunk, több, nagyobb darab faszénnel. A 003-as réteg megtisztítása után itt egy kör alaprajzú objektum bontakozott ki, amely a környezetétől narancssárgás-vöröses színével ütött el. Nyilvánvalóan tűzhelyről van szó. Az innen nyert fa minták C14-es vizsgálat alapján a 14. századra keltezhetőek (4. kép).⁷

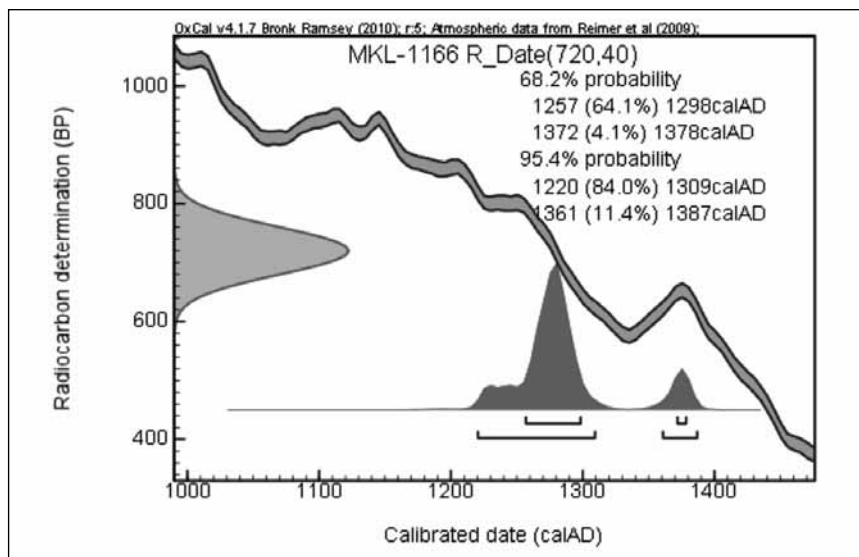
Érdekes jelenséget sikerült megfigyelni a G5-ös szektorban. Az erdei humusz (001-es réteg) eltávolítása után az omlós sötét fekete középkori rétegtől (003) erősen elütő, kemény, rendkívül plasztikus, sárga színű löszös réteg került elő, melybe kötömbök keveredtek (002-es réteg). A löszös rétegben előfordult (másodlagos helyzetben) néhány őskori (valószínűleg a lausitzi kultúrához tartozó) kerámia töredék, valamint két silex (kavakó). Ezt a jelenséget leomlott agyagos kötőanyagú kőfalként interpretáljuk. Lehetséges,

2012-ben folytattuk a kutatást. A 2011-es G4-es északi, és C9/10-es nyugati szondákat tovább mélyítettük, de újakat is sikerült nyitni (G3, G5, G6 és G7, továbbá C-F 9/10 és C12). Az 1/2012-es szondát a déli árokban tűztük ki, a 2-3/2012 szondákat pedig a déli alacsonyabb és magasabb teraszokon nyitottuk meg. Ezek 2×2 m alapterületűek voltak, míg az árokban nyitott mérete: 4 m hosszú és 1,2 m széles.

6.1. A vár belső területének interpretálása

Az avar eltávolítása után minden szondában szürkésbarna színű erdei talaj jelent meg (001-es réteg), melynek

7 A vizsgálatot prof. M. Krąpiec végezte Krakkóban (Laboratorium Datowań Bezwzględnych Cianowice 225, 32-043 Skala).

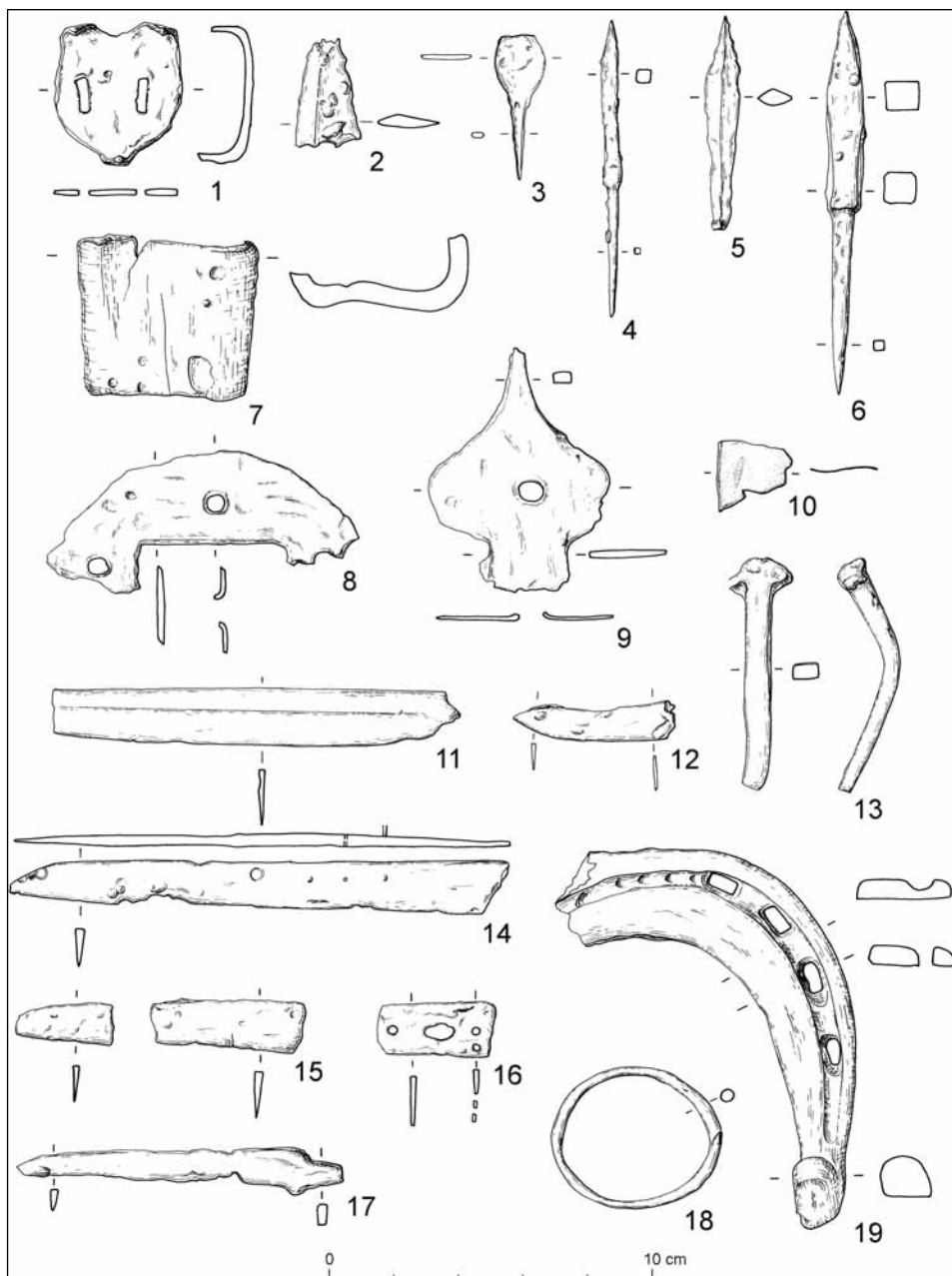
4. kép A G4 szektorból származó fa minták C14-es vizsgálata. Szerző: M. Krápic.

hogy a feltételezett torony északi faláról van szó, amely a gödörszerű objektum fölött állt. Nyilvánvaló, hogy az épületet sárga löszös agyaggal vakolták/erősítették, amelyet valószínűleg egy közeli őskori lelőhelyen nyertek. A réteg alatti középkori réteget a 2013-as szezonban fogjuk kutatni.

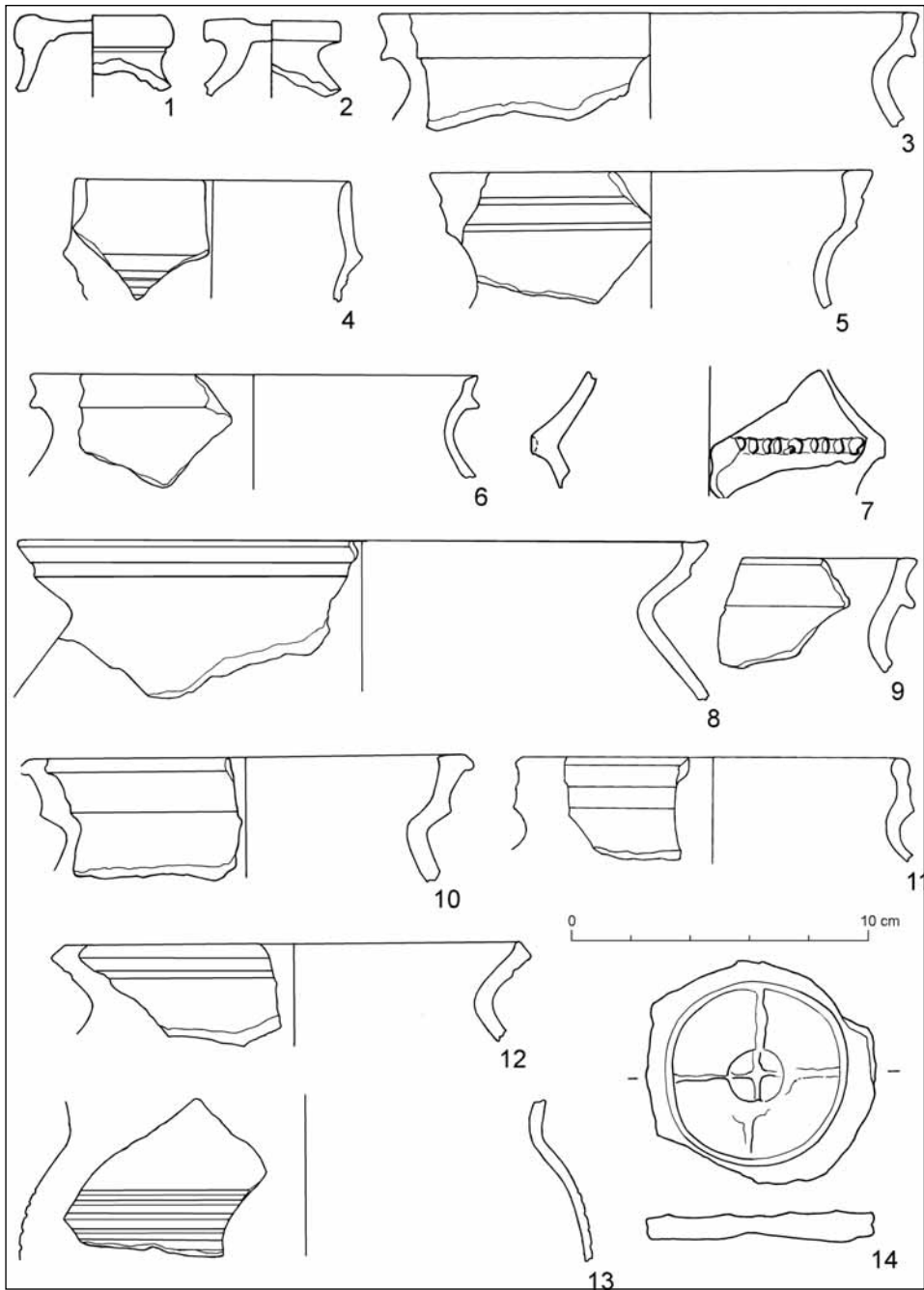
Az 1/2012-es szonda segítségével sikerült megállapítani, hogy az árok alját a sziklába vájták, s hogy az árok déli fala rendkívül meredeken lejt. Az alját 345,2 m magasságban sikerült megfogni. A 2/2012-es szonda a vártól délre az alacsonyabb teraszon nem hozott semmilyen régészeti anyagot. A szikla 0,2-0,4 m-től jelentkezett. A 3/2012-es szondából a második, magasabb, déli teraszon kis mennyiségű, jellegtelen kerámia töredék került elő. A sziklaaljazatot egyelőre nem sikerült megtalálni, a kutatását folytatjuk 2013-ban.

6.2. A leletanyag

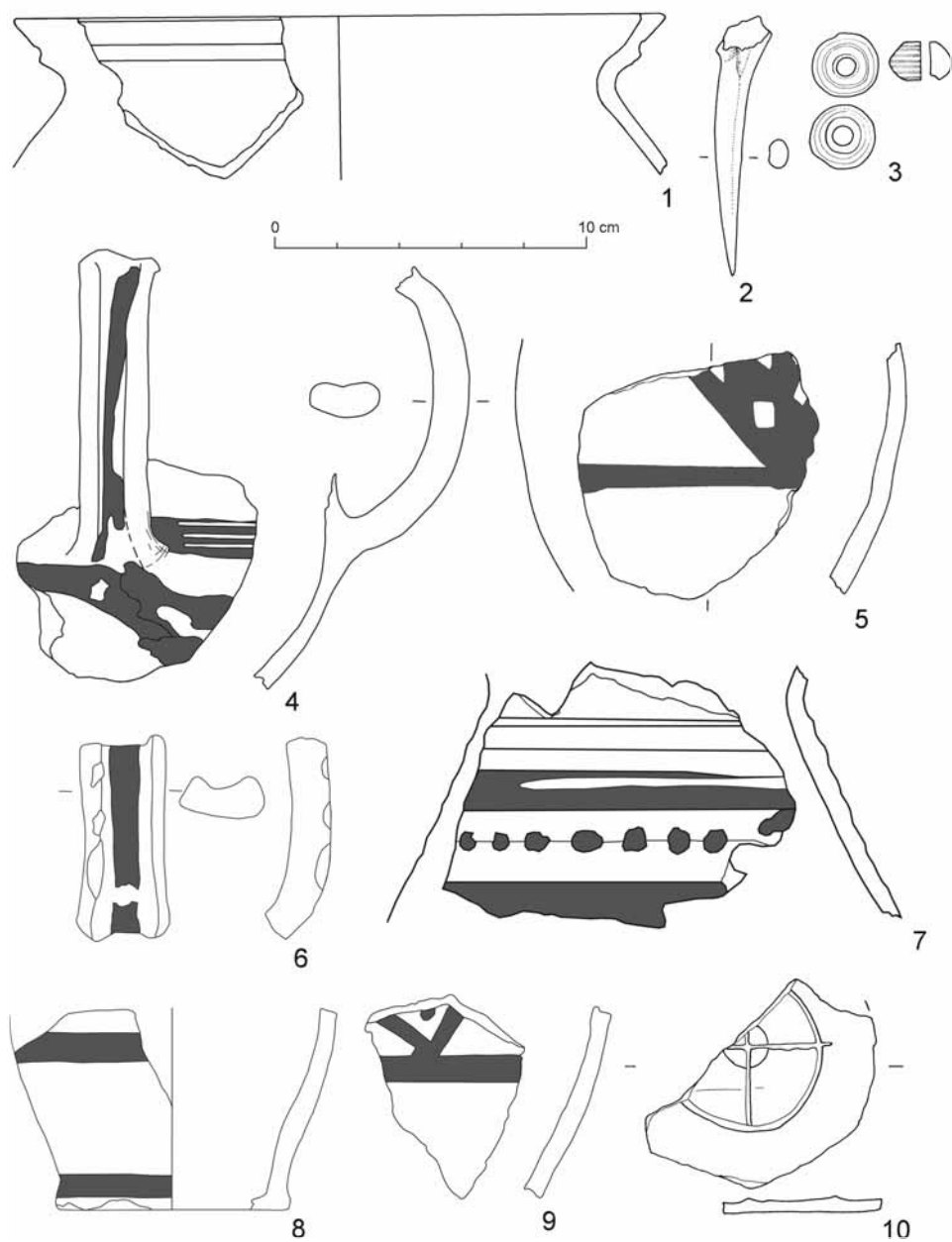
Az első két ásatási szezon alatt több mint 5800 régészeti lelet került elő (kerámia, fémek, állatsontok és fogak). A legnagyobb részük a C12 és C13 szondából származik. A legkevesebb leletet a teraszokon, illetve a sáncban nyitott szondából került elő. Nagyon érdekesnek számít a G5-ös szektorból előkerült, előzőekben említett őskori kerámia, valamint két pattintott kovakő. Legnagyobb valószínűséggel a lausitzi kultúrához köthetjük őket, s a várba felhozott agyagos földdel együtt kerülhettek ide – tehát másodlagos helyzetben voltak. A lelőhelytől kb. 500 m-re délre felszíni gyűjtés során szintén előkerült egy őskori cserép darab. Az ide kerülésüket tehát a várban zajlott építkezésekkel, elsősorban a torony építésével köthetjük össze. Ez egyben azt is jelenti, hogy valahol a környéken, ahonnan az agyagot nyerték, kell lennie egy őskori lelőhelynek is. Ugyanígy az a kőanyag is, melyet a vár falának építéséhez használtak (a vár belső udvarában egyelőre nem sikerült köépületeket találni), valószínűleg a környékről származik. Ezt támasztják alá a máig látható kőfejtő helyek, bemélyedések a vártól délre elhelyezkedő teraszokon. A fa-

5. kép Petyusa (Petuša) vár. Vastárgyak és bronz lemezke (10) az udvarról.
Rajzolta: D. Zelenáková.

6. kép Petyusa (Peľuša) vár. Kerámialeletek. Rajzolta: D. Zeleňáková.

7. kép Petyusa (Petuša) vár. Agyag orsógomb (3), csont ár (2) festett kerámiák (4-9).
Rajzolta: D. Zeleňáková.

lazott erődítéshez használták fel minden valószínűség szerint az andezit sziklába vájt déli árok bemélyítése során nyert kőanyagot is.

Az előkerült fémleletek szinte kizárólag a vár belsejéből származnak, elsősorban vas-tárgyakról van szó. (5. kép) Az eredeti funkció alapján felosztva kézműves szerszámok és egyéb használati tárgyak (6 kés, 1 szőlőmetszőkés, 1 horog), lószerszámzat (patkó töredékek, zablá), építési tárgyak (több mint 150 szög, legalább 15 vasalás), fegyverek (1 lándzsavég, 4 nyílhegy), s számos meghatározhatatlan funkciójú fémtárgy került elő.

A leletek között természetesen a kerámiák vannak túlsúlyban (több mint 4800 db). Ebből 410 peremtöredék, s ennek körülbelül az 55%-ánál lehetett meghatározni a perem-átmérőt, ennek értékei 60 és 400 mm között változnak, miközben körülbelül a 2/3 esetében 140-200 mm közötti az érték. 110 aljtöredék került elő 50-től 140 mm-ig terjedő értékkel, miközben a legtöbb alj (75%) 90-140 mm közé esik.

A kerámia anyag nagy töredezettségére való tekintettel nem lehet meghatározni az egyes edénytípusok előfordulásának gyakoriságát. Ugyanakkor nagy többségben vannak a fazék alakú edények. Továbbá előfordulnak tálak, tároló edények, poharak, fedők és korsók.

A töredékek nagy része díszítetlen (6. kép), a díszített darabokon túlsúlyban vannak a vízszintes bekarcolások a vállon és a hasi részen (6. kép, 4, 13). 35 darab vörös festésű finom fehér agyagból készült edénytöredéket ismerünk. A fehér kerámiák között a korsók vannak túlsúlyban, mint ahogy ez másutt is megfigyelhető volt.⁸ A vörös festésnél első-sorban vízszintes és ferde széles sávok, illetve ezek különböző kombinációi domináltak (7. kép, 4-9).

A lelőhelyről 6 fenékbélyeges alj került elő – ez a teljes mennyiség 5%-át jelenti. A bélyegek a legtöbb esetben töredékesek, s általában a 70-100 mm átmérőjű edényeken fordultak elő. A bélyegek közül a legjellemzőbb a plasztikus kör, melyben egy kereszt található. (6. kép, 14, 7. kép, 10).

A kerámiák nagy száma és jó állapotuk a gyors eltemetődésüket támasztja alá, ugyanis a jó állaguk alapján arra következtethetünk, nem kellett sokáig ellenállniuk az időjárás változásainak. Nyilvánvaló, hogy a földbekerülésük és a kutatásunk megkezdése között eltelt időben ezt a területet nem bolygatták. Ebből kiindulva támaszkodunk erre a tárgytipusra a keltezésnél, s ez alapján a vár fennállásának és pusztulásának idejét a 14–15. századra, illetve a 16. század elejére tesszük.

A díszítések és formák jó analógiáit találjuk a Pusztavár késői fázisaiban,⁹ de ugyanígy a teljes egykori Zólyom vármegye területén, Gömörben, Nógrádban, Hontban és Barsban. A fontosabb lelőhelyek Selmecebánya-Dominikánus kolostor, Saskóvárjalja, Füle, Sátorosbánya, Rimaszombat stb.¹⁰

7. Előzetes interpretáció

Az eddig nyert információk alapján már képet alkothatunk a vár kiépítéséről, illetve használatáról. A stratigráfiai megfigyelések, valamint a régészeti anyag alapján úgy tűnik, a várat valamikor a 14. sz. második felében építhették fel, s az körülbelül a 16. sz. elejéig állhatott fenn. Az építéshez szükséges kő anyagot a környéken nyerték, erről ta-

⁸ Hoššo 1971.

⁹ HANULIAK 1999. 354–356., tab. 2., 3.

¹⁰ HANULIAK–HOŠŠO–HUNKA 1996. 310., 312–314., 320–324., 7-11. képek, Hoššo 1983. 221., 228., Hoššo 1985a, Hoššo 1985b, Hoššo 1996. 43., 8. és 9. kép.

8. kép Petyusa (Peřůša) vár nyugat felől.
A déli, sziklába mélyített árok jobbra található a vártól. Fotó: J. Beljak.

núskodnak a kőnyerő helyek a vár déli teraszain. A legnagyobb mennyiséget az árok mélyítése során termelhették ki. (8. kép) Ezeket a következtetéseket azonban még majd össze kell vetni a kőanyagvizsgálatok eredményeivel.

A vár udvarának (9. kép) felszínét az építés során az igényekhez alakították. Így mélyítették a sziklába a feltételezett torony pincéjét (F-I 7-11 szektor) a keleti várfal mellett. Ugyanilyen átalakítási jelenség a C9/10-es szektor cölöphelye is. Lakó- és ellenőrzési funkciója lehetett a feltételezett toronynak (8,5×8,5 m). Kő alapra építették, s falában a köveket szilárd, de gyúrható agyaggal tapasztották, amelyet a vár területén kívülről szállítottak ide. A második szint fölött feltételezhető egy fa felmenő rész is. A kőtorony meglétét támaszthatja alá a néhány előkerült faragott kőtöredék is. A G7 szektorban sikerült dokumentálni eddig az egyetlen jól faragott, 6 oldalú, kissé szabálytalan, masszív köelemet, mely keskenyebb első, s szélesebb hátsó oldallal rendelkezett, megdolgozott éllel. A G5 szektorban előkerült leomlott köveket a feltételezett torony északi falához kötjük. Az előkerült törmelékek további összefüggéseinek vizsgálata, valamint a nagyméretű gödörhöz köthető épület kutatása a 2013-as év feladata lesz.

A kutatás a vár erősítésére vonatkozóan is információkat hozott. A G19-es szektorban kutattuk meg a déli várfal belső oldalát. A fejtés kőből szabálytalan sorokkal rakott kőfal ezen a részen 3 m mélységig maradt meg. A G21 szektorban a várfal külső oldalát is sikerült megkutatni, ahol 2 m mélységű volt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy éppen ezen a déli részen a legveszélyeztetettebb a vár a környező teraszok felől, ugyanakkor a második, magasabb terasz körülbelül a vár udvarának magasságában helyezkedik el. Valószínűleg ez is indokolhatta a magasabb fal építését ezen a részen – egyfajta pajzs-ként. Hogy milyen módon folytatódik a fal a vár körül, a 2013-as ásatási szezon feladata lesz tisztázni.

9. kép Petyusa (Peťuša) vár belső területe az északi oldalról nézve. A keleti falnál egy négyzetes alaprajzú sziklába vájt nagyobb objektum található. Fotó: J. Beljak.

Mivel várra vonatkozó írott forrással nem rendelkezünk, így feltételezést fogalmazhatunk meg arról, ki lehetett az építtetője. Úgy véljük, hogy a vár az osztrolukai uradalomhoz tartozott, s azt az Osztroluczky család egyik tagja építtethette. Zólyom vármegye egy régi nemesi családjáról van szó, amely eredetét Radun comesre vezették vissza, aki a 13. században már itt élt. IV. László 1286-ban erősítette meg a környékre vonatkozó adománylevelét Otto de Ostroluka részére. Osztroluka falu első írásos említése 1332-ből származik, amikor a pápai adójegyzékben szerepel Stoluca néven. A községen keresztül kereskedelmi út vezetett a középkorban és 1393-tól itt volt a vámállomás is.¹¹ Az Osztroluczky család mindig fontos szerepet töltött be Zólyom vármegye életében, több falu volt a kezükben és birtokoltak Nyitra vármegyében, valamint a történeti Magyarország más részein is.¹²

8. Befejezés

A középkori Petyusa várának kutatása Osztroluka területén érdekes információkat hozott az első két ásatási szezonban. Ismereteink azonban még nem teljeseek, ezért szükséges az ásatások folytatása, a megnyitott szondák teljes átkutatása, valamint újabbak nyitása – elsősorban a nagy méretű gödörszerű objektumban, de az északi és nyugati erődítés fal átvágása is a tervek között szerepel. Továbbá tervezzük a kutatás folytatását északi irányban, a vár területén kívül, annak érdekében, hogy a kisebb terasz funkcióját tisztázni lehessen, s hogy az északi oldalon megfigyelhető sánc kérdését is tisztázhassuk.

11 ĎURKOVÁ 2006.

12 CSAPÓ 1994.

2013-ban további geofizikai méréseket tervezünk a déli teraszokon. Feltételezzük, hogy ennek segítségével sikerül majd körülhatárolni az itteni esetleges gazdasági, valamint építési tevékenységeket.

Az eddigi kutatások bebizonyították, hogy a projekt új információkat hoz a felső- és késő középkori anyagi kultúrára, valamint építési módszerekre vonatkozóan. A modern multidiszciplináris kutatás Petyusa várában kétségkívül új válaszokat hoz több tudományterület több szempontú kérdésfeltevésére is.

IRODALOM

- CSAPÓ 1994 CSAPÓ GYÖRGY: Az osztrolukai Osztroluczky család története. *Turul*, 67/3. (1994) 67–74.
- ĐURKOVÁ 2004 ĐURKOVÁ, MÁRIA: Ostrolúckovci z Ostrej Lúky. (Genealógia rodu do konca stredoveku.) *Historický časopis*, 14/2. (2004) 60–67.
- HANULIAK 2006 HANULIAK, VÁCLAV: Vojenské pevnosti Jána Jiskru vo Zvolene. *Archaeologia Historica*, 31. (2006) 259–268.
- HANULIAK 1999 HANULIAK, VÁCLAV: Doklady hmotnej kultúry zo Starého Zvolena (Pustého hradu) od 12. do 17. storočia. *Archaeologia Historica*, 24. (1999) 352–361.
- HANULIAK–HOŠŠO–
HUNKA 1996 HANULIAK, MILAN – HOŠŠO, JOZEF – HUNKA, JÁN: Najvýznamnejšie poznatky z výskumu banskoštiavnického dominikánskeho kláštora. K schopnostiam výpovede tradičných datovacích prostriedkov. *Slovenská archeológia*, 44/2. (1996) 307–326.
- HOŠŠO 1971 HOŠŠO, JOZEF: Biela stredoveká keramika na Slovensku podľa doterajšieho stavu bádania. Zborník Fil. Fak. Univ. Komenského, *Musaica*, 22. (1971) 61–69.
- HOŠŠO 1983 HOŠŠO, JOZEF: Prehľad vývoja stredovekej keramiky na Slovensku. *Archaeologia Historica*, 8. (1983) 215–232.
- HOŠŠO 1985a HOŠŠO, JOZEF: Hrnčiarstvo v období vrcholného stredoveku na území horného Tekova. *Archaeologia Historica*, 10. (1985) 221–229.
- HOŠŠO 1985b HOŠŠO, JOZEF: Stredoveké hrnčiarstvo na území Gemera, Novohradu a Hontu. *Vlastivedné Štúdiá Gemera*, 3. (1985) 230–262.
- HOŠŠO 1996 HOŠŠO, JOZEF: Archeologický výskum hradu Šášov. *Zborník Fil. Fak. Univ. Komenského, Historica*, 42. (1996) 7–47.

VÁRAK ERDÉLYBEN

VEZETŐ A CASTRUM BENE EGYESÜLET 19. VÁNDORGYŰLÉSÉNEK TANULMÁNYÚTJÁHOZ

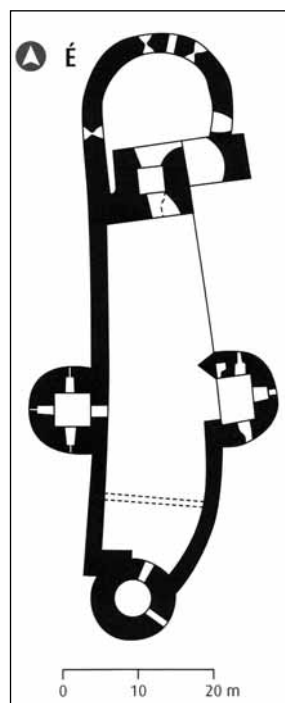
LUPESCU RADU

SEBESVÁR

A Sebes-Körös és a Sebes patak találkozásánál fekszik, a Nagyvárad-Kolozsvár országút közelében. Többnyire Sebesvárként említik a források, de Hunyadvár, illetve Kalotaszeg vára néven is előfordul.

1319-ben a forrásokban egy Derguech nevű vár szerepel, amely a Borsák tartományuraságához tartozott, míg 1317-ben Elefánti Dezső el nem foglalta I. Károly király számára. 1319-ben szintén Dezső kezén szerepel Sebesvár vára is, majd ezt követően több mint egy évtizedig ő volt a vár várnagya. 1319-től tehát Sebesvár királyi vár lett, de mivel kezdetben Bihar vármegyéhez számították – vagyis kimondottan az anyaországhoz és nem Erdélyhez tartozott – közvetlenül a király rendelkezett vele. Valamikor a 14. század közepén került Kolozs vármegyéhez, ettől fogva a király nevében a mindenkori erdélyi vajda honorbirtoka lett. A vár köré szervezett uradalom központja a közeli (Bánffy)Hunyadon volt, épen ezért az írott forrásokban néha Hunyadvár néven szerepel.

A várat Zsigmond király 1398–1399-ben Mircse havasalföldi vajdának adományozta, akivel még 1395-ben szövetséget kötött. Hasonlóképpen jutott a román vajda Törcsvár birtokába is. Zsigmond később mindkét várat visszavette, 1408-ban Sebesvár újból az erdélyi vajdák kezén volt. 1433-ban a király Losonci Bánfi Istvánnak és Lászlónak adományozta cserébe a Győr vármegyében fekvő gönyői várré. 1435-ben említi őket először oklevél a vár birtokában. Zsigmond adományát a későbbi uralkodók is megerősítették a Losonci Bánfiak számára, ezek közül II. Ulászló király 1496-ban kelt adománylevele maradt meg. A vár gyakorlatilag tulajdonukban maradt egészen a 18. században bekövetkezett pusztulásáig. Az uradalomról nem őrződött meg összeírás. Csánki Dezső gyűjtése alapján (Bánffy)Hunyad mezőváros és kb. 20 falu tartozott hozzá. Az uradalom jelentőségét növelte, hogy a hozzátartozó havasokban aranyat mostak, illetve nagykiterjedésű erdők tartoztak hozzá. Várad török kézre kerülése után (1660) egyfajta végvár szerepet töltött be. Ekkor az erdélyi rendek elrendelték a megerősítését, ami végül a törökök heves ellenállásán bukott

1. kép Sebesvár alaprajza (Gerő László nyomán)

meg. A várat 18. század elején még használták, de az 1680-ban és 1715-ben készült leltárak tanúsága szerint már nem volt megfelelően karban tartva, a várfal is egy helyen leomlott. Az 1715. évi leltár készültkor Bánfi György és Farkas birtokolta a várat. A 18. században fenntartása már értelmét veszítette, katonaságot sem volt miért tartani benne.

A vár egy nem túl magas dombon fekszik közvetlenül a falu felett. Sziklaköből épült, falai vakolva voltak. Egy masszív kerek toronyból (lakótoronyból) áll, amihez egy ovális udvart közrefogó várfal csatlakozik. A toronnyal átellenben, a vár másik végében egy nagyméretű kerek rondella helyezkedik. A vár, két hosszanti oldalán, egy-egy kerek két-szintes védőművel egészül ki, mindkét szinten lőrészekkel tüzfegyverek számára. A torony viszonylag jó állapotban maradt meg, szinte eredeti magasságában áll. Jelenleg három szintet lehet elkülöníteni, amelyek között részben a torony falának vastagságában kialakított lépcsőn lehetett közlekedni. A legfelső szinten egy kürtő nyomát lehet megfigyelni. Eredetileg a várfal belső oldalának mentén sorakoztak a különféle helyiségek, ezek az építmények azonban többnyire elpusztultak. A várról készült leltárak szerint feltűnően sok pince volt benne, és ezek voltak a legjobb állapotban.

IRODALOM

DRĂGUȚ, VASILE: Cetatea Bologa (Sebesvár). *Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă*, 47.2 (1978) 43–45.

KELEMEN LAJOS: Kalotaszeg történelmi és műemlékei. In: Kelemen Lajos. *Művészettörténeti tanulmányok*. 2. köt. Bukarest, 1977. 206–207.

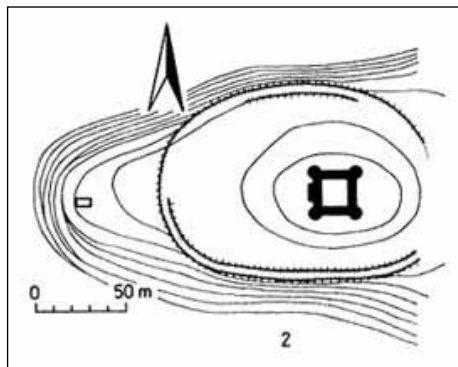
B. NAGY MARGIT: Várak, kastélyok, udvarházak. *Ahogy a régiek látták*. Bukarest, 1973. 177–179., 368–369.

SOÓS ZOLTÁN

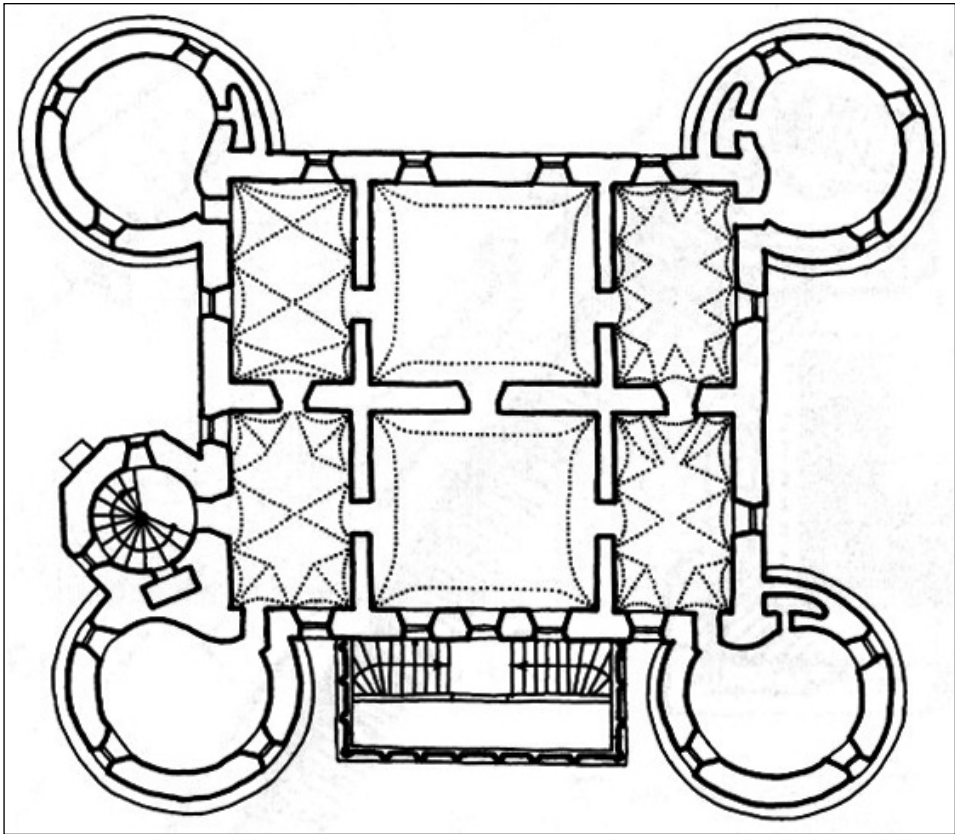
KÜKÜLLŐVÁR

A Nagykükküllő bal partján található vár első írásos említése 1177-ből származik. A hely a kükküllői ispánság központja volt. Az 1241-es tatárjárás idején elpusztult, később kőből építették újjá. 1319-től a 16. századig a vár és a hozzá tartozó birtokok az erdélyi vajda legfontosabb tulajdonát képezték. 1324-ben Károly Róbert látogatta meg, majd 1462-ben Hunyadi Mátyás Pongrácz János erdélyi vajdának zálogosította el. A 15. század végén a várat és birtokait Moldva uralkodójának, Ștefan cel Marenek adományozták, de a Pongrácz család utódjai fellebbeztek, a vita pedig katonai összecsapásokat eredményezett. 1542-ben az Erdélyi Diéta elrendelte a vár lerombolását, ám 1553-ban már a Habsburg király birtokai között szerepelt. Végül 1557-ben bontották el.

A reneszánsz ízlés szerint épített Haller–Bethlen kastély párhuzamai a francia építé-

1. kép Kükküllővár helyszínrajza

1. kép Küüllővár. A kastély alaprajza

szetben keresendők. Az első jelentős építkezések Bethlen István nevéhez kötődnek. A kúriát 1622-től kezdődően elegáns nemesi rezidenciává alakították át. I. Apafi Mihály egyik kedvenc tartózkodási helye volt, az ő uralkodása idején a kastély a kincstárra szállt. 1757-ben Bethlen Miklós ismét átépíttette, a máig fennmaradt barokk stílusban. A négyszögletes alaprajzú kastély mind a négy sarkán kör alakú tornyok találhatók. Később, házasodások révén a kastély a Haller család birtokába került.

IRODALOM

ANGHEL, GHEORGHE: Fortificații medievale de piatră din secolele XIII–XVI. Cluj-Napoca, 1986. 88–94.

KOVÁCS ANDRÁS: Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720. Kolozsvár–Budapest, 2003.

SOÓS ZOLTÁN

GÓGÁNVÁRALJA-ÚJVÁR

A középkorban a Küküllő-közi dombvidék Kundi-patakjának völgyében fekvő Gogán és Gogánváralja két külön település volt. Az előbbiben működött a plébánia, Váralja település pedig ennek filiája volt, vagyis utóbbi későbbi alapítású. A falut 1332-ben említik először *Subcastro* néven. A *Váralja* név arra utal, hogy a falu kialakulása szorosan összefügg a várral, amelyet feltehetőleg KÁN László erdélyi vajda építtet a 14. század első felében a váraljai templom feletti dombtetőn. A vár építése a 14. század eleji trónörökösödési háborúval függött össze. A 14. század közepén a vár a királyi birtok része lett, majd 1405-ben a Losonczi családnak adományozták. A belpolitikai helyzet stabilizálódása a vár elhanyagolásához vezetett és azt valamikor a 15. század második felében felhagyták. Romos falai még a 19. században is látszódtak a felszínen. A településnek a várral egy időben épített temploma a mai napig fennmaradt, szentélyét a 15. század második felében kibővítették és beboltozták.

SÓFALVI ANDRÁS

SZÁZKÉZD – TEMPLOM ÉS VÁR

A Kézd-patak (ma Disznó-patak) völgye a székelyek 12. századi, dél-erdélyi településtörténetének egyik legfontosabb gócpontját képezte. A terület lett névadója a 13. században a Háromszéki-medence keleti peremére, a Feketeügy völgyébe áttelepült székelyek új világi és egyházi berendezkedéseinek, Kézdiszéknek és a kézdi főesperességnek. Az addig itt élt székely népcsoport létszámát és társadalmi erejét jelzi, hogy a század második felében még be tudta népesíteni a Torda környéki Aranyos földjét is.

A szászok által feltehetően csak a 13. század elején megszállt Kézd hamarosan jelentős központtá vált, és székhelye lett a szászkézdi dékánátusnak (első említés: 1309). A 15. századra mezővárosi rangot elérő település a középkorban és a kora újkorban folyamatosan versengett a közeli Segesvárral. Szászkézd késő középkori társadalmi és gazdasági potenciálját mi sem jelzi jobban, hogy alig száz év leforgása alatt korszerű várat épített a közeli magaslaton, és teljesen új egyházat emelt a település középpontjában (Szászkézdről még számos kápolnára van utalás a forrásokban és a szakirodalomban).

Gótikus templom

Szászkézd impozáns, az utóbbi években felújított késő gótikus temploma 1493–1525 között készült, az építkezés folyamatára számos írott forrás utal az időszakból (adókedvezmények, segélyek). A restaurálását megelőző régészeti kutatás meglepő eredménye az a megállapítás, miszerint az egyházi épületnek nem volt előzménye a helyszínen! (A korábbi szakirodalom feltételezése szerint háromhajós bazilika előzte volna meg a késő gótikus templomot...) A mai templom 12–13. századi településnyomokra épült, s bár alatta nem voltak korábbi temetkezések, alap-, illetve felmenő falazatában egy korábbi istenháza elbontásából származó kőfaragványok kerültek napvilágra.

A késő gótikus, az átlagos falusi templomokat méreteiben jelentősen meghaladó, 41 m hosszú teremtemplom egységes építésű. A hajónál kissé keskenyebb szentélye a nyolcszög három oldalával záródik. A belső teret mindössze a csúcsíves kiképzésű diadalív tagolja. A hálóboltozat terrakottái kőbordázatot imitálnak, és kőből faragott gyámokra támaszkodnak. A templom középkori berendezési tárgyaihoz tartoznak a kehely alakú keresztelőmedence (fából faragott fedele 1709-ben készült) és a sajátos kiképzésű, torony formát utánozó szentségtartó, azonban gótikus oltára nem maradt meg (barokk oltára 1735-ből való). Eredeti faberendezéseinek kiemelkedő darabjai a stallumok és a sekrestye faliszekrényének ajtaja. A szentélyt és a hajót öt-öt magas, eredetileg középen kettéosztott, kőrácsos ablak világítja meg északról és délről, a hajó nyugati frontjának ablakát későbbi portikus takarja. A templomtérbe három bejárat vezet északon, nyugaton és délen, késő gótikus kiképzésű, kökeretes ajtókon keresztül.

A templomot támpillérekre nehezedő arkádokon nyugvó védelmi emelettel látták el, melyhez két csigalépcső vezetett a templomhajóból; ennek először a szentély fölötti, majd a hajó és a sekrestye fölé emelt szakasza készült el. A téglából kiképzett mellvédet alacsony téglalap alakú lőrések törik át, a falsík mellett vertikális szuroköntők nyílnak.

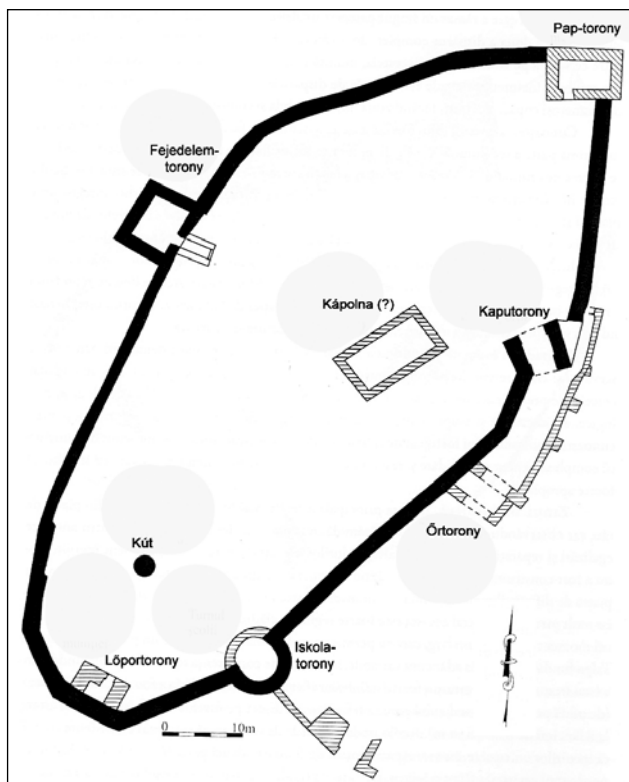
A szentélytől északra emelték a 15–16. század fordulóján a középkori Szászföld egyik legmonumentálisabb harangtoronyát. Az eredetileg ötszintes, 11,5 m oldalhosszúságú, az alapoknál 3 m-es falvastagságot is elérő toronyba a második szinten lehetett bejutni a templom felőli oldalon, innen a falazatba beépített lépcsők vezettek a többi emeletre. A torony oldalain 2 m magasságot is elérő, belülről kifelé rézsűsen szűkülő lőrésnyílásokat alakítottak ki. A segesvári Óratorony mintájára 1677-ben két emelettel megmagasított torony kiszélesedő falazata konzolokra támaszkodik, köztük szuroköntőkkel, a legfelső szinten lőrésekkel (óraszerkezete 1818-ból való). A templomot övező korabeli védőfal napjainkra nem maradt fenn.

Szászkézd északi részén, a Székely utca 35. szám alatti telken a 19. század közepe óta ismert egy masszív kőfalazású épület maradványa, gótikus ablakokkal áttört köríves fal részletével, mely – a belsejében felhalmozott emberi csontok alapján – csontház, azaz karner szerepét töltötte be. Régészeti feltárás híján, a kutatás jelenlegi szintjén nem lehet eldönteni, hogy ez a rotundaként (?) is emlegetett egyházi épület volt-e a székelyek és szászok Árpád-kori, majd gótikusra átépített temploma, és innen származnak-e a mai templomban található, román kori kapuzathoz tartozó oszlopfők és más kőfaragványok. Egyelőre ellentmondásosnak tűnik az is, hogy a késő középkorban a szászok új helyszínre épített templomukat Szent István tiszteletére emelték, átvéve a korábbi, székelyek építette templom titulását.

Szászkézd vára

A település közelében, a templomtól néhány száz méterre nyugatra magasodó dombon (536 m) található a késő középkorban épült vár romjai. A vár szabálytalan alaprajza követi a stratégiai elhelyezkedésű, meredek lejtők által határolt dombhát észak-dél irányban elnyúló formáját (90×52 m). Az erősség egészen a 20. század közepéig kiváló állapotban volt, archív felmérések és fényképek segítenek egykori képének rekonstruálásában.

Az 1999–2000-ben folytat megelőző régészeti feltárások tisztázták a vár építésének történetét és nagy vonalakban építési periódusait is elkülönítették. Megállapítást nyert, hogy a várat a 15. század első évtizedeiben kezdték építeni. Kezdetben védőfalból és három védőtoronyból állt (Kaputorony, Iskola-torony, Fejedelem-torony). A 17. századig továb-

1. kép Székézd, a vár alaprajza

bi tornyokat építettek (Pap-torony, Lőportorony), a bejáratot egy külső toronnyal (Órtorony) és zvingerrel erősítették meg, illetve egy elővárat kapcsoltak a vár keleti oldalához (ez utóbbiból napjainkra mindössze egy kapuépítmény maradványai maradtak meg).

Az ún. Órtornyot (Wächterturm) a vár eredeti kaputornyának megerősítése céljából építették. A téglalap alakú, 8×5,5 m alapterületű, kétszintes torony másodlagosan kapcsolódik a keleti várfal külső síkjához. Az árkádives, boltozott földszintet kívülről vertikális tengely mentén forgó fakapu zárta le. Az emeleti szintről négyzetes lőrés nyíltak, a tornyot nyitott, konzolokra fektetett, tornácos tetőszerkezet koszorúzta.

Az Órtornyot a Kaputoronnyal összekötő Zvinger párhuzamosan haladt a várfallal, külső, keleti falát támpillérek erősítették, felső szintjén gyilokjáróval és lőrészekkel. A falszorost szűk járat kötötte össze északon az elővárral.

A Kaputorony (Torturm) a vár egyik legmasszívabb védőműve. Az ötszintes, félnyeregteretős építmény formája szabálytalan négyzet alakú. A torony alatt, kívül-belül árkádives kiképzésű átjáró vezetett a vár belsejébe, ezt kívülről függőlegesen felvonható fakapu védte, fölötte szurokontökökkel és lőrészekkel. A vár belső teréből falba épített lépcső vitt a Kaputorony második szintjéig, ahonnan a torony további emeleteire lehetett feljutni, illetve a várfal belső oldalán körbefutó gyilokjárót is el lehetett érni.

A Pap-torony (Pfarrturm) a vár északkeleti kiszögellésének megerősítésére épült. A szabálytalan téglalap alakú tornyot a várfalak részleges visszabontása előzte meg. Az ötszintes védőmű emeleteit – a második szint kivételével, mely boltozott volt – fáfödémek választották el egymástól. Eredeti bejárata az első vagy a harmadik szinten volt, a földszinten másodlagosan nyitott bejárat 1565 körül létesült. A torony nyugati oldalához félnyeregteretős épület csatlakozott.

A várfal nyugati oldalán, azzal egy időben épült Fejedelem-torony (Fürstenturm) szintén téglalap alaprajzú és öt szintje volt. A merdek lejtőre épített torony földszintje a várudvar föléli oldalon teljesen a földbe mélyed. Az emeletekre vezető ajtónyílások közül mindössze a gyilokjáróval egy magasságban elhelyezkedő harmadik szint ajtókerete

tűnik eredetinek. A földszint legkorábbi padlója alól Hunyadi Mátyás 1479–1485 között kibocsátott verete került elő; a többszörösen megújított járószintek közül további 17. századi érmék kerültek napvilágra. A torony különféle lőrésai (egyszerű téglalap alakú, fordított kulcslyuk alakú és lappancsos lőrések) is jól tükrözik a védőmű több évszázados használatát és átalakításait.

A déli oldalon a várfalakhoz belülről másodlagosan hozzáépített Lőportorony (Pulverturm) kisméretű, téglalap alakú, négyszintes védőmű. Földszintje és harmadik szintje boltozott volt, ez utóbbiról átjárás nyílt a gyilokjáróra. Az átlagosnál nagyobb falvastagságú toronyba a földszintről és az első szintről lehetett bejutni. Noha a régészeti kutatás során a torony építését éremleletek alapján a 17. századra keltezték, a torony felső szintjein nyíló magas, keskeny lőrések alapján arra gondolhatunk, hogy az érmék pusztán a használatát jelzik.

Egyedi hadiépítészeti alkotás a vár délkeleti oldalán magasodó Iskola-torony (Schulturm). Az építmény eredetileg egy félkör alakú faltorony volt, az udvar felől nyitott földszinttel. A második szinten árkádivel támasztották alá a torony – várfalsíkkal egybesimuló – belső falazatát. A harmadik szintről közvetlen átjárás nyílt a várfal gyilokjárójára. A védőmű külső oldalán szuroköntők és keskeny lőrések sorakoznak még a tetőtérben is, a stratégiai ponton álló védőtornyból a várkapu fedezése is lehetséges volt. A torony belső, várudvarra néző oldalán három sorban keskeny téglalap és fordított kulcslyuk alakú lőrések nyílnak. A torony alsó szintjét a későbbiekben félkör alakú falazattal egészítették ki a belső oldalon.

A masszív, a déli oldalakon 10 m magasságot is elérő várfalak felső szintjének peremére, illetve fakonzolokra fektetett gyilokjárót félnyereggető fedte. A Fejedelem-torony és a Lőszertorony közötti várfalszakaszon kialakított lőrésfülkékből fordított kulcslyuk alakú lőrések nyílnak, máshol téglalap alakú, téglával boltozott vagy fa szemöldökgerendával lezárt lőrésnyílások sorakoztak. A Pap-torony és a Fejedelem-torony között a várfal belső oldalához épített, félnyereggetős épületekről tudunk. A várudvar déli részén kb. 60 m mélységű kutat ástak az alapközetbe.

A Kaputorony közelében, nagyjából a vár közepén egy 12×6 m alapterületű, téglalap alakú, északkelet-délnyugat tájolású kőoszlatú épület maradványai találhatóak, a hagyomány szerint ez volt vár kápolnája. A régészeti kutatás az épületet a 17. századra keltezte, nyitva hagyva funkciójának kérdését. Alatta vagy másutt (valamelyik toronyban, pl. a Pap-toronyban), a várnak minden bizonnyal már a kezdettől fogva volt kápolnája, s ezt nemcsak a vár jellege, hanem Szászkezd egyházi épületekben rendkívül gazdag topográfiaja is alátámasztja.

Szászföld egyik legfontosabb késő középkori várát mindössze egyetlen korabeli írott forrás említi, egy 1470-ben kelt oklevélben az erdélyi vajda meghagyja, hogy hadjárat esetén a szászkezdiek fele otthon maradhat váruk védelmére.

IRODALOM

- ARÁNYI LAJOS: A köhalmi (Reps) polgárvárnak s a szászkezd (Keisd) falu vagy pórvarnának megismertetése. In: Pulszky Ferencznek ötvenéves írói működése jubileumára 1834–1884. Budapest, 1884. 136–138.
- ENTZ GÉZA: Erdély építészete a 14–16. században. Kolozsvár, 1996. 451.
- FABINI, HERMANN: Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen. I. Hermannstadt – Heidelberg. 2002. 335–342.

MARCU ISTRATE, DANIELA: Cetatea țărnănească Saschiz. Cronica cercetărilor arheologice din România. 1999. 83.

MARCU ISTRATE, DANIELA: Saschiz. București, 2012.

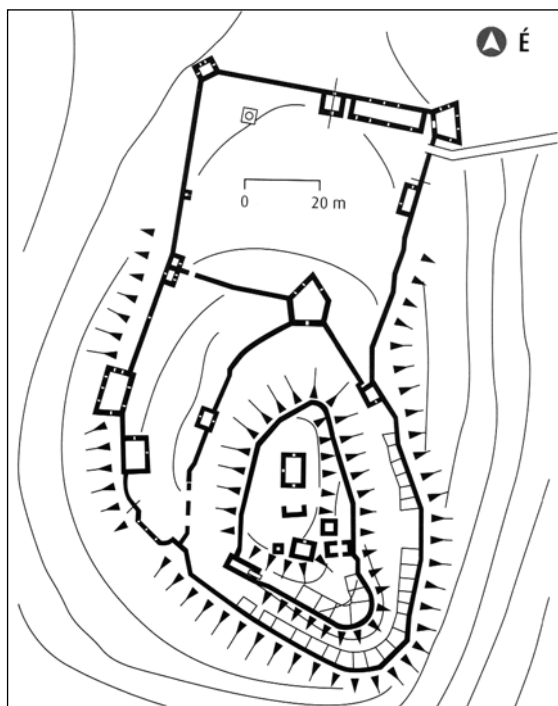
POSTĂVARU, IOSEFINA: Biserica fortificată din Saschiz. Studiu istoric și arhitectural. In: Középkori egyházi építészet Erdélyben. Szerk.: Marcu-Istrate, Daniela–Rusu, Adrian Andrei–Szöcs Péter Levente. Szatmárnémeti, 2004. 127–164.

GYÖRFI ZALÁN

KŐHALOM

Kőhalom várostól nyugatra, a környéket uraló bazaltsziklán magasodnak az egykori vár maradványai. A szabálytalan alaprajzú vár nagyjából az észak-déli irányban elnyúló Várhegy alakját követi. A várnak három része különíthető el, amelyek egyben eltérő építési periódusokat is jeleznek. Legkorábban a felső- vagy fellegvárnak nevezett erősség épült meg, valószínűleg a 14. század első felében. A középső vár délnyugati részén található a felső várba vezető kapuszoros. A fellegvárba boltíves, eredetileg csapóráccsal és felvonóhíddal rendelkező kapun lehet bejutni. A szikla csúcsán négyszög alaprajzú, két-szintes épület állt melyet a kutatás toronyként azonosított. A felső várban található, további téglalapú épületek maradványai a 17. századból származnak.

A fellegvárat a források tanúsága szerint a 17. században külső védőfállal vették kör-

1. kép Kőhalom. A vár alaprajza (A.A. Rusu nyomán)

rül, melynek északi szögletében masszív, ágyúlőrészekkel ellátott, ötszög alaprajzú, emeletes tornyot emeltek. Ettől szinte azonos távolságra, délnyugati és délkeleti irányban is négyzet alakú tornyokat találunk. A középső vár védőfalának délnyugati szakasza mára megsemmisült. A középső vár keleti és déli védőfala és a fellegvár által határolt szűk udvarba egymás mellé épített kamrákat építettek, melyek nyomait helyenként ma is látni. A középső vár előudvarába az északnyugati, négyzetes torony által védett, és annak közvetlen szomszédságában álló boltíves bejáraton keresztül lehet bejutni. Az elővár védőfolyosóval épített nyugati falát, téglalap alakú, emeletes, lőrészekkel ellátott külső torony tagolja. Ennek közelében állott a szintén szögletes alaprajzú kápolna. Az előudvar északkeleti részén

húzódó romos épületeket a kutatók tanácsházaként, a királybíró, széki bíró és a jegyző épületeiként azonosították.

A szabálytalan négyszög alaprajzú alsóvár a 17. században épült. Északi, védőpárta-
tázatos falának középső részén szögletes alaprajzú, lőrészekkel ellátott, emeletes kaputo-
rony áll. Az 1643-ban épült kaputorony boltozott bejáratán lehet bejutni az alsóvár udva-
rába. Az alsóvár északkeleti végén épült az 1630-as években a téglalap alakú, lőrészekkel
erősített Szolgák tornya. Ugyanekkor készülhetett az északkeleti, négyszögletes alakú,
lőrészekkel ellátott Szalonnás torony.

A királyi alapítású vár 1324-ben bukkan fel első ízben írott forrásainkban. A szebeni
ispánságot elfoglaló Szécsenyi Tamás erdélyi vajda elleni, a szentpéteri Henning geréb
által vezetett száz lázadás alkalmával említik Köhalom várát (*castrum Kuholm*). A 14.
század folyamán az erdélyi vajdák birtokolják, a forrásokban többször felbukkannak vár-
nagyai. A 15. század elején a török csapatok támadása következtében romos állapotba
került. A 16. század közepéig egyetlen, 1506-ban kelt oklevélből szerzünk tudomást a
várban végzett felújítási munkálatokról. A 16. század utolsó harmadában az erdélyi fe-
jedelem a városnak adta az erösséget. 1661-ben Ali pasa török csapatai foglalták el, a 17.
század végén pedig a császári csapatok kezére került. A 18. században elveszítette koráb-
bi funkcióit és lassú pusztulásnak indult. A néhány éve elkezdett nagyszabású restaurá-
lási és állagmegóvási munkálatok napjainkban is zajlanak.

IRODALOM

ENTZ GÉZA: Erdély építészete a 11–13. században. Kolozsvár, 1994. 179.

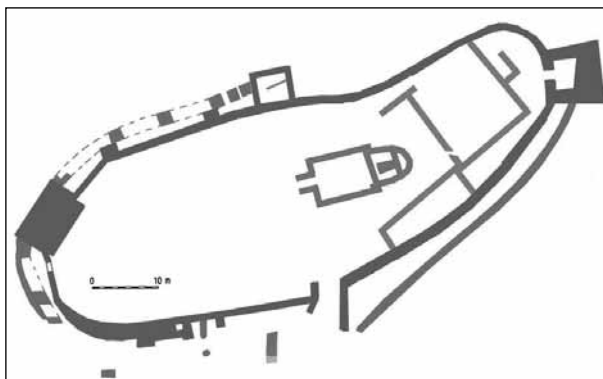
RUSU, ADRIAN A.: Castelarea carpatică. Cluj-Napoca, 2005. 530.

KISS GÁBOR: Erdélyi várak, várkastélyok. Budapest, 1987. 120–125.

SOÓS ZOLTÁN

FÖLDVÁR

A barcasági település mellett emelkedő, már az őskorban is lakott dombon találha-
tó földvári várat a 13. század elején építették a teuton lovagok. A vár Marienburg el-
nevezése fontos információt hordoz a vár alapítóira vonatkozóan. Legkorábbi említé-
se 1240-re keltezhető, amikor *Castrum Sancta Mariae* né-
ven jelenik meg, később több
forrásban is előfordul a telep-
ülés neve. A vár katonai jel-
entőségét már a 14. század fo-
lyamán elveszítette, 1345-ben
a tatárok pusztították el, to-
vábbi fosztogatásokról és ost-
romokról 1599-ből, majd a 17.
század elejéről több alkalom-

1. kép Földvár, az erösség alaprajza

mal is beszámolnak a források. A 19. század közepén a várat a szász közösség raktárként használta, de a század 70-es éveiben Orbán Balázs már arról számolt be, hogy a falakból a köveket elhordják. A vár ovális alaprajzú, hosszanti tengelye kelet–nyugati irányú. Öt toronnyal látták el, ezek közül két kisebb a déli bejáratnál, egy négyszögletes maszszív torony, amelyből az első szintig maradtak meg a falak, a keleti oldalon található, egy további erős torony pedig a nyugati oldalon épült fel. Az északi oldal kis tornya teljesen megsemmisült. Részben az 1977-es földrengés következtében, a vár napjainkban is rohamosan pusztul. Régészeti feltárásokat 1990–1995 között Radu Popa végzett a várban.

IRODALOM

IONIȚĂ, ADRIAN–CĂPĂȚĂNĂ, DAN–BOROFFKA, NIKOLAUS–BOROFFKA, RODICA–POPESCU, ADRIAN: *Feldioara-Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsiei*. București, 2004.

SÓFALVI ANDRÁS

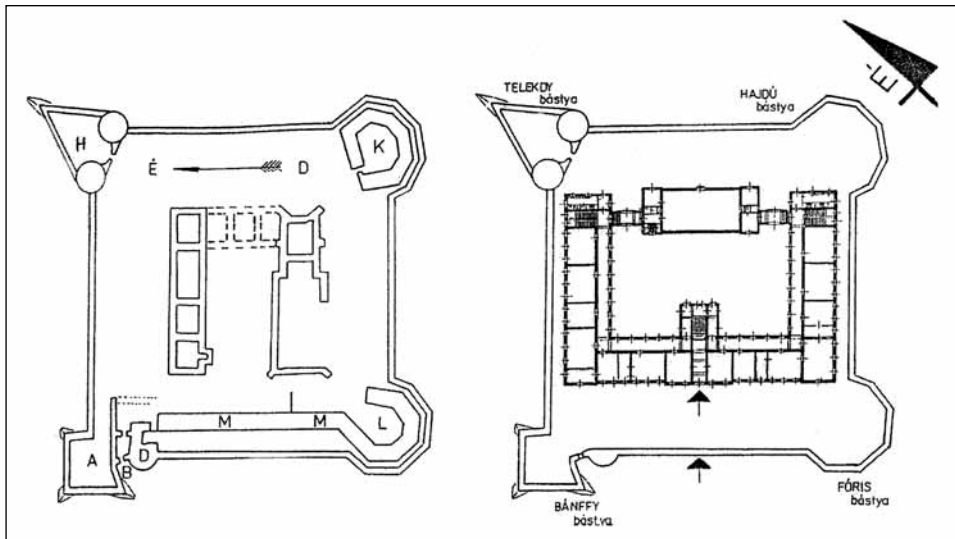
SZÉKELYUDVARHELY – SZÉKELYTÁMADT VÁR (V. CSONKAVÁR)

A késő középkorban és a fejedelemség korában Udvarhely mezőváros, Udvarhelyszék és az egész székelység történelmében kiemelt szerepet töltött be az udvarhelyi vár, nevében sokáig őrizve az 1562. évi székely felkelés emlékét, melyet lerombolása után, a 18. századtól már főként csak Csonkavárként emlegettek.

A középkori település északi peremén, a Nagy-Küküllő és a beletorkoló Varga-patak által közrefogott enyhe kiemelkedésen álló épületegyüttes jelentőségét növelik azok a feltételezések, melyek szerint területén római castrum állott, illetve alatta keresendők a városnak nevet adó *kora Árpád-kori királyi curtis* (udvarház, udvarhely) maradványai. A 19. század végén a vár belső épületeinek helyén iskolát építettek, ezáltal jelentős mértékben behatárolva a régészeti kutatások lehetőségeit és eredményességét. Írott források híján a vár korai történetéről a továbbiakban is csak feltételezésekre hagyatkozhatunk.

Az udvarhelyi vár előzményeinek sorában dokumentált adatokkal rendelkezünk a *középkori domonkos kolostorról*, melyet – noha csak 1497-ben említik először – Orbán Balázs leírása és alaprajza késő román kori – kora gótikus egyházi épületként jelenít meg. A késő Árpád-korban feltehetően már álló kolostorépület létrehozásában akár a királyi alapítás ténye is megkockáztatható (talán nem véletlen, hogy az egyetlen székelyföldi domonkos kolostor királyi magánbirtokon létesült). A reformáció idejéig működő kolostor-templomot a 16. század végén rövid ideig a jezsuiták, majd a következő század elején a ferencesek vették használatba. Az 1620-as években készült várleltárakban még jól kirajzolódik a középkori templom képe. A kolostort fokozatosan átalakítják a vár belső épületeivé, és a templomhajó kettéosztott felső szintjén református imatermet képeznek ki.

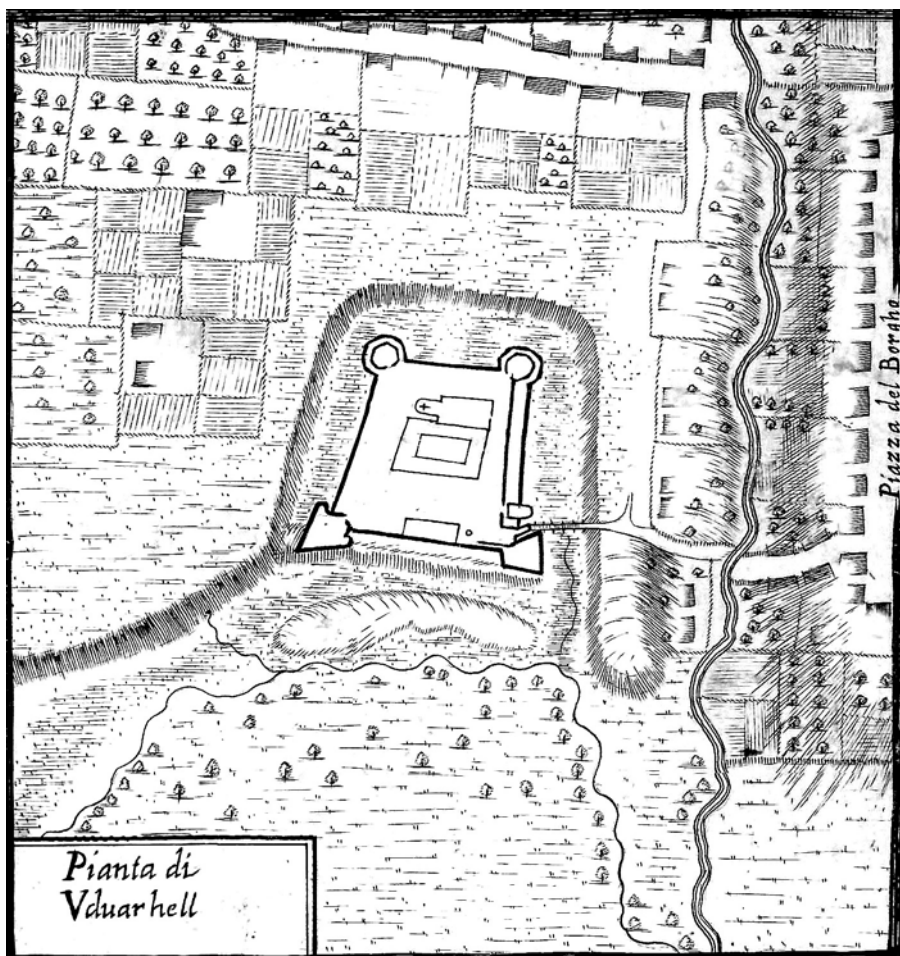
Udvarhelyi várról csak a 15. század végétől beszélhetünk. (Az 1301. évi említésű *castrum Vduord*-ról köztudott, hogy egy 19. századi oklevél-hamisítvány szüleménye.) Báthori István erdélyi vajda és székely ispán 1492-ben – mint azt több oklevél is tanúsítja – várépítkezést folytatott Udvarhelyen. Az esemény mögött egy olyan *székelyföldi vár-uralom* létrehozásának terve körvonalázódik, amely a székely ispán vármegyei területeken fekvő *honor*-birtokai mellett (Görgény vára, Királykő vára, Törcsvár, Höltövény

1. kép A vár Orbán Balázs alaprajzán és a mai állapot (Vofkori György nyomán)

vára) az ispán hatalmát közvetlenül erősítette volna a székelység fölött. E várbirtok kialakításának szándékát jól jelzik a székelyek panaszlevelének részletei, pl., hogy a vajda székely falvakat foglaltatott le malmokkal, kaszálókkal és más székely örökségekkel együtt. Hasonló jellegű építkezésre valamivel korábban – feltehetően szintén az erdélyi vajdaságot és székely ispánságot 1479-től betöltő Báthori István kezdeményezésére – Marosvásárhelyen is sor került. A két építkezés közötti hasonlóság főként abban rejlik, hogy mindkét esetben egy-egy kolostor megerősítéséről, várrá való átalakításáról volt szó. Kérdéses a vajdai hatalom, jelenlét és az egyházi jog, kolostori élet összeférhetősége, így feltehető, hogy a külső erődítési munkálatokon kívül a kolostor mellett egy *vajdai-ispáni rezidencia* építése is megkezdődhetett. A székelyek azt is felpanaszolják, hogy a várban velük házakat tapasztattak, ahová székely embereket vittek és tartottak fogva, egy székely nemesnek a feleségét úgyszintén ide hurcolták. Mindezek a tényezők a várfalakon belüli világi épületek meglétét feltételezik. A kolostor feltehetően folyamatosan működött, hisz – mint fentebb utaltam rá – a 15. század végén írott forrás említi.

A székelyek panaszának eredményeképpen II. Ulászló 1493. január 19-én elvette a vajdaságot Báthori Istvántól és Losonczy Lászlóra, valamint Drágfi Bertalanra ruházta át. A vajdai építkezések konkrét elemeiről semmi biztosat nem tudunk. Az 1980-as években, illetve a 2002-ben folyt régészeti kutatások a keleti ágyútorony alatt egy korábbi, ívelten húzódó falmaradványt hoztak napvilágra, mely a torony északkeleti oldalánál ma is látható. Az épületelem a Székelytámadt vár előtti építkezések (római castrum, királyi udvarház, középkori kolostor, középkori vár) közül jellege alapján leginkább a Báthori-féle várépítkezéshez köthető. Nem ismerjük pontosan a munkálatok kezdetének idejét, melyek az okleveles adatok alapján csupán 1492-ben vagy kevéssel előtte kezdődhetek el, ennek ismeretében pedig megállapítható, hogy a kivitelezés csak kis mértékben valósult meg. E szempontból nem mellékes az a tény, hogy a 16. század második felében – a 17. század elején nem az egykori várat, hanem a kolostort jelöli meg, mint a fejedelmi várépítkezés előzményét.

2. kép G. M. Visconti 1699. évi felmérése az udvarhelyi várról (Sebestyén György nyomán)

Az 1562. évi székely felkelést és annak kimenetelét nevével beszédesen kifejező *Székelytámadt vár* a 16. század második felében a fejedelmi hatalom egyik legfőbb székelyföldi bástyája lett. Élére a fejedelemtől közvetlenül függő várkapitányt neveztek ki, aki alárendeltjei (várnagy, udvarbíró stb.) révén látta el katonai és igazgatási tevékenységét. A vár őrzése a közsékelyek soraiból toborzott gyalogpuskások (*pedites pixidarii*) vagy vörös darabontok feladata volt. A vár fenntartására jobbágytelkeket foglaltak le Udvarhely- és Marosszék falvaiból különféle haszonvételekkel együtt.

A felkelés leverése után közvetlenül elkezdett munkálatok 1571-ben még tartottak, az udvarhelyi közsékelység ugyanis ekkor kötelezte magát arra, hogy évente három hétig szolgálja a vár építését.

A szabálytalan négyszög alakú vár a tornyok és bástyák kiugrásaival együtt kb. 105×120 m területet foglal el. Keleti és déli sarkánál egy-egy sokszögű, többszintes ún. ágyútorony emelkedik. A *keleti, Hajdú-„bástya”* a vár legteljesebb formájában fennmaradt védőműve szabálytalan nyolcszög alakú és három szintje van. Emeleteit gerendafő-

démek tartották, a várbelső felé néző oldala nyitott volt. Az 1620. évi leltár a tornyok tetőszerkezetének koszorúgerendáit is számba veszi, ezek tehát fedve voltak. A torony alsó szintjén három nagyméretű, falba mélyedő ágyúkamra található, teherkiváltó árkádívékkel lezárva. A középső, keleti ágyúkamrából hármás lőrésrendszer, míg a két szélsőből kettős lőrések nyílnak. A kiugró árkádívék fedezésére az első szinten sarkantyútagokat, illetve falszorost és 1 m vastag külső falat hoztak létre. A külső fal, amely feltehetőleg az egész várat övezte, eredetileg az első szint magasságáig emelkedhetett (a torony első szintjének sarkai nincsenek kváderrel kirakva). A második szinten háromágú lőrések váltakoznak egyágú lőrésekkel. A legfelső szint lőrései feltehetően a második szintéhez hasonló szerkezetűek voltak.

Az udvarhelyi vár keleti és déli tornyai speciális megoldásúak. Míg a keleti torony két felső szintje egyértelműen egy ágyútorony képét mutatja, addig az alsó szint, fedezékbe épített ágyúkamráival, földdel feltöltött falszorosával egy bástya jellemzőit hordozza magán. A védőművek sajátos kiképzését funkcionális tényezők magyarázzák, a vár a keleti és déli oldalról volt a legsebezhetőbb, az oldalozás lehetősége mellett ily módon lehetett növelni a tüzerőt. A történeti kutatásban időnként felbukkanó nézet szerint az udvarhelyi vár ágyútornyai a Báthori-féle építkezés idején készültek. Az ágyúvédőművek magyarországi megjelenését és elterjedését elemző történeti, régészeti és művészettörténeti összehasonlító kutatások alapján azonban megállapítható, hogy az egységes építésű ágyútoronyokat a 16. század közepe előtt nem emelheték. *Az udvarhelyi vár komplex ágyútornyai társtalanok a térségben. Összetett védelmi jellemzőik és rendszerben való alkalmazásuk mögött egyértelműen az 1562-től datálható fejedelmi befolyás látható – meglátásom szerint az ágyútornyok a Székelytámadt vár legkorábbi védőművei.*

Az 1620. évi leltárból, G. M. Visconti és Orbán Balázs felméréseiből kiderül, hogy a déli ágyútorony és a vár bejárata között kettős fal húzódott boltozott kazamatával. Ennek folytatásában, egy félkör alakú tömör torony és a nyugati bástya között nyílt a vár bejárata, kettős kapuval, előtte felvonóhíddal. Az 1629. évi leltár „felvonó-kaput”, a „várkapu előtt az híd végénél” „sarampó” kaput, a kapuközben tömlőcöt, valamint egy „drabant-házat” említ. Orbán Balázs leírása alapján a „külső kapun belől egy menedékesen felmenő hosszú folyosó (E) volt melynek belső végét a második belső kapu (F) zárta el”. A régészeti kutatások 1982-ben az egykori kapubejárat belső oldalán az újkorban elfalazott kapu helyét, a nyugati bástya oldalfalát, benne egy lőrést (?) hoztak napvilágra, hitelesítve Orbán Balázs felmérését. 2009-ben a vár bejárata előtt nyitott szelvényben sikerült feltárni a kapuszerkezet néhány eredeti elemét. 2,25 m relatív mélységben felszínre került a vár eredeti küszöbköve, előtte habarcsos járósínttel. Feltehetően erre a szintre támaszkodott a várárkon átívelő felvonható híd. A küszöböt képező fal iránya egy síkba esik a félkör alakú torony nyugati oldalában eredeti helyzetében álló rögzítő-kő mozgástengelyével, melynek segítségével a felvonható kaput vertikálisan működtették. A küszöbkő vonalának függőleges meghosszabbítása a nyugati bástya keleti oldalának falszövetén is kirajzolja az egykori kapuszerkezet lenyomatát. *A külső kapu eredetileg tehát egy függőlegesen felvonható szerkezet volt*, egyik rögzítő köve a félkör alakú torony nyugati oldalán 3 m relatív magasságban in situ helyzetben áll ma is. A boltozott kapubejárat legkisebb szélessége 1,60 m, eredeti magassága nem ismert.

A bejárat melletti nyugati, szabálytalan ötszög alakú *Bánffy-bástya* egy kisebb méretű olaszbástya. Az 1620. évi leltár adatai szerint a bástya három szintjét fáfödém választotta el egymástól, koszorúfáinak számbavétele pedig közvetve kimondja, hogy fedett volt. A jelentősen átalakított bástya északkeleti oldalának udvarsíntjén ma egy nagyméretű

ágyúlőrés nyílása ismerhető fel. Az északi sarkon álló Telegdy-bástya előzménye négyszögű volt („kettei négy szegre mutat”, írja a leltár a Telegdy- és a Bánffy-bástyákról), és korábban is ez volt a legnagyobb a vár védőművei közül. Az 1620. évi leltár a korábbi bástya külső kerületét 36 ölben (1 öl = 1,896 m) adja meg, előtte köpenyfallal („köz köfal”), tehát a déli és keleti tornyokhoz hasonlóan itt is falszorosi húzódot. Az ágyútornyok építésével párhuzamosan vagy ezt követően kezdték el a Bánffy- és Telegdy-bástyák emelését. Míg az utóbbi elég egyértelműen Telegdy Mihály várkapitánysága (1567–1571) alatt épülhetett, addig az előző Bánffy Pál (1564–1567) várkapitány vagy Bánffy Farkas nevéhez köthető, aki 1580–1583 között töltötte be a tisztséget.

A vár történetének fordulópontja Mihály vajda rövid erdélyi uralma, melynek következménye 1599 őszén a várhegyi és udvarhelyi várak lerombolása lett, a Székelytámadt várat a csíkiak égették fel. Több korabeli tanúvallomás is megőrizte a pusztító eseményt. A romokban heverő udvarhelyi vár történetében változás 1621-ben következett be, ekkor Kornis Ferenc, Udvarhelyszék királybírája kapta meg zálogba a fejedelemtől. Előtte, 1620 januárjában a várról leltár készült, mely a fejedelemség kori külső vár leírásának legfontosabb dokumentuma. Egy 1623. évi forrásból megtudjuk, hogy Kornis Ferenc a várat „régi romlott és elpusztult állapotjából restauráltatta”, ez lényegében az északi bástya újraépítését és a vár belső épületeinek átépítését jelenthette. Az új Telegdy-bástya ék alakú, melyet a kurtinák felőli oldalakon két félkör alakú füllel láttak el. A nyugati fül mellett ma egy nagyméretű, befalazott ágyúlőrés látható, a 19. században módosított északkeleti várfal – Visconti és Orbán Balázs ábrázolásának megfelelően – egy ugyanilyen lőrést takar a délkeleti oldalon.

1629-ben és 1630-ban újabb inventáriumok készültek. Ezekből kiderül, hogy a vár hadászatiilag meglehetősen hiányosan volt felszerelve, pl. nincsen említés ágyúkra, viszont nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az utóbbi leltárakban alig esik szó a tornyokról és a bástyákról. 1620-ban a belső vár „város piaca felől való oldalában” volt a fegyvertár, később a kapu fölötti épületekben írnak össze fegyvereket. Az 1630. évi leltár szerint a félkör alakú toronyban puskaport tároltak.

A leltárak és más 17. századi források röviden utalnak a vár körüli vizesárokra, a vár palánkjára, illetve a vár hídjára, kapuszerkezetére. Egy 1644. évi összeírás részletesen megőrizte az udvarhelyi vártartomány birtokait, a szolgálatára rendelt jobbágyokkal és különféle haszonvételekkel. Ismeretlen körülmények folytán I. Rákóczi György idejében a várat tűz érte. 1661. októberében a török bosszúhadjárat áldozata lett az udvarhelyi vár is, Evlia Cselebi török krónikás leírása szerint „mikor ezért mi a várhoz érkeztünk, azt elpusztulva találtuk”.

A homoródszentpáli Kornisok kihalásával, a 17. század második harmadától az udvarhelyi vár gyakran cserélt gazdát, Kékedy Zsigmond, majd a Kemény, Bornemissza családok, Szentpáli János, illetve a fejedelem tulajdonában találjuk. Erdély Habsburg kézre kerülésével szerepe újra felértékelődött, így volt ez pl. 1690-ben Thököly csapatainak udvarhelyi átvonulásakor. A század végén több forrás utal a várban teljesítendő szolgálatokra, illetve a szükséges építkezésekre. 1697-ben a székelység „az vár építésére való erőltetése miatt” emelt panaszt a Guberniumnál. Egy 1699. szeptember 1-én kelt irat az udvarhelyi várban szükséges javításokat sorolja fel, eszerint a hidat pl. teljesen ki kell javítani. Az ágyútornyos, olaszbástyás, vizesárokkaal övezett várat G. M. Visconti olasz hadimérnök 1699. évi felmérése még használatának idején ábrázolja.

Az udvarhelyi várnak utoljára a Rákóczi szabadságharc idején volt katonai funkciója, ez alatt hol labanc, hol kuruc kézen volt, míg 1706-ban Pekry Lőrinc le nem romboltatta.

IRODALOM

- ALBERT DÁVID: A székelyudvarhelyi vár. Múzeumi füzetek, 3. Székelyudvarhely, 1991.
- BENKŐ ELEK: A középkori Székelyföld. I-II. Budapest, 2012., I. 225–238., 254–258.
- FELD ISTVÁN: Ágyúvédőművek a 16. század első fele erődítményépítészetében – Tévhitek, kérdések, kutatási feladatok. In: Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében. Studia Agriensia 27. Szerk. Veres Gábor–Berecz Mátyás. Eger, 2008. 175–196.
- P. KOVÁCS KLÁRA: Székelytámad vár romjai, Székelyudvarhely.
<http://lexikon.adatbank.transindex.ro/mobil/muemlek.php?id=165>
- LUKINICH IMRE: Az udvarhelyi vár története. *Erdélyi Múzeum*, 20. (1903) 425–446.
- SÓFALVI ANDRÁS: A székelyudvarhelyi vár. A külső vár vázlatos képe. In: Fortificații din nou în folosință – Fortresses once again in use – Várak, erődítések újra használatban. Szerk. Kirizsán Imola–Szabó Bálint–Takács Enikő. h.n. 2011. 143–162.

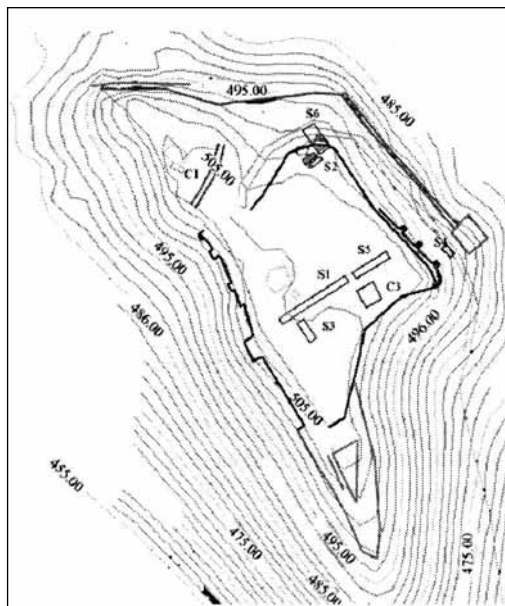
GYÖRFI ZALÁN

GÖRGÉNYSZENTIMRE

A vár a Görgény folyó völgyében egy 500 m magas, a völgy közepén emelkedő, vulkáni eredetű sziklás kúpra épült. Az erősség jelentős mértékben elpusztult, mindössze néhány falszakasz, illetve falnyom maradt fenn belőle. Megközelítése az egykori, a terep szintgörbéjét spirál alakban követő keskeny úton lehetséges.

A legjobban a helyenként 15 m magas északi, északkeleti fal maradt fenn, Az 1652-es várleltárból ismeretes, hogy a várnak három kapuja volt: alsó, középső, illetve ó-kapu. Az egykori alsó kaputól a kazamatás bástyaig a falak 8-15 m magasán állnak. A vár trapéz alakú alaprajzát az ágyúteraszok kiépítésével nyerte a 17. században. Egyelőre nem tudni, hogy a 17. századi erődítések helyén voltak-e korábbi építmények. Amint az alaprajzból kitűnik, a vár legrégebbi, Anjou-kori része a mai vár közepén elhelyezkedő platón lehetett. A 14. század közepén épült első vár megközelítőleg négyzet alakú volt. Ekkor épülhetett az Ókapu. A várat a 15. század első felében tovább bővítik, feltehetőleg Hunyadi János idején. Ekkor épül ki a középső és alsó kapu, illetve az alsó és az Ókapu közti szakaszon található zwinger. A középső kapu fölött, a várplató északi sarkában található a körülbelül 14 m mély és 3,80 m átmérőjű, négyzet alakú ciszterna. A vár platóján semmilyen épület nem maradt fenn, azonban jól kivehető a területett lezáró dél-keleti fal nyomvonala illetve néhány 14–15. századi torony falcsontja.

A 16. század közepéig nem voltak jelentős építkezési munkálatok a várban. Az Izabella királyné nevéhez fűződő építkezésekről keveset tudunk, valószínű, hogy elsősorban a falakat javították, illetve a belső épületeket bővítették, korszerűsítették. Ekkor került beépítésre a vár falába Izabella királynő címere, amelynek az 1960-as évek óta nyoma veszett. A vár utolsó jelentős építési fázisa, átfogó felújítása, I. Rákóczi György nevéhez fűződik. A munkálatok elsődleges célja a görgényi vár korszerűsítése, átalakítása a modern haditechnika, a tüzérség követelményeinek megfelelően. Az építkezések 1639-ben kezdődtek és 1641-ben zárultak le. Ekkor fejezik be a vár platójának planírozását, ekkor épül ki a ma is látható ágyúterasz és a kazamatás bástya és ekkor nyeri el a vár végleges trapezoid alakját. Az ágyúterasz – melyet a vár déli részén alakítottak ki – a vár alatti völgyet ellenőrizte,

1. kép A görgényszentimrei vár alaprajza, 2004

míg a kazamatás bástya, amely az egyik sárospataki bástya mintájára épült, a vár legsebezhetőbb északi felét védte. A várhegytől északra fekvő és annál magasabb Szőlőhegy kiváló terepet kínált az ellenséges tüzéségnek, ezt ellensúlyozandó épült a bástya. Utóbbi egy mély sánccal, illetve egy, a sáncon túl levő magas földtöltéssel erősítették. A munkálatok jelentőségét jól szemléltetik a fennmaradt adatok, amelyekből kiderül, hogy több mint háromezer szekér követ hordtak az építkezésekhez. A várban zajló munkálatokkal párhuzamosan épült fel a váralján található reneszánsz udvarház. A korszerűsítések tették lehetővé, hogy a Rákóczi szabadságharc idején, 1708-ban, a védők több mint öt hónapig tudták tartani a várat a császári seregek ellen. Az ostrom során a vár jelentős részben elpusztult, a még megmaradt romok egy részét az udvarház 18-19. századi bővítésekor elhordták.

Az egykori várról az 1699-es Visconti féle metszet, illetve az 1652-es leltár alapján alkothatunk hozzávetőleges képet. Az okleveles említések, illetve a már említett Visconti metszet, ami több ponton hibás, nyilván nem elegendő a vár képének illetve jelentőségének hiteles rekonstrukciójához.

A görgényszentimrei vár építésének pontos kora ismeretlen, feltehetőleg a Károly Róbert uralkodásának kezdetét követő belháború tette szükségessé egy erős királyi vár építését a Felső-Maros mentén. Habár kevés adat áll rendelkezésre a 14. század eleji belhárcok felső maros menti résztvevőiről, annyi kiderül, hogy 1319-ben és 1323-ban a hűtlen Ipot fia, András, jószágait elkobozták és a Tomaj nembelieknek juttatták. Valószínű a helyi zavargások, illetve egy királyi központ hiánya vezetett a szentimrei vár építéséhez. A Görgény völgyét az 1700 m magas Görgényi havasok veszi körül ami kizárja, hogy a völgyön keresztül kereskedelmi útvonal haladt volna, tehát a vár közelében nem feltételezhetünk vámot.

A vár első okleveles említése 1358-ból való. 1443-ban I. Ulászló király, hű szolgálataért Hunyadi Jánosnak adományozta a várat, amelyet 1445-ben Újlaki Miklós a saját várai közé számított, de Görgény mint honor birtok szerepel nála, lévén, hogy 1442-1446 közt székely ispán volt. V. László 1453-ban örökjogon Hunyadi Jánosnak adományozta, azonban később 1457-ben ismét a királyi várak közt szerepel. 1459-ben Lábatlani László székely ispán már itt ad ki oklevelet, 1465-ben az erdélyi alvajda, aki görgényi várnagy is egyben, a vajda utsítására összegyűjti a vár fenntartására szükséges élelmiszert. A vár, leszámítva néhány évet, összefüggött a székely ispáni funkcióval, gyakorlatilag ezzel a funkcióval együtt ruházzák át a görgényi várnagyságot.

A vár újkori története kevésbé ismert. A 16. század folyamán az erdélyi fejedelemség létrejöttéig a székely ispánok birtoka, 1570 után mindvégig az erdélyi fejedelmek ellenőr-

zése alatt maradt. A szentimrei vár és birtok a 16-17 században élte fénykorát, a fejedelmek több gazdasági funkcióval látták el a birtokot. Később üveg- és kőedénygyárat létesítenek a birtokon. A várban 2003–2004-ben zajlottak kisebb léptékű régészeti kutatások, melyeknek legnagyobb eredménye az egykori középső kapu romjainak a felfedezése volt.

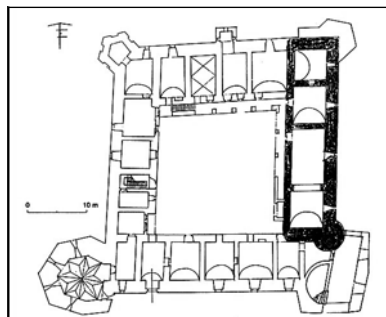
IRODALOM

Soós Zoltán: A görgényszentimrei vár régészeti kutatása és felmérési eredményei (2003–2004). *Castrum*, 1. (2005) 91–95.

SOÓS ZOLTÁN

MAROSVÉCS

A Felső-Maros menti vár első említése *Castrum Wecheu* formában 1228-ból származik, az oklevél hitelessége azonban bizonytalan. A jelenleg álló várkastély a 15. század második felében épült a Dezsőfi család kezdeményezésére, felhasználva a korábbi vár kőanyagát. Ebből az időszakból megsokasodnak a várra vonatkozó adatok. 1473-ban említik először várnagyát. 1507 után Szobi Mihály vette birtokába a várkastélyt, ekkor tartózkodott itt Werbőczy István, aki állítólag részben itt írta híres Hármaskönyvet. 1527-ben Zápolya János Werbőczynek adományozta a kastélyt, aki kénytelen volt elzalogosítani Kendy Ferenc javára. 1537-ben jelentős építkezések zajlottak. Egy 1555-as felirat szerint ekkor fejeződött be az épület reneszánsz stílusú átalakítása. A vár az 1610-es években már iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem birtokát képezte, majd I. Rákóczi György birtokává vált, aki 1648-ban Kemény Jánosnak adományozta, és ezt követően a 2. világháborút követő államosításig a család birtoka maradt. A várkastély utolsó nagyobb mértékű átalakítása a 19. század végén Kemény János kezdeményezésére történt. Az 1930-as évektől a 2. világháborúig itt működött nyaranta a legjelesebb erdélyi magyar irodalmi társaság, a Helikon közösség.

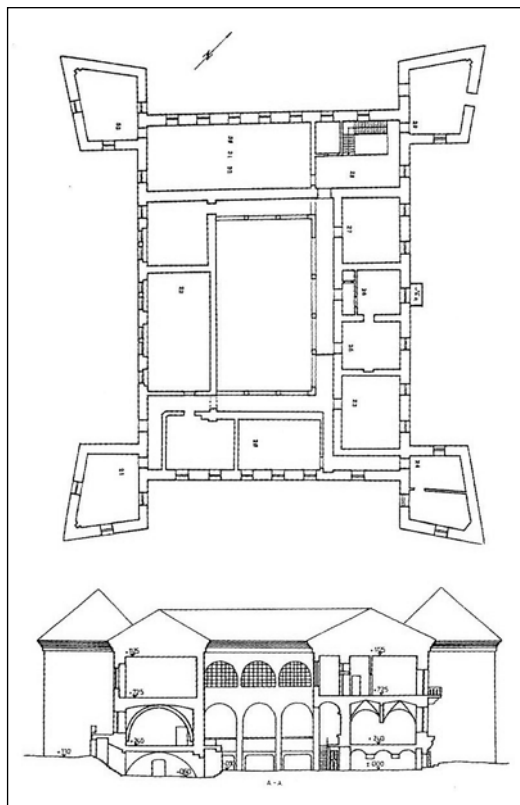

1. kép A marosvécsi kastély alaprajza a középkori eredetű keleti szárnyal (Möller István rajza, OMvH Tervtár Möller-hagyaték)

SZABÓ TIBOR–KARCZAG ÁKOS

RADNÓT

A Marosmelléki-dombvidék területén, az itt nyugatra kanyargó Maros bal partján, a délről jövő Sós-patak torkolatánál fekszik Radnót község. A település 1441 előtt a Bogáthy család birtokába jutott, akiknek 1495-ben említik itteni udvarházukat. Ez feltehetően a mai várkastély helyén állt. Az eddig végzett kisebb régészeti kutatás szerint az északkeleti szárnyba foglalt háromosztatú, pincés épület tartható a legkorábbi épületrésznek.

1. kép Radnóti kastélyának alaprajza és metszete
(Kovács András után)

Egy 1553-ban kelt összeírásból tudjuk, hogy Bogáthy János anyja, Bánffy Magdolna asszony a radnóti kastélyt új erődítésekkel látta el. Keresztes Gyula szerint ez a 16. századi, erdélyi reneszánsz modorban épített kastély ebben az időben méreteiben és szerkezetében már valószínűleg a ma látható épület méreteinek felel meg. Miután Báthori István erdélyi fejedelem serege 1575-ben a kerelőszentpáli csatában legyőzte Bekes Gáspár hadát, könnyőrtelenül leszámolt ellenfeivel. Közéjük tartozott Bogáthy Gáspár is, akinek radnóti birtokát elkobozták. Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem 1587-ben Kendy Ferencnek adományozta, de mivel őt két év múlva hűtlenséggel vádolták meg, és kivégezték, 1594-től már Geszti Ferenc birtokában találjuk. Miután Geszti 1595-ben Déva várában megmérgezték, özvegye, Horváth Anna pedig Kornis Gáspárhoz feleségül ment, Radnót a Kornis család birtoka lett. Kornis Boldizsárt 1610-ben Báthori Gábor fejedelem parancsára kivégezték, mert az más főurakkal szövetségbe lépett ellene. A várkastélyt ezt

követően Bethlen Gábor kezébe került; az épület átalakításának kezdete Giacomo Resti tervei nyomán az ő nevéhez fűződik. Egy időre (1630–1649 között) a Kornis família visszavásárolta, végül azonban 1649-ben II. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek adták el hétezer forintért, és ő fejeztette be a négyszögletes, sarokbástyákkal ellátott várkastély építését. Utasítására egy kiváló velencei építész, Agostino Serena végzett korszerűsítéseket a várkastélyon, amelyek elsősorban az egyes lakóhelyiségek kényelmének fokozását és felújítását célozták. Ő tervezte a belső udvar nyílt árkádsorát is. Rákóczi György fejedelem halála után Apafi Mihály került a fejedelmi székbe, aki tizenötször tartott országgyűlést e falak között. Halála után fia, II. Apafi Mihály élt Radnóton, mígnem Rabutin császári generális katonái 1696-ban erővel el nem hurcolták Bécsbe, hogy lemondassák az erdélyi fejedelemségről. Az osztrák kincstár azonban nem sokáig tudhatta magáénak, mert azt jogos örököse, II. Rákóczi Ferenc részére elfoglalták a kurucok. Maga Rákóczi mindössze egyetlen napon, 1707. március 18-án szállt meg itt, az erdélyi fejedelemségbe való beiktatása idején. A szatmári békekötést követően ismét az Udvari Kincstár kezelésébe került, majd 1764-ben Mária Terézia királynőtől 360000 forintért a bethleni gróf Bethlen család vásárolta meg. Az uradalom egyik tisztartójának gondatlansága folytán 1802-ben leégett az épület tetőzete. Helyreállítása után az eredetinel alacsonyabb tetőszerkezetet kapott. Ebben az időben vizesárkát, amelyben a török korban még a Maros vize folyt, feltöltötték, majd a belső udvar kútját is betömték. A 19. század vége táján az

épületet övező téglafalat elbontották, csak a barokk kapubejáró épületét hagyták meg. A 20. század közepétől gazdasági központként szolgált, az 1990-es években középiskola kapott helyet benne, jelenleg pedig üresen áll.

A Maros folyó közelében lévő, mintegy 50 méter oldalhosszúságú, sarkain olaszbástyákkal ellátott várkastély még ma is őriz több eredeti helyén lévő ajtó- és ablakkeretet. Néhány faragott kő a régi udvarházból került másodlagos beépítésre. Külső udvarára valaha szekérrel is behajthattak, a belső kastélyudvarra azonban csak gyalog lehetett belépni az északi főbejáraton, illetve a déli oldal mellékajtaján. A földszinti bolthajtásos termek és az emeleten sorakozó síkmennyezetű termek egymásba kapcsolódnak. Közöttük találjuk a 100 négyzetméteres nagytermet, melynek falait Evlia Cselebi szerint történelmi festmények borították, és nem egyszer nevezetes országgyűlések színhelye volt. A homlokzat főpárkánya, az ablakok kőkeretei, valamint az ablakok szemöldökpárkánya feletti timpanon szépen díszíti a kastély homlokzatát. Az épület alatt dongaboltozatos pincék sorakoznak, boltozatuk már erősen omladozik. A kastély híres díszkertje jelenleg igen elhanyagolt állapotban van.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BAKONYI REGINA	A disznajói udvarház kutatása	5
HEGYI DÓRA–KOPPÁNY ANDRÁS–RAINER PÁL	Kutatások Csobánc várában	29
K. NÉMETH ANDRÁS	Adatok a pincehelyi török párkány lokalizálásához	65
KOMJÁTI ZOLTÁN IGOR	„...Isten tudja, leszen-e ebből a nyavalyából valaha felvirradásunk...” Terbóts István szádvári tisztartó levelei Koháry István füleki főkapitánynak 1678-ban..	79

KÖNYVISMERTETÉSEK

***	Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. (<i>Czajlik Zoltán, Feld István</i>)	95
-----	--	----

KUTATÁSI JELENTÉSEK

VÁNDOR LÁSZLÓ– ORHA ZOLTÁN	Az egervári vár régészeti kutatásáról és annak eredményeiről	109
D. MEZEY ALICE–BOZÓKI LAJOS–GAYLHOFFER-KOVÁCS GÁBOR–HOROGSZEZI TAMÁS	Előzetes beszámoló az egervári várkastély 2010–2012. évi építéstörténeti kutatásáról	115
GÁL-MLAKÁR VIKTOR	Jelentés a füzéri Várhegy 2012. évi régészeti kutatásairól	125
HÉCZEY-MARKÓ ÁGNES– FÜLÖP ANDRÁS	Jelentés a siroki várban 2010–2012 között végzett megelőző régészeti feltárás, falkutatás és régészeti szakfelügyelet eredményeiről	128
FELD ISTVÁN	A solymári várban 2012-ben végzett régészeti feltárások	131
GÁL-MLAKÁR VIKTOR	Szádvár 2012. évi kutatásáról	132
PAŽINOVÁ, NOÉMI– BELJAK, JÁN	A Zólyom melletti Peťuša (Petyusa) várának kutatása	136

VÁRAK ERDÉLYBEN

LUPESCU RADU	Sebesvár	149
SOÓS ZOLTÁN	Küküllővár	150
SOÓS ZOLTÁN	Gógánváralja-Újvár	152
GYÖRFI ZALÁN	Kőhalom	156
SOÓS ZOLTÁN	Földvár	157
SÓFALVI ANDRÁS	Székelyudvarhely-Székelytámadt vár	158
GYÖRFI ZALÁN	Görgényszentimre	163
SOÓS ZOLTÁN	Marosvécs	165
SZABÓ TIBOR– KARCZAG ÁKOS	Radnót	165